

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

POETİKA.İZM

AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV

XÜSUSİ BURAXILIŞ

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTUNUN

ELMİ ƏSƏRLƏRİ

№ 2

“Elm və təhsil”

Bakı – 2019

Baş redaktor

İsa HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın həqiqi üzvü

Baş redaktorun müavini

Tahirə Məmməd – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məsul katib

Maral Yaqubova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul redaktor

Ülkər Hüseynova

Redaksiya şurası:

Teymur Kərimli – AMEA-nın müxbir üzvü

Rəhilə Qeybullayeva – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məmməd Əliyev – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Şirindil Alışanov – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Vaqif Yusifli – filologiya üzrə elmlər doktoru

Mahirə Quliyeva – filologiya üzrə elmlər doktoru

Rahid Xəlilov – filologiya üzrə elmlər doktoru

Salidə Şərifova – filologiya üzrə elmlər doktoru

Pərvanə İsayeva – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elnarə Akimova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Respublikadan kənar:

prof. Stefani Sini (İtaliya)

prof. Maija Burima (Latviya)

dos.dr. Takayuki Yakota Murakami (Yaponiya)

prof. Mikolay Sokolovski (Polşa)

prof. Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

prof. Yadiqa Petrusinska (Polşa)

prof. Fatima Festik (Bosniya)

Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), Bakı, “Elm və təhsil”, 2019 – 116 s.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Elmi Şurasının 04 dekabr 2013-cü il tarixli 7 sayılı iclasının qərarı ilə
Ədliyyə Nazirliyindən verilmiş 26 noyabr 2013-cü il tarixli,
3821 sayılı şəhadətnamə əsasında təsis edilmişdir.*

Müəllif hüquqları qorunur. Jurnal 2014-cü ildən nəşr olunur.

© AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2019

UOT: 821.512.162.09

İsa Həbibbəyli*

AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV – ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏCİSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan elminin və ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olan Məmməd Cəfər Cəfərovun geniş və çoxcəhətli elmi fəaliyyətindən bəhs olunur. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması və inkişafı sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş, ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmi məktəbini yaratmışdır. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov XX əsr Azərbaycan elmi-ədəbi fikrinin görkəmli nümayəndəsidir.

Çoxcəhətli fəaliyyət sahələri ilə məşğul olmasına baxmayaraq, Məmməd Cəfər Cəfərovun həyatında, taleyində, məşğuliyyətində elm həmişə ön mövqedə dayanmış, üstünlük qazanmışdır.

Zəngin mədəniyyətə malik mütəfəkkir şəxsiyyət olan görkəmli elm xadimi akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun mənalı ömür yolu və zəngin elmi-ədəbi irsi yeni nəsillər üçün ibrətamiz məktəbdir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, akademik, nəzəriyyəçi, ədəbiyyatşünas, romantizm

ACADEMICIAN MAMMAD JAFAR JAFAROV – LITERATURE THEORIST

Summary

The article deals with the scientific activity of Mammad Jafar Jafarov having great services in the development of science and public opinion in Azerbaijan. Academician Mammad Jafar Jafarov has essential services in formation and development of Azerbaijani literary sciences and has created scientific school of theory of literature. Academician Mammad Jafar Jafarov is an outstanding representative of the Azerbaijani scientific-literary opinion of the XX century.

Although Mammad Jafar Jafarov was engaged in a wide range of activities, the science always dominated in his life, destiny and activity.

The meaningful life and rich scientific-literary heritage of prominent scientist, academician Mammad Jafar Jafarov having rich spirituality, is an exemplary school for future generations.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, academician, theorist, literary critic, romanticism

АКАДЕМИК МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРОВ – ТЕОРЕТИК ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

В статье рассматривается научная деятельность Мамеда Джафара Джафарова, имеющего большие заслуги в развитии науки и общественного мнения в Азербайджане. Академик Мамед Джафар Джафаров имеет важные услуги по формированию и развитию азербайджанской литературной науки и создал научную школу теории литературы. Академик Мамед Джафар Джафаров является выдающимся представителем азербайджанского научно-литературного мнения XX века.

Хотя Мамед Джафар Джафаров занимался широким спектром деятельности, наука всегда доминировала в его жизни, судьбе и деятельности.

Значимая жизнь и богатое научно-литературное наследие выдающегося ученого, академика Мамеда Джафара Джафарова, обладающего богатой духовностью, является образцовой школой для будущих поколений.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, академик, теоретик, литературовед, романтизм

* AMEA-nın Birinci vitse-prezidenti. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik.
E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Azərbaycan elminin və ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmətləri olan Məmməd Cəfər Cəfərov geniş və çoxcəhətli elmi fəaliyyətə malik görkəmli elm xadimidir. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması və inkişafı sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş, ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmi məktəbini yaratmışdır.

Çoxcəhətli fəaliyyət sahələri ilə məşğul olmasına baxmayaraq, Məmməd Cəfər Cəfərovun həyatında, taleyində, məşğuliyyətində elm həmişə ön mövqedə dayanmış, üstünlük qazanmışdır. Bu görkəmli alimin tərcümeyi-halı uzun illər Azərbaycan Elmlər Akademiyası ilə bağlı olmuşdur. O, qırx ildən çox fəaliyyət göstərdiyi Elmlər Akademiyası sistemində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Azərbaycan elminin inkişafına və yeni elmi nəsillərin hazırlanması işinə şərəflə və məsuliyyətlə xidmət etmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda «Sovet ədəbiyyatı», «Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» (1953-1958), «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» (1958-1982) şöbələrinin müdiri, Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru (1980-1981) vəzifələrində çalışaraq, milli ədəbiyyatın çoxəsrlik inkişaf yolunun, görkəmli simalarının, nəzəri-metodoloji məsələlərinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsinə rəhbərlik etmək missiyasını ləyaqətlə həyata keçirmişdir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət Bölməsinin akademik katibi kimi o, 1981-1986-cı illərdə ölkə üzrə humanitar elmlərin inkişafına sanballı töhfələr vermişdir. Onun Əlyazmaları İnstitutunun Azərbaycan yazılı abidələri şöbəsinin baş elmi işçisi kimi fəaliyyəti də (1987-1992) bu elmi-tədqiqat ocağının tarixində özünəməxsus yer tutur. Çalışdığı vəzifələrdə Məmməd Cəfər Cəfərov həmişə yüksək insanlıqla əsl professional alimliyi üzvi surətdə birləşdirmiş, mütəfəkkir şəxsiyyət kimi böyük nüfuz qazanmışdır.

Görkəmli elm xadimi akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyət dairəsi geniş və əhatəli olub, humanitar elmin bir çox istiqamətini: ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixçiliyi, folklorşünaslıq, dilçilik, estetika, teatrşünaslıq sahələrini özündə cəmləşdirir. Bu istiqamətlərin hər birində ciddi elmi əsərlər yazmış Məmməd Cəfər Cəfərov dünyagörüşünün genişliyi, elmi səviyyəsinin dərinliyi, fikir və düşüncələrinin müasirliyi ilə səciyyələnmişdir. Bütövlükdə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun zəngin elmi irsi əsl yüksək peşəkarlıq nümunəsidir. Bununla belə, Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsində ədəbiyyat nəzəriyyəsi tədqiqatları və ədəbi tənqid ağırlıq təşkil edir. Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyinə ədəbi tənqidin tarixi və nəzəriyyəsinə dair tədqiqatlardan gəlmişdir. Bununla belə, professional ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olan Məmməd Cəfər Cəfərovun humanitar elmin digər sahələrinə dair tədqiqatlarında da nəzəriyyə amili qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Buna görədir ki, Məmməd Cəfər Cəfərovu “tənqidimizin müdrik ağsaqqalı” adlandıran Şirindil Alışanlı araşdırmalarında ustad alimin “nəzəri-estetik görüşlərini” ön mövqeyə çəkmişdir [1]. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin yazdığı kimi, “nəzəri bilik arsenalı onun bütün yazılarına səpələnib” [2, s.48].

Elmin bütün mərhələlərini böyük zəhmət və məsuliyyətlə keçmiş Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsində ədəbi tənqidlə əlaqədar tədqiqatlar geniş yer tutur. Məmməd Cəfər Cəfərovun 1944-cü ildə «Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi tənqidi görüşləri» mövzusunda Azərbaycan Dövlət Universitetində böyük uğurla müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində tənqid tarixinə və nəzəriyyəsinə həsr olunmuş ilk sanballı fundamental elmi əsər kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qiymətli elmi əsərdə Mirzə Fətəli Axundzadənin sənətdə bədiilik və müasirlik, tipiklik və xalqilik, məzmun və formanın vəhdəti, dil və üslub məsələləri haqqındakı təlimi elmi sistem şəklində müəyyən edilmiş, əsaslı surətdə şərh olunmuşdur. Ədəbi-ictimai mühitdə əsasən «Azərbaycan dramaturgiyasının atası» kimi daha çox tanınıb şöhrət qazanmış Mirzə Fətəli Axundzadə məhz Məmməd Cəfər Cəfərovun ciddi elmi araşdırmalarından sonra həm də nəinki Azərbaycanın, geniş miqyasda «Şərqi ilk ədəbiyyat tənqidçisi» səviyyəsində təqdim edilmişdir: «Mirzə Fətəli Axundzadənin zəngin siyasi fəlsəfi və ədəbi irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini də onun ədəbi-tənqidi məqalələri təşkil edir. O, nəinki Yaxın Şərqi ilk böyük dramaturqu, ilk şərqsünası, eyni zamanda Şərqi ilk ədəbiyyat tənqidçisi olmuşdur. Yaxın Şərqdə elmi-ədəbi tənqidin də müasir mənada əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadədir» [3, s.143].

«M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri» əsəri Məmməd Cəfər Cəfərovun ciddi bir ədəbiyyat tənqidçisi olmaqla yanaşı, həm də professional ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olduğunu isbatlamışdır. Həmçinin bu əsərdə sənətkar Axundzadə ilə filosof-tənqidçi Axundzadənin möhkəm vəhdət təşkil etməsi məsələsi də elmi şəkildə əsaslandırılmışdır.

Əslində, «Mirzə Fətəli yaradıcılığı bizim ondan sonrakı ədəbiyyatımızın manifestidir», – deyən Məmməd Cəfər Cəfərov özü də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin manifestini yaratmışdır. Müasir Azərbaycan elmi fikri Məmməd Cəfər Cəfərovdan “Ədəbiyyatşünaslıq elminin cəngavəri” [4, s.59] miqyasında söz açmaqda davam edir.

Digər tənqidçilərdən fərqli olaraq, Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbi tənqidin estetikası üçün zəruri olan müasirlik kateqoriyasının da elmi-nəzəri prinsiplərini müəyyən etmiş, bədii əsərləri təhlildən keçirərkən obyektə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaqla elmi cəhətdən olduğu kimi, müasirlik baxımından da fərqli və əhəmiyyətli nüsxələr yarada bilmişdir. Tənqid etməyə meyilli olmayan Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi-tənqidi məqalələrində təqdim olunan əsərlərin ilk növbədə elmi-nəzəri mahiyyəti müəyyən olunmuş, ondan sonra müasirlik baxımından əhəmiyyətindən söz açılmışdır. Elmi-nəzəri yanaşma Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi-tənqidi əsərlərinin fərqli bir səviyyədə meydana çıxmasına imkan yaratmışdır. Bu faktor onun tənqidçi kimi yüksək nüfuza malik olmasını şərtləndirmişdir. Filologiya elmləri doktoru Şamil Salmanovun aşağıdakı elmi qənaətləri Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi tənqid sahəsindəki yerini tam mənası ilə təsəvvür etməyə imkan yaradır: “Məmməd Cəfər müəllim milli tənqid sənətimizin klassiki olmuşdur... Məmməd Cəfər tənqidi milli tənqid sənətimizin klassik hadisəsi və zirvəsidir” [5, s.134].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmi məktəbinin yaradıcısıdır. Böyük elm xadiminin «Hüseyn Cavid və Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası (1962) ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair monumental elmi-tədqiqatdır. Ümumiyyətlə, «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» monoqrafiyası ölkəmizdə romantizm estetikasının elmi-nəzəri prinsiplərinə həsr olunmuş ən sanballı elmi əsərdir. Bu möhtəşəm elmi əsərdə milli romantizmin estetikası ilə poetikası vəhdətdə öyrənilib, əsaslı şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycan romantizminin tipologiyası və tarixi müqəddəratı məsələsi həmin əsərdə özünün dərin nəzəri həllini tapmışdır. «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» monoqrafiyası ilə Məmməd Cəfər Cəfərov görkəmli bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olduğunu qabarıq şəkildə nəzərə çarpdirmış, isbat etmişdir. Hazırda da «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» monoqrafiyası Avropa dillərinə mükəmməl tərcümə edilib nəşr olunarsa, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminə Qərbdə böyük şöhrət qazandıra bilər. Yarandığı vaxtdan yarım əsrdən çox vaxt keçməsinə, bu müddət ərzində ictimai quruluşun, ideoloji istiqamətin dəyişməsinə baxmayaraq, Azərbaycan romantizmşünaslıq elmində hələ də akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun romantizm ədəbi cərəyanına həsr olunmuş tədqiqatı özünün aktuallığını, elmi-nəzəri səviyyəsini və müasirliyini qoruyub saxlayır. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» monoqrafiyası ölkəmizdə milli romantizm nəzəriyyəsinin nizamnaməsidir.

Görkəmli alimin «Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz», «Həyatda və ədəbiyyatda romantika», «Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri», Məhəmməd Hadidən bəhs edən «Səni kim unudar» və sair əsərlərində Azərbaycan romantizminin yüksək bədii-estetik prinsipləri tədqiq edilib ümumiləşdirilmişdir. Bütün bunlara görə haqlı olaraq deyildiyi kimi, “akademik Məmməd Cəfər Cəfərov romantizmi “ilk dəfə... nəzəri səpkidə... şərh edən” [6, s.504], Azərbaycan romantizmi elminin bünövrəsini qoyan” [7, s.27], “Azərbaycan romantizmşünaslığının banisi” kimi qəbul olunur: “Azərbaycan romantizmşünaslıq elmi məktəbi akademik Məmməd Cəfər Cəfərov tərəfindən yaradılmışdır” [8, s.13].

Məmməd Cəfər Cəfərovun “baş cavidşünas” adlandırılması [9, s.44] da onun Hüseyn Cavidə həsr olunmuş tədqiqatlarına verilmiş yüksək elmi qiymətin ifadəsi olmaqla bərabər, həm də romantizm ədəbi cərəyanının öyrənilməsi sahəsindəki xidmətlərinə də aid edilən dəyərin ifadəsidir. Sözlün həqiqi mənasında akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin baş ro-

mantizməşünası missiyasını şərəflə həyata keçirmişdir.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyini dərslik mərhələsindən elmi-nəzəri fikir səviyyəsinə qaldırmışdır. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” adlı ayrıca elmi-tədqiqat əsəri, yaxud xüsusi bir dərsliyi olmasa da, onun tədqiqatlarında ədəbiyyatşünaslıq elminin bu qolunun ən zəruri və aktual məsələləri özünün dərin və əhatəli nəzəri həllini tapmışdır.

Böyük elm xadimi Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən və müasirləri olan sənətkarların yaradıcılığından bəhs edərkən tərcümeyi-haldan, keçilmiş yolun faktlarından deyil, yazıçı və şairlərin sənətinin özünəməxsusluqlarından, daxili məntiqindən, poetikasından söz açmağa üstünlük vermişdir. Nizami humanizminin sənətdə bədii ifadəsi, Füzuli şeirinin poetikası, Mirzə Cəlilin realizmi, Cavid fəlsəfəsi, Səməd Vurğun sənətinin xəlqiliyi haqqında sanballı elmi-nəzəri əsərlərin müəllifi olan Məmməd Cəfər Cəfərov hansı dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq, sənətkar epoxası, mühiti, dünyagörüşü, təmsil etdiyi ədəbi cərəyan, onun sənətinin mahiyyəti, poetikası, fərdi üslubu ilə birlikdə təqdim etməyi bacarmışdır. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Nəriman Nərimanov, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlil, Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev, Əbülhəsən və başqaları kimi realist sənətkarlara həsr olunmuş əsərləri ilə o, Azərbaycan realizminin sanballı tədqiqatçısı, nəzəriyyəçisi olduğunu nümayiş etdirmişdir. Bu əsərlərdə sanki milli realist ədəbiyyatın nəbzinin döyündüyü müşahidə olunur. Eyni zamanda orta əsrlərin klassik romantik sənətkarlarına və yaxud XX əsrin romantiklərinə həsr olunmuş əsərlərində də Məmməd Cəfər Cəfərov hər yazıçı və şairin sənətinin fərdi özünəməxsusluğundan, mənsub olduqları ədəbi cərəyanın ideya-estetik prinsiplərindən çıxış etməklə onların fərqli ədəbi simasını müəyyən etməyə nail olmuşdur. Klassik romantik poeziyadan söz açarkən, orta əsr şairlərinin yaradıcılığındakı ümumi cəhətləri göstərməklə yanaşı, daha çox fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə üstünlük vermişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı humanizmi və ədaləti, İmadəddin Nəsimi sənətindəki həqiqətpərəstliyi və mənəvi kamilliyi, Məhəmməd Hadi şeirindəki bədii ümumiləşdirməni və ictimai məzmunu, Cəfər Cabbarlıdakı Azərbaycan gerçəkliyinin romantikasını həmin sənətkarların əsərlərinin aparıcı meyarı kimi diqqət mərkəzinə çəkməklə onlara məxsus ideya sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aşkar etmişdir.

Məhəmməd Füzuliyə həsr olunmuş «Füzuli düşünür» silsiləsində Məmməd Cəfər Cəfərov böyük sənətkarın elmi obrazını yaratmışdır. «Füzuli düşünür» silsiləsində qəlb şairinin həm qüdrəti, həm də lirikasının özünəməxsusluğu zərgər dəqiqliyi ilə təhlil edib müəyyənləşdirilmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərovun Məhəmməd Füzuli sənətinə aid bir çox fikirləri elmi-nəzəri düstur kimi səslənir: «Füzuli sevir, Füzuli düşünür deməkdir. Aşiq Füzuli ilə mütəfəkkir Füzuli ancaq vəhdət halında alındığı zaman onu duymaq olur» [3, s.41]. Yaxud «əvvəlcə Platonu oxu, sonra gəl həmin platonik məhəbbəti Füzulidə axtar» [3, s.74].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində Məhəmməd Füzuli haqqında həm çox, həm də professional şəkildə yazılmış elmi-tədqiqat əsərləri olduğu halda, Məmməd Cəfər Cəfərovun “Füzuli düşünür” silsiləsi, nəinki heç bir tədqiqatçını təkrar etməmiş, hətta tamam orijinal olması ilə elmi fikirdə özünəməxsus iz salmış təkrarsız elmi əsərdir. Bu, Məhəmməd Füzuliyə həsr olunmuş yüksək elmi-nəzəri səviyyəyə malik olan akademik elmi əsər nümunəsidir. Dərin elmi-nəzəri təhlil və fərqli yanaşma ilə obrazlı elmi düşüncələrin sadə və aydın şəkildə ifadəsi Məmməd Cəfər Cəfərovun “Füzuli düşünür” silsiləsini geniş mənada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin “Füzulinaməsi” səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu əsərlə akademik Məmməd Cəfər Cəfərov füzulişünaslıqda yeni mərhələ yaratmışdır.

Obrazlı, şairanə fikirləri, dərin və əsaslı nəzəri ümumiləşdirmələri ilə Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin Füzulisi səviyyəsinə yüksəlir. Bir çox hallarda Məmməd Cəfər Cəfərovun obrazlı vasitələrlə ifadə olunmuş elmi-nəzəri fikirləri dahi Məhəmməd Füzulinin bən-

zərsiz-təkrarsız misralarının mənaları və estetik təsir gücü ilə səsləşir. Məsələn: “Füzuli öz fikirlərini daha çox sevgi lirikası ilə şərh etmişdir. Şair öz sənətinin bu başlıca xüsusiyyətlərindən birini müasirlərinə də anlatmaq istəyirmiş kimi bir qəzəlinin sonunda:

*Məndən Füzuli, istəmə əşəri-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.*

Biz Füzulinin böyük fikirlərinin onun aşiqanə deyilmiş sözlərində axtarmalıyıq. Füzulinin aşiqanə sözləri onun həkimanə sözləridir” [10, s.75].

Bu qənaət həm Məhəmməd Füzuli poetikasının, həm də ümumiyyətlə klassik Azərbaycan şeirinin və hətta Şərq poeziyasının Məmməd Cəfər Cəfərov tərəfindən müəyyən edilmiş elmi-nəzəri modelidir.

Daha bir elmi nümunə: “Füzuli sənətinin iki əsas canlı məsdəri vardır: eşq və idrak; Həyat və idrak aşığı!” - Bu ad Füzuliyə çox yaraşır” [10, s.82].

Nəhayət, başqa bir misal: “Füzuli eşqinin platonik eşq çərçivəsinə salmaq çox qərribə və gülüncdür. Yaxşı olmaz ki, Füzulini aparıb qədim Yunanıstana çıxarmaqdansa, onun sənətinin ruhunu, onun eşqini birinci növbədə mənsub olduğu xalqın ruhunda axtaraq. Füzuli öz əsrinin qabaqcıl adamı, böyük vətəndaşı, zamanəsinin novator şairi və alimi idi. Füzulinin həqiqi varisləri də öz əsrinin qabaqcıl sayılan nəsiləri ola bilər” [10, s.101].

“Füzuli düşünür” silsiləsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində “Məmməd Cəfər Cəfərov düşünür” modelinin orijinal elmi təqdimatıdır.

Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıq elmində dəqiq ifadə olunduğu kimi, Məmməd Cəfər Cəfərov həm realist, həm də romantik ruhda əsərlər yazmışdır, daha doğrusu, bu yaradıcılıq metodlarının təhlil üsulunu onların özünə uyğunlaşdırmışdır. “...Maraqlıdır ki, müəllifin qələmində söhbət romantik sənətkardan və əsərdən gedəndə romantik üslub, yaxud əksinə, realist yazıçıdan və əsərdən gedəndə isə realist üslub daha qabarıq görünür» [11, s.229-230].

“Füzuli düşünür” silsiləsi Azərbaycan füzulışünaslıq elmini hələ də Füzuli sənəti ətrafında düşündürməkdə davam edir.

Ümumiyyətlə, Məmməd Cəfər Cəfərov çoxillik elmi fəaliyyəti boyu heç vaxt hazır sxemlərdən, məlum formatlardan çıxış etməmişdir. Əksinə, Məmməd Cəfər dəyərli və orijinal əsərləri ilə ədəbiyyatşünaslıq elmində ədəbiyyatın daxili təkamülündən çıxış etməklə yeni modellər yaratmaq vəzifəsini böyük uğurla gerçəkləşdirmişdir. Müəllifi olduğu əsərlər təkcə problemlərinə, istiqamətinə görə deyil, həm də seçilmiş formasına, yazı üslubuna, strukturuna görə də yalnız və yalnız Məmməd Cəfər Cəfərova məxsusdur. Ustad alim elmi-nəzəri irsinə özünün möhürünü basmışdır.

Böyük elm xadimi Məmməd Cəfər Cəfərov AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışdığı 1949-1982-ci illərdə, xüsusən, uzun müddət ərzində “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsinə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin bir necə nəslinin yetişib formalaşmasında həlledici addımlar atmışdır. Son yarım əsrin ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin formalaşması və inkişafı daha çox akademik Məmməd Cəfər Cəfərov məktəbi zəminində baş vermişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəçisi alimlərinin ustası və müəllimidir.

Azərbaycanda da ədəbiyyat nəzəriyyəsi istiqamətində romantizmə və realizm məsələlərinə, ənənə və müasirliyə, şeirşünaslığa və dram nəzəriyyəsi problemlərinə həsr olunmuş bir çox ciddi elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafik tədqiqatlar «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» şöbəsinin Məmməd Cəfər Cəfərov dövrünün nailiyyəti kimi meydana çıxmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, müşahidələr göstərir ki, Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat tarixindən, ədəbi tənqiddən, hətta folklardan, ədəbi əlaqələrdən bəhs edəndə də məsələyə ədəbiyyat nəzəriyyə-

çisi kimi yanaşmışdır. Ədəbi şəxsiyyətin, bədii yaradıcılığın, problemin nəzəri şəkildə dərkə və həlli Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyətinin özünəməxsus modelini müəyyən edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məmməd Cəfər Cəfərov konsepsiyasının mahiyyəti elmi yanaşmada ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyinin ağırlığında öz əksini tapır. Bu mənada onun “Nizami yaradıcılığında humanizm” monoqrafiyası, məşhur “Füzuli düşünür” silsiləsi, Məhəmməd Hadidən bəhs edən “Səni kim unudar” məqaləsi, “Cabbarlının romantikası”, xalq şairi Səməd Vurğuna həsr olunmuş məqalələr ədəbiyyat tənqidçiliyi və tarixçiliyinin iştirakı, lakin ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyinin aparıcılığı əsasında yazılmışdır. Buna görə ki, “Nizami yaradıcılığında humanizm” əsəri Nizamişünaslıqda, Füzuliyə həsr olunmuş məqalələr silsiləsi Füzulışünaslıqda, “Ünvansız məktub” Vurğunşünaslıqda, “Əməlpərvər ədib” məqaləsi Mirzə İbrahimovdan bəhs edən tədqiqatlar sırasında mühüm elmi hadisə hesab olunur.

Qeydlərindən görünür ki, Məmməd Cəfər Cəfərov müasiri olan sənətkarlar arasında xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığına xüsusi münasibət bəsləmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğuna həsr olunmuş əsərlərində Məmməd Cəfər Cəfərov görkəmli sənətkarın yalnız böyük ideallarını deyil, həm də özünəməxsus poetikasını da araşdırıb təqdim etmişdir.

Romantizmin görkəmli nəzəriyyəçisi olan Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan realizminin də əsas tədqiqatçılarından biridir. Onun realizmə dair ayrıca tədqiqat əsəri olmasa da, həm Azərbaycan ədəbiyyatına, görkəmli yazıçılara həsr etdiyi əsərlərində, həm də rus ədəbiyyatından bəhs edən dərsliklərində və məqalələrində realizm problemlərindən geniş söz açmışdır. Realizm Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi-nəzəri irsinin əsas mövzularından biri olmuşdur. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, realizm Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçir. O, adətən, romantizmdən danışarkən, romantik sənətkarların əsərlərini təhlil edərkən onların fərdi özünəməxsusluqlarını göstərmək üçün realizmlə, realist yazıçılarla müqayisədə fikir eyniliyi hallarında fərqləndirici xüsusiyyətləri göstərərək diqqəti hər birinin ideya-estetik prinsiplərinə daha qabarıq şəkildə cəlb etmişdir. Məsələn, Məmməd Cəfər Cəfərov XX əsrin əvvəllərində ölkədəki ictimai-mədəni geriliyin romantik ədəbiyyatdakı əks-sədasının xarakterini müəyyən edərkən bu problemə aydınlıq gətirmək üçün özünəməxsusluğu müqayisədə göstərməyi daha məqsədəuyğun bilmiş və Azərbaycan realistlərinin də münasibətini tədqiqata cəlb etmişdir. “Ümumiyyətlə “məhkum Şərqin”, o cümlədən də ...Azərbaycanın əsrə görə, irəli getmiş xalqlara görə geridə qalması, azad və yüksək mədəniyyətli bir həyatın gec-tez mümkün olacağına inanan ...romantikləri çox narahat edirdi. ...Bu narazılıq və narahatlıq realistlərdə daha güclü idi. Lakin realistlər bu mədəni, siyasi və iqtisadi geriliyin ...səbəbini birinci növbədə ictimai münasibətlərdə axtarırdılar. Romantiklər isə xalqın azadlıq nemətlərindən, ən sadə insani hüquqlardan məhrum olduğundan yazdıqda daha çox hissiyyətə qapılır, fəryad və şikayət edirdilər” [10, s.72].

Diqqətəlayiq cəhət bundan ibarətdir ki, hər hansı bir problemə münasibətdə romantiklərlə realistlərin baxışlarını müqayisə edərkən Məmməd Cəfər Cəfərov heç vaxt onları qarşı-qarşıya qoymaq, yaxud da bu metodlardan hər hansı birini o birindən üstün tutmaq fikrində olmayıb, düşüncə və yanaşma tərzindəki özünəməxsusluqları ayırd etmək, fərqləndirmək məqsədini izləmək, göstərmək vəzifəsini həyata keçirmişdir. Bu isə romantizmin özünəməxsusluğunu müəyyən etmək üçün aparılan müqayisə olsa da, nəticə olaraq həm də realizmin xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırmağa səbəb olmuşdur.

Əslində, Məmməd Cəfər Cəfərov “Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri” mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası ilə ədəbiyyatşünaslıq elminə realizmə həsr olunmuş sanballı bir tədqiqatla gəlmişdir. “Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri” əsəri həm də “Mirzə Fətəli Axundzadənin realizmi” haqqında əhəmiyyətli bir tədqiqatdır. Məmməd Cəfər Cəfərov Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri üçün açar funksiyasını daşıyan “kritika” sö-

zünün despotizmin tənqidi mənasını daşımaqla bərabər, həm də cəmiyyətdə gedən proseslərin obyektiv dəyərləndirilməsinə münasibətin ifadə üsulu mahiyyətinə malik olduğunu müəyyən etmişdir. Bu isə öz növbəsində “kritika” anlayışının realizmin sinonimi kimi çıxış etdiyini göstərmək deməkdir. Ona görə də əsərdə Mirzə Fətəli Axundzadənin cəmiyyət hadisələrinə münasibətindəki tənqiddən danışarkən sanki həm də realist sənətin prinsiplərindən söz açdığını düşünmək mümkündür. Məmməd Cəfər Cəfərovun aşağıdakı qənaətlərini Mirzə Fətəli Axundzadənin ictimai-siyasi baxışları ilə bir sırada realizminə dair mülahizələr kimi də qəbul etmək mümkündür: “Axundovun nəzərində tənqid bəşəriyyəti doğru yola dəvət etmək, insanlığı azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək, xalqın gözünü açmaq və əfkari-ümumiyyəni hərəkətə gətirmək üçün ən qüdrətli mədəni silahdır” [3, s.136]. Cəmiyyət hadisələrinə bu cür yanaşma, nəinki Mirzə Fətəli Axundzadə realizminin, geniş mənada onun başçılıq etdiyi Azərbaycan maarifçi realizminin ideya-estetik qayəsindən ibarət idi. Məmməd Cəfər Cəfərov belə bir elmi qənaətə gəlmişdi ki, “Mirzə Fətəli yaradıcılığı bizim ondan sonrakı realist ədəbiyyatımızın manifestidir” [3, s.212].

Azərbaycan ədəbiyyatında realizm cəhəbində fəaliyyət göstərmiş Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mir Cəlil, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev və başqalarına həsr olunmuş əsərlərində də Məmməd Cəfər Cəfərov realist ədəbiyyat haqqında əhəmiyyətli elmi müddəalar irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, “dünya ədəbiyyatında reallıq mənasında realizmin tarixi ədəbiyyatın, söz sənətinin tarixi qədər qədimdir. Lakin realist ədəbiyyat həmişə eyni keyfiyyətdə, eyni səviyyədə, eyni məzmununda olmamışdır” [12, s.52]. Ustad tənqidçi və ədəbiyyatşünas bu fikirdə idi ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı ilə realizm Azərbaycan ədəbiyyatının əsas, aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin möhkəmlənməsi və inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin və ümumən molla-nəsrəddinçilərin roluna və xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir: “Cəlil Məmmədquluzadənin hər şeyi aydın görən və göstərən və fəvqəladə bir cəsarətlə mühüm həyat həqiqətlərindən danışan realizmi, bu realizmdəki yüksək xəlqilik, zəngin milli kolorit,... bədii idrak üsulu, müasir ruh həmişə bizim ədəbiyyatımızın ölməz, gözəl ənənələri olacaqdır” [12, s.184].

Rus ədəbiyyatı klassiklərindən bəhs edərkən Məmməd Cəfər Cəfərov elmi ümumiləşdirmələr apararaq həm də realizm haqqındakı nəzəri baxışlarını bəyan etmişdir. XIX əsr rus realizminin təmsilində realizmin mahiyyəti aşağıdakı kimi mühüm elmi prinsiplər əsasında müəyyən edilmişdir: “Realizm sənətkarın şəxsi hisslərinin, ehtiraslarının, fikirlərinin, münasibətlərinin... ifadəsindən daha çox obyektiv varlığı, insanları, insan münasibətlərini öyrənməyi, ictimai ziddiyyətləri, insan xarakterlərini təqdim etməyi, sözün geniş mənasında varlığı, onun bütün incə detalları ilə sənət güzgüsündə əks etdirməyi tələb edir” [13, s.38].

Məmməd Cəfər Cəfərovun yuxarıdakı mülahizələri əsasında realizmin nəzəri tərifini vermək olar.

Məmməd Cəfər müəllim təkcə romantizm və realizm yox, yeri gəldikcə, digər ədəbi cərəyanlardan da söz açmış, onların nəzəri prinsipləri və təmsilçilərindən bəhs etmişdir. Rus və Qərb ədəbiyyatına həsr olunmuş tədqiqatlarında klassizim, sentimentalizm, naturalizm haqqında da son dərəcə əhəmiyyətli elmi müddəalarla rastlaşırıq. Onun sosialist realizminə dair məqalələrində də vaxtilə “əsrin mütərəqqi yaradıcılıq metodu” kimi qəbul edilən bu təmayülün prinsiplərindən yazıçıların necə istifadə edərək faydalı əsərlər yazmalarının yolları, üsulları böyük ustalıqla göstərilmişdir.

Azərbaycanda sırf ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələlərindən biri olan tipiklik məsələsində də M.C.Cəfərov ciddi elmi söz demişdir. Məmməd Cəfər Cəfərovun “Tipiklik realist incəsənətdə partiyalılığın təzahür formasıdır” adlı məqaləsində [14] bədii ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan tipikliyin xarakteristikası nəzəri cəhətdən açılmış və Azərbaycan ədəbiyyatındakı təzahür formaları müəyyən edilib, təhlil olunmuşdur. Bu, Azərbaycanda tipiklik haqqında nəzəri düşüncənin

dərslik səviyyəsindən konkret araşdırma miqyasına qaldırılmış ilk və uğurlu elmi təqdimatdır. Məmməd Cəfər Cəfərov tipiklik haqqında təlimi yeni səviyyəyə qaldırmış və bu barədə ustad sözü deməyi bacarmışdır. Məqalədə “partiyalılıq zahirî fon, tipiklik isə elmi prinsip və əsas tədqiqat obyektidir” [15, s.33.]. Bu, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tipiklik haqqında təlimdə mühüm elmi-nəzəri əlavələridir.

Satiranın ədəbiyyatdakı təzahür formaları və inkişaf xüsusiyyətləri məsələləri də Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında özünün geniş elmi həllini tapmışdır. Görkəmli elm xadimi ilk növbədə “Mirzə Fətəli Axundzadənin elmi-tənqidi görüşləri” adlı monoqrafiyasında ədəbiyyatda satiranın rolu və əhəmiyyəti, realist ədəbiyyatdakı yeri haqqında ciddi elmi söz demişdir. Əvvəla, Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi irsində “kritika” sözünün daşıdığı mənələrdən biri də satiradır. Bu mənada Axundzadənin “Tənqid risaləsi”, həm də “Satira risaləsi” kimi oxuna bilər. Onun fikrincə, satira bədii ədəbiyyatda ciddi tənqid funksiyasını yerinə yetirir. Məmməd Cəfər Cəfərovun tənqidi “mənavi azadlığın qüvvətli silahı” [3, s.138] adlandırması eyni dərəcədə satiranın funksiyalarına da aiddir. Bu mənada M.C.Cəfərovun “tənqid həqiqəti göstərir, yaxşını pisdən ayırd edir” sözlərində “tənqid” sözünün “satira” sözü ilə əvəz etsək, məna və mətləb dəyişməz olaraq qalacaqdır.

Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirdən bəhs edən əsərlərində Məmməd Cəfər Cəfərov satiradan söz açarkən “ictimai satira”, “ifşaedici satira” ifadələrini işlətməklə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir qədər əvvəlki dövrdə geniş yayılmış didaktik satiradan tam yeni tipli satiraya – ictimai satiraya keçidin baş verdiyini müşahidə edərək ədəbiyyatdakı təzahür formalarından söz açmış, misallar gətirməklə fikirlərini isbat etmişdir. “Sözün doğruluğunu demək hünərdir”, – deyən Cəlil Məmmədquluzadə satiradan bu məqsəd üçün yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” satira jurnalını həm də realist-satirik ədəbiyyatın mübariz jurnalı adlandırmaqla Məmməd Cəfər Cəfərovun bu jurnalın, ümumiyyətlə ədəbiyyatın, o cümlədən də satiranın inkişaf etdirilməsindəki rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. “Molla Nəsrəddin, yoxsa Molla Xəsrəddin” (1946), “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında” (1947), “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi” (1948) və sair kimi məqalələrində digər məsələlərlə yanaşı, həm də ilk dəfə bu mübariz jurnalda işlədilən satirik bədii formalardan bəhs etmişdir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun 1942-ci ildə yazdığı “Bir daha satiramız haqqında” məqaləsində ədəbiyyatda satiranın xüsusiyyətləri və formalarından bəhs olunur [6]. Bu, Azərbaycan elmi-nəzəri fikrincə satiraya həsr edilmiş ilk məqalə kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın inkişafı, poetika məsələləri Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi-nəzəri görüşlərində geniş yer tutur. Heç tərəddüd etmədən demək olar ki, Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan şeirşünaslığının əsas yaradıcılarından biridir. Xətib Təbrizinin şeir traktatı və XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Nəzm və nəsr” məqaləsi ilə başlanan Azərbaycan şeirşünaslığının inkişafı sahəsində Məmməd Cəfər Cəfərov yeni mərhələ yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cəbhəsinə, molla-nəsrəddinçi şairlərə həsr etdiyi tədqiqatlarında o, romantik və tənqidi realist şeirin estetikası və poetikasına dair kifayət qədər qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Bununla belə, görkəmli alimin Azərbaycan Yazıçılarının 1971-ci ildə çağırılmış V qurultayındakı dərin məzmunlu məruzəsində şeirşünaslığın ən aktual məsələlərinə dair görüşləri öz əksini tapmışdır. Bu məruzəni Məmməd Cəfər Cəfərovun şeirşünaslıq konsepsiyasının nəzəri əsasları və praktik bazası kimi qiymətləndirmək mümkündür. Burada Azərbaycan şeirinin konkret bir mərhələdəki inkişaf prosesləri fonunda ümumiyyətlə şeirşünaslıq üçün zəruri olan poetika məsələlərindən də geniş bəhs olunmuşdur. Məruzədə Azərbaycan şeirinin mövzusu ilə birlikdə janr xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi, vəzn quruluşu, intellektual poeziya və sair kimi poetika məsələləri sistemli təhlil əsasında şərh olunmuşdur. “Şeirimiz son beş ildə” məqaləsində Məmməd Cəfər müəllim şeirin vəzn dinamikasını tarixi poetika istiqamətində dəyərləndirir. “Ümumiyyətlə, tarixən şeir formalarında sərbəstlikdən normativ-vəznli şeirə, vəznli şeirdən də yeni məzmunlu bir sərbəstliyə doğru inkişafın – bir

treadanın qanuna uyğunluğunu dünya şeir təcrübəsi sübut edir” [17, s.154].

Məmməd Cəfər müəllim “Şeirimiz son beş ildə” məqaləsində sərbəstlik adı ilə şeirdə xoşagəlməyən hallara yol verildiyini də göstərmişdir. “Sərbəst formada yazılan şeirlərdə bəzən ümumiyyətlə şeirdə ən ciddi nöqsan sayılan aritmiyaya – şeirin ürək döyüntüsünün pozulmasına və disharmoniyaya – ahəngin pozulmasına rast gəlirik ki, bunlar şeirin daxili bədii formasına xələl gətirir, emosionallığını itirir. Belə şeirlərdə milli dilin, canlı xalq dilinin təbiətinin pozulması hallarına, dilin qrammatik quruluşunun, fonetik inceliklərinin, ritm melodiyasının pozulması hallarına da rast gəlirik” [17, s.157].

Məmməd Cəfər Cəfərovun şeirşünaslıq görüşləri, onun “Şeirimizin dili və vəznü” adlı tədqiqatı müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının şeirşünaslıq konsepsiyası kimi qiymətləndirilməyə layiqdir. Bu məqalədə Azərbaycan şeir dilinin özünəməxsusluğu aşağıdakı mətləblərdə axtarılmışdır: “Şeir dilinin xüsusiyyətlərini hər şeydən əvvəl onun məzmununda və canlı xalq danışığı dilinin təbiətində, qrammatik quruluşunda, dilin fonetik xüsusiyyətlərində, ritmində, melodiylarında axtarmaq lazımdır” [18, s.153].

Məmməd Cəfər Cəfərov “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” üçcildlik nəşrində 1930-1940-cı illərin şeir icmalını yazmış və burada şeirin ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə bir sırada sənətkarlıq məsələlərindən də bəhs etmişdir [19, s.90-106]. Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan şeirində sənətkarlıq: ənənə və novatorluq məsələsi” [20, s.147-157] adlı məqaləsində ölkə şeirşünaslığının ən zəruri sənətkarlıq xüsusiyyətləri və inkişaf prosesləri öz əksini tapmışdır. Görkəmli tənqidçinin Azərbaycan yazıçılarının V qurultayı ərəfəsində çap etdirdiyi “Dövrümüzün poeziyası” adlı [21] məqalədə XX əsrin altmışıncı illərində milli şeirin inkişaf səviyyəsi, ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil edilib ümumiləşdirilmişdir.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun 1977-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Poema: axtarışlar və perspektivlər” mövzusunda keçirilmiş yaradıcılıq müşavirəsindəki “giriş sözü” poema janrının estetikası və poetikasının əsas prinsiplərini əks etdirən ciddi elmi tezislərdən ibarətdir. Burada poema janrının dünya təcrübəsi və ölkə reallıqları da öz əksini tapmışdır. Görkəmli elm xadiminin tədqiqatlarında Nizami Gəncəvi, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğunun poemalarına ideya-sənətkarlıq cəhətdən yüksək qiymət verilmiş, Mirzə Fətəli Axundzadənin “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”ndan böyük sənət hadisəsi kimi söz açılmışdır. Bununla belə, Səməd Vurğunun “Aygün” poemasına Məmməd Cəfərin münasibətində dövrün ideologiyasının müəyyən təsiri olmuşdur [22]. Məmməd Cəfər Cəfərov Məmməd Rahimin “Mingəçevir duyğuları, Osman Sarıvəlinin “Gənclik eşqi” poemaları haqqında ayrıca məqalələr yazmışdır.

Elmi-fantastik janr haqqında Məmməd Cəfər Cəfərovun baxışları elmi cəhətdən yenidir. Onun “Uşaqların tərbiyəsində elmi-fantastik əsərlərin əhəmiyyəti” məqaləsində bu janrın imkanları və xüsusiyyətləri nəzəri şəkildə şərh edilmişdir [23].

Dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığını məşğul edən məsələlərdən biri olan ədəbiyyatda müsbət qəhrəman məsələsinə dair Məmməd Cəfər Cəfərovun özünəməxsus elmi-nəzəri mülahizələri vardır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Cəfər Cəfərov Sovet yazıçılarının 1954-cü ildə keçirilmiş ikinci qurultayında Səməd Vurğunun “Sovet poeziyası” haqqında”kı məruzəsində müsbət qəhrəmana dair səsləndirdiyi mülahizələri müdafiə etmişdir. Xüsusən Səməd Vurğunun “Ədəbiyyat ideal qəhrəmansız yaşayar, lakin idealsız yaşaya bilməz” kimi məşhur fikirlərini nəzərdə tutan Məmməd Cəfər Cəfərov müsbət qəhrəmana ədəbiyyatın idealını daşıyan hərtərəfli işlənmiş obraz və sadə insanların bədii sürəti kimi baxmışdır. O, “Səməd Vurğun yaradıcılığında xəlqilik”, “Saçlı və həyatımız” adlı məqaləsində də ədəbiyyatda müsbət qəhrəman məsələsinin qoyuluşu və həlli məsələsindən elmi şəkildə söz açmışdır. “Yeni həyat, yeni insan, yeni sənət aşığı” məqaləsində Cəfər Cabbarlının özünəməxsus müsbət qəhrəman axtarışlarından bəhs edilmiş, şairin novatorluğu elmi cəhətdən açıqlanmışdır.

Nəhayət, Məmməd Cəfər Cəfərovun “Ədəbiyyatda müsbət qəhrəman” haqqında [24] Sovet yazıçılarının ikinci qurultayı ərəfəsində yazıb çap etdirdiyi məqalə yarandığı dövrün və hətta bizim

günlərin də müsbət qəhrəmanına dair münasibətlərini ifadə edir. Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında ədəbiyyatda müsbət qəhrəman həyat nəfəsli sadə insanı və müsbət idealın daşıyıcısı olan insanları özündə cəmləşdirən obrazlardır.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun müsbət qəhrəman haqqındakı baxışı ədəbiyyatda müsbət qəhrəman konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

Beləliklə, universallıq akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun çoxcəhətli elmi fəaliyyətinin mahiyyətini ifadə edir. Yuxarıda haqqında bəhs edilən ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi əlaqələr istiqamətləri ilə yanaşı, Məmməd Cəfər Cəfərov dilçilik, sənətsünaslıq, folklorşünaslıq, estetika kimi sahələrdə də professional elmi söz demək istedadına malik olmuşdur.

Müxtəlif elmi əsərlərində folklor məsələlərindən bəhs edən Məmməd Cəfər Cəfərov “Dastanşünaslıq” məqaləsində şifahi xalq ədəbiyyatının elmi cəhətdən qiymətləndirilməsində əsl folklorşünas məharəti göstərmişdir. Onun “Dastanşünaslıq” məqaləsi dastan poetikasının yığcam əsasnaməsi təsiri bağışlayır [24, s.250-254].

Məmməd Cəfər Cəfərov estetikaya dair baxışlarında da nəzəriyyəçi ədəbiyyatşünas professionallığı nümayiş etdirir. O, “Estetik zövq haqqında” adlı kitabı ilə sadəcə yüksək estetik zövqə malik olan ziyalı kimi çıxış etməklə qalmamış, daha çox geniş və dərin fəlsəfi bilikləri ilə seçilən elm xadimi olduğunu nümayiş etdirmişdir. Estetik zövqün, gözəlliyin mahiyyəti, mənbələri və təsirləri haqqında nəinki ümumi elmi təsəvvür yaradan, hətta bu anlayışlar haqqında nəzəri düsturlar formalaşdıraraq təqdim edən Məmməd Cəfər Cəfərov elmlər doktoru səviyyəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi hökm çıxarmışdır: “Estetik mənada dilimizdə işlənən gözəllik sözü bütün real gözəllik haqqında olan ümumi anlayışı, təsəvvürü, başqa sözlə məfhumun ümumiliyini, fəlsəfi mücərrədliyini, gözəl, göyçək və qəşəng sözləri konkret gözəllikləri, xoşagəlim sözü gözəl varlıqlardakı cazibəni, tərəvəti və gözəllə olan meyli, yaxşı sözü isə nadir hallarda gözəl sözünü əvəz etməklə bərabər, əsasən, mənəvi-əxlaqi gözəllikləri ifadə etmək üçün işlədilir” [25, s.7].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun teatrşünaslıq baxışları onun estetika haqqındakı təlimini tamamlayır. Onun Azərbaycan teatrlarında tamaşaya qoyulmuş əsərlər haqqındakı teatr resenziyalarında səhnəyə çıxarılmış əsərin ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə yanaşı, tamaşanın özünəməxsusluqlarına, aktyor oyununu və rejissor işinə dair sənətsünas səviyyəsində baxışlar ifadə olunmuşdur. Müxtəlif illərdə yazılmış “Vaqif” rus dram teatrında”, “İntizar” tamaşası haqqında”, “Səhnədə yeni kənd” adlı məqalələri orijinal teatrşünaslıq nümunələridir. Məmməd Cəfərin “Teatr sənəti və teatr tənqidi” məqaləsi teatr haqqında kamil sənət dərsidir. Alimin 1944-cü ildə yazdığı “Ünvansız məktub” məqaləsi bəzi mübahisəli məqamlarına baxmayaraq, Azərbaycan teatrşünaslığının şedevrlərindən biridir. Bütövlükdə, teatrşünas Məmməd Cəfərlə ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər biri digərini üzvü surətdə tamamlayır.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbiyyatşünaslıq elminin müxtəlif sahələrinə dair çoxcəhətli fəaliyyəti son illərdə geniş tədqiq olunub ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin görkəmli elm xadimi Məmməd Cəfər Cəfərovun anadan olmasının 100 illiyinin qeyd edilməsi haqqında 15 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamının işığında Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda hazırlanmış kitablar böyük alimin həyatı və elmi fəaliyyətinin bütün əsas sahələrini əhatə etsə də, əsasən onun ədəbiyyat nəzəriyyəsi [26] və ədəbi tənqid [27] sahəsindəki xidmətlərini daha geniş və sistemli şəkildə işıqlandırır. Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid sahəsindəki fəaliyyətinin hər bir istiqaməti ayrıca tədqiq olunmağa layiqdir.

Göründüyü kimi, ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili və dəyərləndirilməsi baxımından Məmməd Cəfər Cəfərov üçün dövr, seçilmiş mərhələ, zaman, sənətkar məhdudiyyəti yoxdur. Hansı tarixi dövrün yazıçılarından və ədəbiyyatından bəhs etməsindən, hansı ədəbi-nəzəri problemdən söz açmasından asılı olmayaraq, bütün məqamlarda Məmməd Cəfər Cəfərov təhlillərində və dəyərləndirilməsində tam professionaldır. Görkəmli alimin əsərləri elmdə yüksək professionalığa mükəmməl bir nümunədir.

dir. Məmməd Cəfər Cəfərovun çoxillik və çoxcəhətli elmi fəaliyyəti akademik elmin ciddiliyinə və yüksək nəzəri səviyyəsinə klassik nümunədir. Akademik elmi rütbəsinin əsl ucalığı da Məmməd Cəfər Cəfərovun bütöv şəxsiyyətinin, qiymətli əsərlərinin, elmdəki xidmətlərinin işığında daha aydın və cəlbedici görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirindil Alışanlı. Məmməd Cəfərin nəzəri-estetik görüşləri. AMEA "Xəbərlər", 2008, №1-3, "Elm və həyat", 2009, №2; "525-ci qəzet", 13 iyun 2009.
2. Vaqif Yusifli. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bax: Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
3. Məmməd Cəfər Cəfərov. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild. Bakı, Azərneşr, 1973.
4. Teymur Kərimli. Məmməd Cəfər Cəfərov. Bax: Müdriklik zirvəsində (tərtib edən M.Qəribov). Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
5. Şamil Salmanov. Müdrik və sadə insan. Bax: Səni kim unudar (məqalələr). Bakı, "Çinar-Çap", 2003.
6. Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, V cild. Bakı, "Elm", 2015.
7. Elçin. Bax: Müdriklik zirvəsində (tərtib edən Mahir Qəribov). Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
8. İsa Həbibbəyli. Elmi məktəb yaratmış ustad alim. Bax: Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: taleyi və sənəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2009.
9. Rafael Hüseynov. Sevgi ilə dolu. Bax: Müdriklik zirvəsində (tərtib edən Mahir Qəribov). Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
10. Məmməd Cəfər Cəfərov. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild. Bakı, "Çinar-Çap", 2003.
11. Yaşar Qarayev. Ədəbi üfqlər. Bakı, "Gənclik", 1985.
12. Məmməd Cəfər Cəfərov. Sənət yollarında. Bakı, "Gənclik", 1975.
13. Məmməd Cəfər. XIX əsr rus ədəbiyyatı, 3 cildə, I cild. Bakı, "Maarif", 1988.
14. M.C.Cəfərov. Tipiklik realist incəsənətdə partiyalılığın təzahür etdiyi əsas sahədir. "Ədəbiyyat qəzeti" 26 noyabr, 5, 16, 27 dekabr 1952.
15. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. Bax: Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
16. M.C.Cəfərov. Bir daha satıramız haqqında. "Ədəbiyyat" qəzeti, 10 avqust 1942-ci il.
17. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild. Bakı, "Çinar-Çap", 2003.
18. Məmməd Cəfər Cəfərov. Füzuli düşünür. Bakı, "Uşaqgəncneşr", 1959.
19. M.C.Cəfərov. 1930-1940-cı illərdə şeir. Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, III cild. Bakı, "Elm", 1957.
20. M.C.Cəfərov. Azərbaycan şeirində sənətkarlıq məsələsi. "Azərbaycan" jurnalı, 1955, №10; №11; №12.
21. M.C.Cəfərov. Dövrümüzün poeziyası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 iyun 1971.
22. M.C.Cəfərov. "Aygün" poeması haqqında. "Ədəbiyyat qəzeti", 15 mart 1952-ci il.
23. M.C.Cəfərov. "Uşaqların tərbiyəsində elmi-fantastik əsərlərin əhəmiyyəti". "İnqilab və mədəniyyət", 1952, №9.
24. M.C.Cəfərov. Ədəbiyyatda müsbət qəhrəman. "Kommunist" qəzeti, 1 dekabr 1954.
25. Məmməd Cəfər Cəfərov. Estetik zövq haqqında. Bakı, "Elm və həyat", 1965.
26. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi (Məqalələr toplusu. Kollektiv. Elmi redaktoru İsa Həbibbəyli. Tərtibçi və çapa hazırlayanı Tahirə Məmməd). Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
27. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: Şəxsiyyəti və yaradıcılığı (Elmi redaktoru İsa Həbibbəyli. Tərtibçi və çapa hazırlayanı Vaqif Yusifli).

ƏDƏBİ TƏHLİL. MƏTN POETİKASI

UOT: 821.512.162.09

Tahirə Məmməd*

**“GET DOLANGİLƏN, XAINSƏN HƏLƏ” ƏSƏRİNİN
SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTDƏN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ**

Xülasə

Məqalədə Məmməd Cəfər Cəfərovun “Get dolangilən, xainsən hələ...” tragikomediyasında cəmiyyətdə yaşanan neqativ proseslərin bədii əksi, onlara müəllif münasibəti, oxucuya ünvanlanan mesajlar və s. kimi məsələlər araşdırılır. Məqalədə aşağıda göstərilən problemlərə aydınlıq gətirilmişdir:

- Müəllif sosial mühit problemlərinin dərinliyini çatdırmaq məqsədilə əsərdə Akademianın humanitar institutlarından birini məkan-model kimi seçmişdir;
- Əsərdə institutlarda ixtisar gedəcəyinə aid yalan xəbərlə və aspiranturaya qəbul imtahanı kimi iki ciddi hadisə vasitəsilə xüsusi vəziyyət yaradılmış və bu vəziyyətlərin yardımı ilə mühüm vəzifə tutan ziyalılardan daxili aləminin açılmasına şərait yaradılmışdır;
- Fərdlərin psixoloji vəziyyəti cəmiyyətin psixoloji durumunu və mənəviyyatını əks etdirir. Məlum olur ki, cəmiyyət çox acınacaqlı haldadır; idarəçilikdə millət, vətən qarşısında borc unudulub və şəxsi maraqlar önə keçib, mənəvi saflıq və böyük ideallar az adamda qalıb. Finalda mənəviyyatsızların ifşası baş versə də, onlar öz mövqelərində və cəzasızlıq şəraitində qalmaqdadırlar;

Məqalədə müəllif idealı və obrazı üzərində də dayanılmış və Məmməd Cəfər Cəfərovun əsərdə əksini tapan işıqlı idealının bu gün də yaşadığı vurğulanmışdır.

Açar sözlər: tragikomediya, cəmiyyət, məkan-model, akademiya, imtahan, Saleh Səlimzadə, açıq final

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF THE WORK
“TAKE A WALK, YOU ARE STILL A TRAITOR”**

Summary

The article investigates the reflection of the negative processes in society, the author's attitude to them, messages addressed to readers and etc. in Mammad Jafar Jafarov's tragicomedy “Take a walk, you are still a traitor”. The following issues are clarified as follows:

- The author selected one of the Academy's humanitarian institutions as a model in order to convey the depth of social problems;
- In the work, two special events, such as false enrollment and postgraduate admissions in the institutions, have been created, and with the help of these situations, the inner world of intellectuals has been formed;
- The psychological state of individuals reflects the psychological state and morality of the society. It turns out that the society is in a very miserable state; the debt to the nation and homeland has been forgotten while managing and personal interests are at the forefront, and spiritual purity and great ideals remain in few people. While immoral people are exposed in the final, they still remain in their posts and in the position of impunity.

The article also focuses on the author's ideals and image, and emphasizes that Mamed Jafar Jafarov's luminous ideal still exists today.

Key words: tragicomedy, society, spatial model, academy, exam, Saleh Salimzade, open final

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru, professor.
E-mail: tahire.mammed@yahoo.com

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОЦЕНКА ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ИДИ ПРОКРУТИСЬ, ТЫ ЕЩЕ ПРЕДАТЕЛЬ»

Резюме

В статье исследуются те негативные процессы в обществе, которые нашли своего решения в трагикомедии Мамеда Джафара Джафарова «Иди прокрутись, ты еще предатель» в аспекте литературного отражения, авторского отношения, и вопросов адресованными на обсуждение к читателям. С целью показывать глубину проблем социальной среды автор выбрал как модель-пространства одного из гуманитарных институтов Академии;

- В произведении были созданы два специальные события, такие как ложное зачисление и поступление в аспирантуру в учебных заведениях, и с помощью этих ситуаций был создан внутренний мир интеллектуалов имеющие высокие должности;

- Психологическое состояние личности одновременно отражает психологическое состояние и нравственность общества. Оказывается, общество находится в очень жалком состоянии; Долг перед нацией и родиной уже забыто в администрации, и личные интересы продвинулись вперед, а духовная чистота и великие идеалы остались у немногих. В финале духовном отношении все низкие личности определяются, но они по-прежнему остаются на своих местах безнаказанными;

В статье обращено внимание также на идеала, образа самого автора, подчеркивается, что светлый идеал Мамеда Джафара Джафарова живет и сегодня.

Ключевые слова: трагикомедия, общество, пространственная модель, академия, экзамен, Салех Салимзаде, открытый финал

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov daxilən yaşadığı cəmiyyətin eyib və qüsurlarına müxalif mövqedə dayanmış, müxtəlif üsullardan istifadə yolu ilə yaradıcılığında onu ustalıqla tənqid etmiş, yanlışlığın nədə olduğunu göstərə bilmişdir. Tədqiqatlarında ədəbiyyatımızın bütün dövrlərinin klassiklərinin əsərlərinə müraciət etmiş, onların müasir dövr üçün hansı səviyyədə əhəmiyyətli ola biləcəyi məsələsinə aydınlıq gətirmişdir. Elmi, eləcə də bədii yaradıcılığında ifadə etdiyi müəllif mövqeyi ilə XX əsrin ilk onilliklərində yaşayıb-yaradan Azərbaycan mütəfəkkirlərinə çox yaxın olmuşdur. Tədqiqatlarında vurğuladığı, diqqət yönəltdiyi, önə çəkdiyi məqamlar Məmməd Cəfər müəllimin əsl ziyalı vətəndaş, millətini, xalqını böyük ürəklə sevən və onu qoruyan mütəfəkkir şəxsiyyət kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

Cəmiyyətdə, mühitdə yaşanan proseslərə münasibətini bədii əsərləri ilə də bəyan edir Məmməd Cəfər Cəfərov: “Snayper İlyas”, “Əntiqə adamlar” hekayələr kitablarında, özünün ömür yolunu əks etdirən “Xatirələr”ində, Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yazdığı “İnsanlar və talelər” kinodramında və “Get dolangilən xainsən hələ...” əsərində ...

Yaradıcılığının əsas illəri sovet dövrünə təsadüf edən Məmməd Cəfər Cəfərovun əsərlərində ədəbiyyatın ideya-estetik dəyərləndirilməsi əsas yer tutur. “Filosof tənqidçi” kimi tanınan akademik bədii yaradıcılığına münasibətdə də həmin ifadəni işlətmək olar. O, sosial mühitin xarakteristikasını verməyi yüksək sənətkarlıqla bacarmışdır; idarəçilikdə işlə əməl arasındakı uyğunsuzluğun açdığı fəsadlar, cəmiyyətdə fərqli zümərələrin təmsilçilərinin həyata münasibəti, düşüncələri onun qələmində obyektiv əksini tapmışdır.

“Get dolangilən xainsən hələ...”ni oxuyanda hadisələrin Akademiyada baş verdiyini müşahidə edən oxucuda ilk növbədə orada olan obrazların prototiplərini və xainin kimliyini axtarmaq həvəsi oyanır; əsər bu primitivlikdən uzaqdır və bütöv cəmiyyətin, sistemin sosial-psixoloji mənzərəsini təqdim edir. Hadisələrin cərəyan etdiyi yer – Akademiya model-məkan kimi təqdim olunaraq sosial mühitdə, həyatda baş verənləri özündə proyeksiya edir. Bu üsul, bir məkanın bütöv cəmiyyəti əks etdirməsi ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Bunun mükəmməl nümunələrinə təhlil edilən əsərin yaddaş qatlarında öz izlərini göstərən əsərlərdə də rast gəlirik: Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki, Cəfər Cabbarlının “Almaz”, “Yaşar” pyeslərindəki kəndlər, C. Cabbarlının “Oqtay Eloğlu”, “Dönüş” əsərlərindəki teatr belə model-məkanlardandır. Müəllifin

əsas məqsədi idarəçilikdə, xüsusən də millətin ziyalı təbəqəsinin cəmləşdiyi mühitdə xalqın taleyi və gələcəyi qeydinə qalma imkanını şəxsi maraq və mənafe ilə əvəz edənləri tənqid etmək, sağlam qüvvələri və müsbət idealları qorumaq, qayğısına qalmaq idi. Əsərdə həqiqətən də eyham və işarələrin, müxtəlif poetik fiqurların açılması ilə bir neçə prototipi müəyyənləşdirmək mümkündür. Lakin Məmməd Cəfər Cəfərov fərqli vaxtlara aid hadisə və situasiyaları tragikomediyada ustalıqla birləşdirib canlandırıdığından, burada konkret tarixi və şəxsləri axtarib tapmaq əsərin ümumiləşdirmə gücü qarşısında çətinlik törədir; müxtəlif hadisə və obrazlarda faktiki əlamətlər müşahidə olunsada, onlar bir müstəviyə gətirilmiş, müəllifin bədii ümumiləşdirmə və ideya əlavəsi kəsişməsində yeni çalarlar qazanaraq estetik zənginlik kəsb etmişdir. Fikrimizcə, burada konkretləşmə aparmağa ehtiyac da yoxdur. İstənilən bir idarə üsulunda şəxsi mənafe millət, xalq mənafeyindən qabağa keçirsə, istedadlı insanların yerini istedadsız, savadsız adamlar tutursa, Məmməd Cəfər müəllimin səsi və münasibəti bu əsər vasitəsilə duyulur. Əsərin adından ötürülən informasiya işığında mətnin “cəmiyyətinə” daxil olduqda bir xainlə yox, xainlər dəstəsi ilə üz-üzə qalıraq. Bunlar Vətən, xalq, millət, ədalət, vicdan, əxlaq, elm, bir sözlə, humanizm, insanlıq xainləridirlər... Bu cür xainlər çox olduğu cəmiyyətdə bir nəfərin – Saleh Səlimzadənin hadisələrin axarını ədalətli istiqamətə yönəltməsi maarifçiliyin yol göstərən müsbət ideal obrazını xatırladır və müəllif idealına xidmət edir. Başqa bir tərəfdənsə, tragikomediyanın janr tiplərindən birinə xas olan, dramatik hərəkətdə tragik hadisələrin müsbət yöndə həllinə istiqamətlənmə əlamətinin dinamikasına yol açır; bu məqamda Saleh Səlimzadə finalda qalib gücdən daha çox, ifşaedici obraz kimi yadda qalır; əsərin sonunda xainlərin hələ də fəaliyyətdə olması, özlərinə haqq qazandırma cəhdləri əsərin açıq finalla başa vurulması ilə nəticələnir və oxucuda öz ətrafındakı xainləri axtarmaq marağı oyadır. Həll olunmamış finalda barışdırılmayan tərəflərin bir müstəvidə mövcudluğu, son dərəcə ciddi və yekunlaşdırılmayan problemin komik situasiyalarla davamı əsəri tragikomediya kimi səciyyələndirməyə əsas verir; əsəri üzə çıxarıb çapa hazırlayan akademik İsa Həbibbəyli onu tragikomediya kimi təqdim etməkdə haqlıdır. O halda bu qənaətlə razılaşmamaq olar ki, məkanın idarə sisteminə aid model olduğunu, bu məkan-modeldə sistemi idarə etməli olanların “yerində olmadıqlarını”, akademiyanın (ziyalıların, “beyinlərin” olduğu idarənin) alver bazarına çevrilməsini və bütün bunların sosial mühitdə açdığı yaraları, əhəmiyyətsiz sayasan. Müəllif hadisələrin yalnız bir təşkilata yox, bütün cəmiyyətə aid olmasını dialoqlarda ötürülən informasiyalarla da çatdırır. Akademiyada İnstitut rəhbərlərinin imtahan üsulunun cəmiyyətdə geniş yayıldığını Mənsurənin dili ilə elan edən müəllif, belə neqativ halların mühitdə adılşdiyini göstərir.

“Mənsurə. Ali məktəblərdə də elə olur da. Məsələn, bir fakültəyə deyəlim əlli nəfər qəbul ediləcək, komissiyanın da ən azı 40 üzvü olur. Bunun bir otuz beş nəfəri öz tanış-bilişini buraxır, üç-dörd nəfəri siz deyən kimi rüşvət alır, qalanını da ordan-burdan tapşıırırlar. İkisini dekan, ikisini rektor ... Buyur, bu da sənin üçün əlli nəfər!” [1, s.103] Mənsurəyə etirazla rüşvət hallarının mövcudluğunu inkar edənsə, rüşvət alanın özüdür, direktor müavini və Akademiyada imtahan komissiyasının sədri – Məmiş Veysəlli. Mənsurənin, eləcə də ona yaxın mövqedə dayananların cəmiyyətdə yaşanan ciddi qüsurları ifşa etməsi, həmin qüsurların səbəbkarlarının isə “idarədə” əsas vəzifələri tutması əsərdə tragikomik situasiyanı formalaşdırır və janrın tragikomediya kimi müəyyənləşməsinə stimül verir.

Təkcə akademiyanın yox, bütövlükdə Sosial mühitin düçar olduğu “xəstəliyi” təqdim etmək məqsədini müəllif həm Mənsurənin yuxarıdakı sözlərində, həm də daxili mətnin qəhrəmanı Zakirin müraciətində bəyan edir: “Əzizim Həkəmov (Həkəm (ərəbcə hökm sahibi olan – T.M), etimoloji baxımdan hakim və Hətəmov (hatəm ərəb sözü olub, möhür, üstü möhürlü üzük mənasındadır – T.M.), təəvvür edin elə bir vətən ki, orada yaxşı rəssamı – rəssamın gözü götürməyə, yaxşı həkim-həkimin gözü götürməyə, yaxşı tarixçini – tarixçinin gözü götürməyə, yaxşı bəstəkarı – bəstəkarın gözü götürməyə, yaxşı müəllimi – müəllimin gözü götürməyə, yaxşı ministri – ministrin gözü götürməyə ... Niyə bir-birinizi gözünüz götürmür? Kor olsun gözləriniz, nə xəbərdir!...” [1, s.115-116] İfşa obyektinin koordinatları və məzmunu bu epizodda öz üfqlərini göstərir... - əlində hökmü

və möhürü olan, lakin ona layiq olmayan insanların ifşası; müəllif istədiyi mesajı və psixoloji yaşantını oxucusuna ötürə bilir – rüşvətə, çəkişməyə düşər olmuş, şüarları ilə fəaliyyəti arasında dərin uçurumlar yaşanan sovet cəmiyyətinin sonu yoxdur ... Mütəfəkkir alim-dramaturq hadisələrin gedişini doğru müşahidə etmiş və nə yaxşı ki, sağlığında bu sonun şahidi olmuş, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasının sevincini yaşamışdır.

“Dramatik janrlardan biri kimi tragikomedianın faciəli və komik xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsi qədim dövrlərdən məlum idi” [2]. Antik dövrdə bu janrın ilk yaradıcısı kimi tanınan Evripid onun təyinatını belə müəyyənləşdirir: “Həyat nə bütünlükdə tragik, nə də bütünlükdə komikdir. Ona görə həyat – tragikomik kimi səciyyələnməsi gərəkən bir axışdır (prosesdir)” [3].

“Tragikomedianın əsasında mövcud həyat meyarlarının nisbiliyi hissi dayanır; eyni bir hadisəni dramaturq həm komik, həm də tragik işıqlandırmada görür” [4]. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, Erik Bentli tragikomedianın iki növünü təqdim edir. Birinci növ qisas konfliktinin əfv olunma konfliktinə ilə əvəz olunması nəticəsində yaranan “xoşbəxt sonluqlu komediya”; “...ikinci növ tragikomediya – “bədbəxt sonluqlu komediya”dır” [5, s.231-232]. Yuxarıdakı prinsiplərdən belə qənaətə gələ bilərik ki, tragikomediyada dramatik əsərin komponentlərində komiklik və dramatiklik ya birlikdə, qovuşuq halda təcəssüm etdirilir, ya da hadisə və dramatik hərəkət inkişaf etdikcə öz axarını dəyişir. “Get dolangilən, xainsən hələ” ciddi və acınacaqlı hadisələrin komediya üsulları ilə təqdim olunması prinsipini nümayiş etdirir.

Kommunizmləşmə dövründə sosial mühitdə yaşanan ikiləşmə – xoş gələcəyə aid yalan şüarlar və acı gerçək haçalanması, siyasi rejimin davranış modelinin “gərgədanlaşaraq” bütün cəmiyyətdə imitasiya olunması, yüksək ideallardan bəhs edən ziyalı təbəqənin rüşvətxorluq, tanışlıq, tapşırıq əsasında öz missiyyasından uzaqlaşaraq eybəcərləşməsi, ona bəslənən ümidləri puç etməsi sosial mühitin faciəvi durumundan xəbər verir. Əsərdə təqdim olunan idarəçiliyin və onun sonacan davam etməsinin tragikliyi oxucu qəbul etmirsə, bu, özü də sosial-psixoloji problemlərin dərinliyini və müəllif-oxucu ünsiyyətinin baş tutmamasını göstərir. Müəllif əsl ziyalının necə olmasının gərəkliyi ni Saleh Səlimzadə nümunəsində göstərir. Bir-biri ilə çəkişən, rüşvət alan, tanışlıq və tapşırığı ədalətli seçimin önünə keçirən Akademiya institutunda ədəbi qəhrəman ziyalılara onları düşünməli olduqları problemi xatırladır; Azərbaycanın ikiye bölündüyünü, bunun böyük dərd olduğunu vurğulayır Saleh Səlimzadə. O, anasının Urmuda qalan qardaşını qəçələdən soruşması epizodu ilə, əslində Ana Vətənin, Azərbaycanın böyük dərini dilə gətirmiş olur. “El arasında deyərdilər ki, bu quş xəbər gətirəndir. ... Yeganə qardaşı Arazın o tayında – Urmuda olan anam da buna inanmışdı. Odur ki, yaz aylarında səbirsizliklə bu quşun uçub gəlməsini gözlər və onu görüncə, yalvarıcı bir səslə deyərdi: Qəçələ-qəçələ, xeyir söylə, Urmudan bir xəbər ver ... Yazıq arvad ömrünün axırına qədər bu quşa yalvardı, yalvardı. Nə Urmudan, nə də qardaşdan bir xəbər gəldi...

... böyük dərdədir bir vətənin ikiye parçalanması...” [1, s.159-160]

Professorun bu nisgilli sözlərinin cavabında ifşaedici obraz kimi əsərə daxil edilən Ağa Əmi deyir ki, artıq işdə insanların əlbir çalışması, boş-boş məsələlərə vaxt sərf etməməsi hesabına bu problem də həll olunacaq. “Ağa Əmi. ... İndicə burada Heydərlilə Misgərlilə barışdılar, and içib söz verdilər ki, bundan sonra həyatlarını bu parçalanmış vətənin birləşməsi uğrunda mübarizəyə həsr etsinlər ... Əbilov Əbil və Veysəlli Məmiş də bir səslə onlara qoşuldular...” [1, s.160] Gerçək vəziyyətin isə bu cür olmadığı həm Səlimzadəyə, Ağa Əmiyə, həm də dramatik hərəkətin axarını izləyən oxucuya məlumdur. Onlar daxilən çürümüş bu insanların düzəlməsinə bir o qədər də ümid bəsləməzlər; çünki adıçəkilən insanlar üzdə dost olsalar da, arxada bir-birlərinə qənim kəsilmişdilər, hərəsi özünə dəstə yığır, bir-birlərindən danos yazırdılar və bir yerdə öz fəaliyyətlərinə davam edirdilər; finalda da həmin vəziyyət davam etdirilir və haqlı olanların onları idarə edən antipodları mövqelərindən uzaqlaşdırmasının şahidi oluruq. Əsərdə müşahidə olunan bu “ikiqatlılıq və qeyri-müəyyənlik” tragikomediyada ironiyanı gücləndirən əsas prinsiplərdən biri kimi xarakterizə olunur [6]. Finalda Ağa Əminin ifa etdiyi mahnı Saleh Səlimzadənin, eləcə də müəllifin mühiti eybəcər hala salanlara vurduğu damğadır:

*Get dolangilən,
Xainsən hələ.
Püxtə olmağa
Çox səfər gərək [1, s.161].*

Ağa Əmi və Saleh Səlimzadə eyni mövqedə dayanmaqla, bir-birini tamamlayan və bütövlükdə müəllif mövqeyini çatdıran obrazlardır; birincisi ifşaediciyi, ikincisi isə doğru yol göstərməsi, işıqlı qüvvələri himayə etməsi ilə yadda qalır.

Əsərin alt qatına varmadan, müəllifin oxucuda oyatmaq istədiyi psixoloji ovqatı nəzərə almadan faciəvi vəziyyət anlaşılmır. Ancaq Akademikanın, xüsusən də humanitar sahənin ictimai və milli şüurun formalaşmasında oynadığı funksiyası, eyni zamanda məkanın bütöv cəmiyyəti modelələşdirdiyini müəyyənləşdirdikdə, o zaman tragikomediyaadakı şəxsi maraq, paxıllıq, mövqesizlik, qorxaqlıq, rüşvətxorluq kimi halların ön planda olması gerçəkdən də faciədir və elmdə, “sosial beyində” ölümə aparan ciddi xəstəlik əlamətidir. Məmməd Cəfər müəllim elmi-tənqidi məqalələrində də bu cür hallara barışmaz münasibət bəsləmiş, hansı vəzifədə olursa-olsun, “şəxsi mənfəət”lərini önə çəkənlərin mövcudluğunu cəmiyyət üçün böyük bəla saymışdır. O, Mir Cəlal Paşayevin “Açıq kitab” romanından bəhs edərkən yazır: “Bir nəfər Gəldiyevin kiçik, murdar güzəranı yüzlərcə gənc istedadların məhv olması, saysız-hesabsız qızların, gəlinlərin ləkələnməsi, onlarca dilsiz körpənin, uşaqların göz yaşlarında boğulması, uğursuz xəstəliklərə tutulması hesabına başa gəlir.

“Açıq kitab”da bu həqiqət çox gözəl bədii lövhələrlə təsvir edilmişdir. Kitabın qiyməti də hər şeydən əvvəl bundadır” [7, s.273].

Sosial mühitin psixoloji durumunda anormallığa yol açan ən başlıca səbəbsə cəmiyyətdə pozuculuqla məşğul olanların tribunallardan özlərini fərqli şəkildə göstərmələridir; insanlar başqa şey vəd edir, lakin başqa cür fəaliyyət göstərirlər. Bu isə həm onların özlərinin, həm də əməllərinin zərbəsini alanların psixoz vəziyyətə düşər olmasına münbit zəmin yetişdirir. Söz və əməl arasındakı uçurumu Ağa Əmi belə ifadə edir: “İclaslarda danışanda ağzımıza çullu dovşan sığışmır (yamsılayır)... “Biz gərək bu işdə xalqın, vətənin xeyrini nəzərə ala, bizi əvəz edəcək gəncliyin gələcəyini, elmimizin, cəmiyyətimizin gələcəyini nəzərə ala.” ...Sözdə belə, işə gələndə ... Həsən Ağanın qayını...!” [1, s.39] Bu tipli açıq ifşa xarakterli fikirlərin əsərdə yer alması ondakı sosial dəyərləndirməni sosialist realizmindən uzaqlaşdırır. Akademik İsa Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi “Get dolangilən, xainsən hələ” pyesi yaradıcılıq metodu baxımından tənqidi realizmin xüsusiyyətlərinə cavab verən əsərdir” [8, s.28]. Dövrün sərt senzurasını yayındırmaq üçün əsərdə partiya, dövlət xeyrinə epizodik sözlərə yer verilsə də, hadisələrin gedişi və həllini tapmayan final, yerində qalan “yersizlər”, cəmiyyəti bürüyən ədalətsizlik sistemi, pozulmuş sosial mühit onu məhz tənqidi realizmə aid yaradıcılıq hadisəsi kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Əsərin adından oxucu ilə addım-addım ünsiyyətə girən müəllif təlimh edilmiş məşhur misrənin (Get dolangilən xainsən hələ...) dekonstruksiyası ilə cəmiyyətdə yaşanan deformasiyaya diqqət yönəldən signal effekti yaradır.

Mətnə Məmməd Cəfər müəllim mətn içərisində mətn üsulundan, paralelizm əsasında, yüksək ustalıqla istifadə edir. Bu yolla drammatizmi və ifşanı gücləndirən akademik “Onlar bir neçə nəfər idi ...” ilə əsas mətn arasında paralelizm yaradır və oxucunu əsərin davamını formalaşdırmağa, düşünməyə vadar edir. “Bir neçə nəfər”, yəni azlıqda qalanlar kim idi – haqqı tapdalayanlar, mövqesiz və istedadsızlar, ya əksinə... Əsərdən haqqı müdafiə edənlərin “bir neçə nəfər” olması müşahidə edilir; nə imtahan sualına cavab kimi təhlil edilən, nə də əsas mətnə qələbə tam şəkildə baş vermir. Bu isə problemin dayanıqlılığı və yeni nəsillərə ötürülməsi yolu ilə cəmiyyətdə ciddi fəsadların yaranma imkanlarını gücləndirir. “Yerində olmayan” kadrların öz yerlərində, cəzasız qalmaları janrın tragikomiklik effektini artırır. Doğrudur, “Onlar bir neçə nəfər idi...”nin qəhrəmanı Zakirin, əsas mətnin işıqlı obrazlarının önündə gələn Ağa Əmi və Saleh Səlimzadə vasitəsilə hər iki mətnin yaramazları ifşa olunur, lənətlənir, lakin bu, finalın gözlənilən həlli üçün yetərli görünür.

Əsərdə əsas məqsəd prototiplər qalereyası canlandırmaq olmasa da, müəllif bəzi prototipləri göstərməyə də maraqlı olmuşdur. Bu məqamda dramaturq Füzuli sənətkarlığına və ənənəsinə üz tutur – prototiplərin kodlaşdırılması məqsədi ilə qrafik, leksik poetik fiqurlardan, təlimlərdən, eyham və işarələrdən ustalıqla istifadə edir. Obrazların əksəriyyəti bir neçə nəfərin üzərində aparılan müşahidə əsasında yaradılmışdır. Ona görə də onların heç birinin tək yox, bir neçə prototipi var. Eyni üsul müxtəlif vaxtlarda və ayrı-ayrı institutlarda baş verən hadisələrdən götürülüb birləşdirilən epizodlarda da özünü göstərir.

Tragikomediya janrında artıq adam tipajının özünəməxsus yeri var. Məmməd Cəfər müəllim əsərdə o məsələyə də münasibət bildirir. Akademik artıq adam obrazının ənənədə kim olduğunu gözəl bilirdi və onu bir anlayış kimi Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinə gətirən də məhz odur. “XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi” dərsliyində müvafiq bölmələrdə bu anlayışın izahını verir, yaranma tarixi və adlandırılması haqda məlumat təqdim edir və nümunələrlə nəzəri görüşlərə aydınlıq gətirir.

“Get dolangilən, xainsən hələ” əsərində o, komik artıq adam obrazını, Qeysəri yaradır. O, ənənəvi artıq adam obrazları kimi psixoloji xarakterindən irəli gələn xüsusiyyətləri ilə mühitə uyğundur, eyni zamanda mühitə də onu qəbul etmir. Lakin mühitlə ziddiyyətlərində günah daha çox özünə aiddir. Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrin əvvəllərinə aid artıq adam obrazları ilə müqayisədə Qeysəri onlara parodiya kimi qiymətləndirə bilərik. Çünki o, İsgəndər, Molla Abbas, Aydın, Oqtay kimi mühitin əzdiyi hissiyyatlı gənc təəssüratı oymur, sadəcə, institutun rəhbərləri kimi Qeysər də öz yerində deyil.

Əsər intellektual mühitdən bəhs edir və eyni zamanda cəmiyyətdə ziyalı borcunu göstərməklə maarifçilik funksiyasını da icra edir. Məmməd Cəfər Cəfərovun idealları və işıqlı arzuları burada öz əksini tapıb. İstedadlı gənclərə yol açmaq millətin gələcəyini, sabahını təmin edir.

“Get dolangilən, xainsən hələ”də cəmiyyətin mühüm bir qismini təşkil edən qadınlar və onların mühitdə aktiv fəaliyyətinin təmin olunması məsələsi də nəzərə alınmışdır. Məmməd Cəfər müəllim Saleh Səlimzadə və onun yaxın tərəfdaşlarının sözləri, əməlləri ilə qadına bəslədiyi yüksək etimad və inamı ifadə etmişdir. Qadınlara qarşı formalaşan mənfi stereotiplərin aradan qaldırılması probleminin də həlli yolları üzərində dayanmışdır.

Əsərdə gördüyümüz cəmiyyət harmonikliyi pozulmuş, böhranlı mühiti canlandırır. Tragikomediya janrının əsas əlamətlərindən biri “böhranlı cəmiyyət” problemlərinə müraciət etməsi ilə xarakterizə olunur. İlk səhnədən bunun şahidi oluruq. Məmməd Cəfər müəllim mühitin xəstəlik simptomlarını qabartmaq üçün aforizmlər yaradır, onları formullaşdırır. İlk dialoqda səslənən və həqiqi mənə ifadə edən “Direktor yerindədir?” “Nə direktor öz yerindədir, nə müavini” sual-cavabının hadisələrin davamında bir kod olması aydınlaşır və uyğun vəziyyətləri ifadə etmək baxımından məcaziləşmiş formul məzmunu qazanır. Bundan əlavə, ziyalı mühitini bazara çevirənlərin işlətdiyi ifadələr də komiklik effekti yaratmaqla bərabər, eyni zamanda cəmiyyətin eyiblərinə işıq tutan maraqlı detallardır. Müəllif rüşvət almaq sözünə paralel olaraq “mövzu almaq”, “imtahan almaq” ifadələrini obrazların nitqinə daxil edir.

Müəllif idealının ifadəçisi funksiyasını yerinə yetirən Səlimzadə, sözü ilə əməli arasında məsafə qoymayan böyük şəxsiyyətdir. Məmməd Cəfər müəllim özü vaxtilə nə qədər istedadlı gəncə yol açmış və onların qarşısında yaradılan maneələri dəf etmişdir. Akademiki tanıyan oxucuların Səlimzadə Salehdə Məmməd Cəfər Cəfərovu görməsi müəllifin ideallaşdırılması yox, akademiya bu fiqurun funksiya və rolunun kiçik bir qisminin xatirələrdə canlandırılmasıdır. Məmməd Cəfər müəllimi tanıyan hər bir şəxs bilir ki, o öz şəxsi nüfuzundan həmişə milli mənafə, elmin inkişafı üçün istifadə etmişdir. Onun rəhbəri olduğu strukturlarda əyintilər və haqsızlığa qarşı mübarizə mümkün səviyyədə yuxarı qalxmışdı. Elmə qədəm qoyan, həyatını elmə həsr etmək istəyən hər bir gənc Məmməd Cəfər Cəfərov üçün doğma övlad mənasını daşıyırdı – “Get dolangilən xainsən hələ...” əsərindəki Hörmüz kimi.

Məmməd Cəfər müəllimin elmdə bələdçisi, ustadı olduğu çoxsaylı kadrlar hazırda Akademiyasının humanitar institutlarında fəaliyyət göstərir, həmin institutlara rəhbərlik edir və böyük şəxsiyyətin açdığı yolda onun ideallarını yaşadıb, həyata keçirirlər, uğur qazanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfər Cəfərov. Get dolangilən xainsən hələ. Çapa hazırlayan və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
2. Журчева Т.В. Трагикомедия: истоки и эволюция (к постановке проблемы ...<https://cyberleninka.ru/article/tragikomediya-istoki-i-evolyutsiya-k-post>.
3. Литературная энциклопедия. Трагикомедия.
4. ТРАГИКОМЕДИЯ - Словари и энциклопедии на Академике. <https://dic.academic.ru/dic.nsf>
5. Erik B. Dramın həyatı. (Kitab Azərbaycan dilinə ixtisarlara Fəridə Cəlilova tərəfindən tərcümə olunub). Bakı, ADMİU, 2019 .
6. Фадеева, Нина Ивановна. Трагикомедия. Теория жанра. АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва, 1996.
7. Məmməd Cəfər Cəfərov. Sənət yollarında. Bakı, "Gənclik", 1973.
8. İsa Həbibbəyli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun dram əsəri. Məmməd Cəfər Cəfərovun "Get dolangilən xainsən hələ" kitabına ön söz (Bakı, "Elm və təhsil", 2017).

UOT: 821.512.162.09

Pərvanə Bəkirqızı *

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN BƏDİİ YARADICILIĞI YENİ İNTERPRETASIYADA

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının filosof təhqiqçisi kimi tanınan Məmməd Cəfər Cəfərov mədəniyyətimizi və ədəbiyyatımızı milli kimliyi ilə bütövlükdə öyrənir və tədqiq edirdi. Görkəmli alimin bu yanaşmasını onun bədii yaradıcılığına da şamil etmək mümkündür. Bədii yaradıcılığında Mirzə Cəlil üslubuna önəm verən Məmməd Cəfər Cəfərovun qəhrəmanları müəllifin müasirləridir. “Molla Nəsrəddin guşəsi”, “Bəhlul və Nəsrəddinin söhbəti” başlıqları adı altında verilən hekayələri və 2017-ci ildə nəşr olunan “Get dolangilən, xainsən hələ” əsəri müəllifin kreativ yaddaşa (yaradıcı yaddaşa) münasibəti və dəyərləndirməsidir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, bədii yaradıcılığı, tragikomediya, molla-nəsrəddinçilik ənənələri, vətəndaş mövqeyi

ARTISTIC CREATIVITY OF MAMMAD JAFAR JAFAROV IN A NEW INTERPRETATION

Summary

It is known that Mammad Jafar Jafarov, studied and researched our culture and literature with its national identity as a philosopher of Azerbaijani literary criticism. This approach of a prominent scholar can also be attributed to his artistic creativity. The heroes of Mammad Jafar Jafarov, preferring the style of Mirza Jalil in his creative work, were the author's contemporaries. His stories presented under the headings "Molla Nasraddin's nook", "Bahlul and Nasraddin's talk" and his work published in 2017 "You are inexperienced yet", published in 2017, are the author's attitude toward creative memory and the appreciation hereof.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, artistic creativity, tragicomedy, traditions of mollanasraddinism, civil position

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО МАМЕДА ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА В НОВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Резюме

Известно, что Мамед Джафар Джафаров изучал и исследовал нашу культуру и литературу с ее национальной идентичностью как философ азербайджанской литературной критики. Этот подход выдающегося ученого также можно отнести к его художественному творчеству. Герои Мамеда Джафара Джафарова, который предпочитал стиль Мирзы Джагиля в своем творчестве были современники автора. Его рассказы, представленные под заголовками «Уголок Моллы Насрадинна», «Беседа Бахула и Насрадинна» и книга, опубликованная в 2017 году «Вы еще неопытны», отражают полностью отношение автора к творческой памяти.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, художественное творчество, трагикомедия, традиции молланасреддинства, гражданская позиция

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru, professor.

Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi-tənqidi görüşləri bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təkrar-təkrar üz tutduğu önəmli mənbələrdən biri hesab olunur. Görkəmli alimin yaratdığı məktəb müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aparıcı xətlərindən birini təşkil edir. Məmməd Cəfər Cəfərov “Füzuli düşünür”, “Füzuli sevir”, “M.F.Axundov”, “Hüseyn Cavid”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm”, “Cəlil Məmmədquluzadə” kimi tədqiqatlarında fərqli, yeni baxışları ilə müasirlərindən seçilirdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının filosof tənqidçisi kimi tanınan Məmməd Cəfər müəllim mədəniyyətimizi və ədəbiyyatımızı milli kimliyi ilə bütövlükdə öyrənir və tədqiq edirdi. Görkəmli alimin bu yanaşmasını onun bədii yaradıcılığına da şamil edə bilərik.

Məmməd Cəfər Cəfərovun “Qeybalının dostlarına məktubu, yaxud hərdəmxəyal” hekayəsi Cəlil Məmmədquluzadənin “Sizi deyib gəlmişəm” məqaləsinin yeni interpretasiyasıdır. Məmməd Cəfər müəllimin xitab etdiyi yenə həmin o müsəlman qardaşlardır, ancaq bu dəfə onlara müəllif “ey mənim ağıllı dostlarım” deyərək müraciət edir. Bu dəfə müraciət olunanlar savadsız və ya avam kütlə deyil, düşüncələrinə yön verə bilməyən oxumuşlardır. İttiham olunan, özünə bəraət qazandırmamağa çalışan Qeybalı ikiləşən deyil, daha çox hissələrə bölünən kimliyini axtarandır, bu isə tərəddüd deyil, köklərindən qoparılan mədəniyyətin, fərdin və bütönlükdə xalqın yeni faciəsinin daha aydın tablosu idi. “Bəli, etiraf etməyi özümə borc bilirəm ki, mən bir cəsəddən bir neçə ruhdan ibarətam, biri cəsur, biri səksəkəli, biri iradəli, biri iradəsiz, biri tələbkar, biri qarışdırıcı, biri qərar verən, biri qərar pozan, biri müdrik, biri cahil, biri materialist, biri idealist, biri deist, biri ateist... nə başınızı ağrıdım, müxtəliflik o qədərdir ki, sayın-hesabın itirmişəm” [1, s.218.] – deyərək, düşünən Qeybalının qorxusu “Sizi deyib gəlmişəm”dəki xortdan qorxusu deyil, intriqant qorxusudur, burada lənət oxunan şeytan deyil, intriqantlar və demaqoqlardır. Məmməd Cəfər müəllim “Qeybalının dostlarına məktubu, yaxud hərdəmxəyal” hekayəsində yaşadığı cəmiyyətin kiçik bir modelini təqdim edir və Cəlil Məmmədquluzadənin dili ilə onları ifşa edir, “Əntiqə adamlar”da olduğu kimi həqiqəti astadan da deməyi seçmir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun “Molla Nəsrəddin guşəsi”, “Bəhlul və Nəsrəddinin söhbəti” başlıqları adı altında verilən hekayələri və 2017-ci ildə nəşr olunan “Get dolangilən, xainsən hələ” [2] əsəri müəllifin kreativ yaddaşa (yaradıcı yaddaşa) münasibəti və dəyərləndirməsidir.

“Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyasında bizi maraqlandıran məsələ mətn yaddaşı ilə bağlıdır. Problemin həllində bir necə istiqamət müəyyənləşdirdik. Yaddaş nədir, ədəbiyyatın yaddaşı nədir və Məmməd Cəfər Cəfərov üçün yaddaş nə anlama gəlir və əsərdə mətn yaddaşı necə işlənmişdir.

Yaddaş hər şeydən öncə fizioloji hadisə olub, idrak prosesi ilə bağlıdır. İnformasiyanın qorunması, ötürülməsi və dəyərləndirməsi bilavasitə yaddaşa əlaqələndirilir. Qarşıya qoyduğumuz problem çərçivəsində bizi nə sensor, nə də qısa müddətli yaddaş növləri maraqlandırmır. Bizim üçün əsas olan bədii mətnin əsasında dayanan yaradıcı yaddaşa istiqamət verən uzunmüddətli yaddaşdır.

D.S.Lixaçov mədəniyyət tarixi ilə əlaqəli tədqiqatlarında yazır ki, yaddaş yaradıcı prosesdir, vicdanla, mənəviyyatla bağlıdır və ənənəyə söykənir [3, s.174]. Məhz bu dayaq onu zamana qarşı qoya bilir. Məmməd Cəfər Cəfərovun da həm elmi, həm də bədii yaradıcılığını öyrəndikcə bəlli olur ki, bu əsərlər də vicdanla, mənəviyyatla bağlıdır və ənənəyə istiqamətlənmişdir.

XX əsr ədəbiyyatşünaslığının tanınan simalarından Y.M.Lotman yaradıcı yaddaşın nümunəsi kimi mədəni yaddaş yaradıcılıq mexanizmi kimi dəyərləndirir, onu panxronluğuna (bədii mətnlərin interpretasiyası) deyil, daha çox zamana qarşı dayanıqlığına diqqət çəkir. Bu gün müasir ədəbiyyatşünaslığın gəldiyi nöqtədən də Məmməd Cəfər müəllimin elmi və ya bədii yaradıcılığını dəyərləndirmək istəsək, böyük elm adamının yaşadığı zamanın hər cür ideoloji təzyiqindən asılı olmayaraq öz milli kimliyi və milli yaddaşına bağlılığının bir daha şahidi oluruq. Məmməd Cəfər Cəfərovun “Biz Platona da, Aristotela də, başqalarına da çox qədimdən hörmət etmişik. Babalarımız onlardan öyrənmişdir. İndi də yeri gəldikcə, onlara müraciət edirik. “Platonik eşq” sözünün mənasını dərk edirik və yeri gələndə işlədirik. Bununla belə, bizim də özümüzə məxsus eşqimiz, xalq, vətən, azadlıq, insanlıq, qardaşlıq eşqimiz olmuşdur və vardır” [4, s.103] fikirləri vətən, xalq təəssübkeşli-

yinin ən bariz nümunəsidir. Professor Tahirə Məmməd “Azərbaycan romantizmi” monoqrafiyasında Məmməd Cəfər müəllimin A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq yaradıcılığında romantizmin nəzəri-estetik prinsiplərini müəyyənləşdirərkən gəldiyi qənaətləri və apardığı paralelləri aşağıdakı kimi dəyərləndirir: “Azərbaycan romantiklərinin müdafiə etdiyi nəzəri-estetik prinsiplərdən bəhs edərkən məqsədli və müqayisəli şəkildə türk ədiblərinin də baxışlarını mətnə gətirir; N.Kamal, R.Tofiq, T.Fikrət kimi klassiklərlə paralelləri müəyyənləşdirir, oxucunun diqqətini həm ədəbi, həm də ideoloji mənada daha geniş kontekstə yönəldir, adresatın fikir üfqlərini açır, ona öz ideyalarını təlqin edir” [5, s.75.].

Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən belə dəyərləndirilir: “Bədii yaradıcılıq sahəsində onun “Əntiqə adamlar” kitabına daxil olan satirik hekayələri mollaşırddinçilik ənənələrinin yaradıcı şəkildə davam etdirilməsindən yığrılmış ciddi, maraqlı və təsirli ədəbi örnəklərdəndir” [6, s.11]. “Əntiqə adamlar” kitabındakı “Qayanın dibində” hekayəsi müəllifin mollaşırddinçilik ənənələrinə bağlılığını, mənsub olduğu xalqın minillik tarixini yaşadan etnoqrafik detalları önə çıxarması, “qayanın üstündə oturanlarla skamyada oturanlar” arasındakı mübahisə zəminində yaddaşlarda donub qalan milli geyimləri, xalq rəqslərini, adət-ənənələri vizual bir şəkildə oxucuya çatdırır. Müəllif incə bir şəkildə, həm də təkdə deyil, cəm olanların dili ilə belə deyir: “Dedilər ki, papaq başla əlaqədar olduğu üçün onu fərqləndirmək olar. ...heç olmasa çal papağı saxlayaq” [6, s.6]. Məmməd Cəfər Cəfərovun yuxarıda dediyimiz kimi mədəniyyətimizi və ədəbiyyatımızı milli kimliyi ilə bütövlükdə öyrənməsi adı çəkilən hekayədə özünü bu cümlələrlə bürüzə verir: “əzizlərim, o ənənədən danışın və o ənənəni müdafiə edin ki, onların barlı ağaclara və təzəcə açılmış çiçəklərə xəteri toxunmasın!” [6, s.13]. Bu fikirlər həm vətənpərvər alimin vətəndaş kimi mövqeyi, həm də gənclərə nəsihəti kimi qəbul olunur. Çünki müəllifin yaşadığı cəmiyyətin ortaya atdığı mühüm bir sual onu daima düşündürürdü: “... ata-babalarımız hansı havalara oynayıblarsa, biz də eyni havalara oynayaq, yoxsa təzə havalara oynayaq?...” [6, s.7]. Əslində “Əntiqə adamlar” kitabı Məmməd Cəfər Cəfərovun partiyalı ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın çərçivəsindən sıyrılan duyğularının Molla Nəsrəddinin, Bəhlul Danəndənin dilindən və həqiqətin satirik gülüşün gücü ilə təqdimi idi. Böyük alim kitaba yazdığı “Müəllifin bir neçə sözü”ndə bədii yaradıcılıqda əsas məqsədini belə açıqlayır: “...fikrin, düşüncənin müxtəlif janrlarda ifadəsi mədəniyyətin söz sənəti üçün yaratdığı imkanlardan biridir və fikir sahibi olan adamın müəyyən məqsədə görə bu janrlardan hər hansı birinə müraciət etməsi də təzə bir hadisə deyil ” [6, s.4]. Əslində müəllifin bu etirafı keçmişinə bağlı bir fikir adamının yaddaşı və onu gələcək nəsillərə ötürə bilmək qayğısı idi. “Bəhlul və Nəsrəddinin söhbəti”ndə “həqiqəti astadan da demək olar” [6, s.188] ifadəsi müəllif mövqeyi deyil, yetişməyən zamana işarə idi. Xalq yazıçısı Elçin Məmməd Cəfər Cəfərovun zamanında ehyamla çatdırmağa çalışdığı mətləblərdən belə söz açır: “Məmməd Cəfər müəllimi yaxından tanıyan bir şəxs kimi deyirəm ki, o bütün canı ilə, qanı ilə Sovet Partiyasına nifrət edən bir insan idi və mənim üçün çox xoşdur ki, o, Azərbaycanın ücrəngli bayrağının qaldırılmasını, Azərbaycan himninin çalınmasını eşitdi və gözləri ilə gördü” [7, s.29].

Ədəbiyyatın yaddaşı yaradıcı mexanizmdir və bədii mətn temporal kulturoloji simvollar kimi panxroniyada funksionallaşır, zaman və məkan daxilində dövr edir, müxtəlif dövrlərdə mövcud olan mətnlərlə uzlaşır.

Məmməd Cəfər Cəfərov həm ədəbi-tənqidi yaradıcılığında, həm də bədii yaradıcılığında ədəbiyyatın və mədəniyyətin yaddaşını yeni mərhələyə daşıya bilmişdir. Bu baxımdan alimin “Səni kim unudar” məqaləsi həm Məhəmməd Hədinin şəxsiyyəti və yaradıcılığının əsas qayəsinin açılmasında, həm də eyni totalitar cəmiyyətin siyasi mənəşəsində məhv edilən Mikayıl Müşfiqin “Oxutur” şeiri və onun daşdığı məna yükünü müasirlərinə xatırladır. Ümumiyyətlə, Məmməd Cəfər Cəfərovun həm elmi yaradıcılığında, həm də bədii yaradıcılığında hər zaman öndə olan əsas, aparıcı xətt xalqilik idi. “Səni kim unudar” məqaləsində yazdığı “Gələcək üçün yaşayıb çırpınan Hadi, gələcək nəsil üçün də yazmağı çox sevir. Bu şeiri də o bizim üçün yazmışdır” [8, s.265] fikrini elə müəllifin özünə də aid edə bilərik. Çünki bir ziyalı kimi Məmməd Cəfər Cəfərovun gələcəklə bağlı

düşüncələri informasiya ötürücülüüyü ilə seçilir, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Mikayıl Müşfiq kimi sənətkarların milli idealla bağlı strategiyalarını həm müasiri olduğu dövrə, həm də bu günümüze və sabahımıza ünvanlayır. Y.Qarayev “Tənqidçinin şəxsiyyəti” məqaləsində yazır: “Ədəbi etika və əxlaq, yazıçı məsuliyyəti, ictimai vətəndaşlıq və şəxsiyyət problemləri kimi məsələlərin fəlsəfi-publisist qoyuluşu və həlli baxımından M. Cəfərin məqalələri bizim ədəbi tənqidin tarixində xüsusi yer tutur” [9, s.605].

Ədəbiyyatın mənzərəsi hər zaman dünyanın mənzərəsi ilə eyni rəngdə olmuşdur. Odur ki, dəyişməyən məzmunun özünü qoruma instinkti dəyişən formalarda nicat tapır. Məmməd Cəfər müəllim yaşadığı dövrün bütün gerçəklikləri içərisində Mirzə Cəlil dili ilə dünəni bu günə bağlamağa müyəssər olmuşdu. Onun qəhrəmanları həqiqəti incə ehyamlarla dilə gətirir, ənənədən, milli geyimlərdən, tarixdən bəhs edir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda postmodernist yaradıcılıqla bağlı aparılan tədqiqatlarda tez-tez təkrarlanan intertekstuallıq, reminisensiya, allüziya kimi anlayışlar var ki, Məmməd Cəfər Cəfərovun “Get dolangilən, xainsən hələ” əsərində mətn yaddaşı məsələsinin həllində aparıcı rol oynayır. Rolan Bart yazır ki, hər bir mətn intertekstdir, hər bir mətn də köhnə mətnlərdən hörülmüş yeni parçadır [10, s.42]. M.Baxtin hər bir mətnin mövcud mətnlərdən çoxsaylı gizli və ya görünə bilən sitatlarla zənginləşdiyini vurğulayır, hər bir mətni replika kimi dəyərləndirir.

İntertekstuallıq bədii mətnin strukturunu zənginləşdirir, onun çoxsəsliliyini və çoxqatlılığını təmin edir. Y.Lotmanın “mətn sərbəst şəkildə mövcud ola bilməz, mütləq hər hansı bir kontekst içərisində verilməlidir” fikri Məmməd Cəfər müəllimin “Get dolangilən, xainsən hələ” əsərinin təhlilində önə çıxan məqamlardandır.

“Get dolangilən, xainsən hələ” – əsərin elə adıyla bağlı həm paratekstuallıqdan (əsərin adı və məzmun yaxınlığı), həm qipertekstuallıqdan (başqa bir mətni parodiya etmək), həm də arxitekstuallıqdan (mətnlərarası janr əlaqəsi) söz açmaq olar. Mövcud mətndən var olan misranın və ifadənin yeni bir əsərin adı kimi verilməsi mətnlərarası modelləşmənin ilkin vizual əlamətidir. Məmməd Cəfər Cəfərovun “Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyasının adına həm Nəbatinin

*Get dolanginən, xamsən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gərək.
Mürği-Qaf ilə həməzəban olub,
Dövrə qalxmağa balı pər gərək [11. s.126].*

çarpazında, həm də M.Ə.Sabirin “Hə, de görüm, nə oldu bəs?” adlı satirasında bu şəkildə rastlaşırıq: “Get, hələ xamsan, dolan, mən deyən oldu, olmadı?” [12. s.97].

Məsələ ondadır ki, “Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyasının məzmun və ideyası ilə həm Nəbatinin adıçəkilən çarpazı, həm də M.Ə.Sabirin satirası arasında üzvi şəkildə bir bağlılıq vardır. Nəbati ilə M.Cəfəri birləşdirən ruh halı idisə, Sabirlə bağlayan yaşadığı dövrün düzəni ilə barışmayan üsyanı idi. Müəllif yaddaşı fərqli mədəni çağır bir araya gətirir və həm mətnlər, həm də yazarlar arasında görünməz bağlar müşahidə edilir. M.Baxtinin təbirincə desək, burada çoxsəslilik bir-biri ilə dialoqda verilir. Bir sözlə, tragikomediyada baş verəcək hadisələrin ilkin sorasını əsərin adı və müqəddiməsində bəyan etmiş olur. Müəllif Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsinin qəhrəmanlarını və “Həsən ağanın qohumu” kimi qəlibləşmiş deyimi “Həsən ağanın qayını”na transformasiya edir, C.Məmmədquluzadənin məkan kimi təqdim etdiyi fiquru obraza çevirir. İkinci pərdədə Əbilovun dilindən Həsən Ağanın qayını haqqında məlumat alırıq, Sabirin “Bizdə övrətlərin əmri alınarmı nəzərə, – Canı çıxsın, o da getsin yenə bir başqa ərə” misralarını əsərdə Fikrətin dilindən eşidirik. Bu səhnədə Fikrətin Sabirin divardan asılan şəklinə işarə edərək acı-acı gülməsi assosiativ eyhamdır. Üçüncü pərdədə “indi insanların taleyini “yerində danışmaq” həll etmir, xalq, camaat, kütlə həll edir” fikri də müəllifin müasiri olduğu zamanla müttəfiq olmamasına işarədir. Yuxarıda tragikomediyadan sadaladığımız misallarda müəllif ideyasının çatdırılmasına xidmət edən element-

lər alluziya kimi xarakterizə olur. Alluziya müəllifin hadisələrə və qəhrəmanlara münasibətini açıqlayır. Bu üsul vasitəsi ilə yazar yalnızca məlum mətnə işarə etmir, həmçinin konkret tarixi dönəmə, insana və mif süjetinə doğru yön alır. Bu üslub mətnədə birbaşa və ya dolay yollarla işləyə bilər. Məmməd Cəfər Cəfərov tragikomediyasının alt qatında düşünən, həm də yaşadığı zaman gerçəklikləri ilə barışmayan ziyalı obrazının, müasir mirzə səfərlərin təsvirini verir. Əsərdə aspiranturaya hazırlaşan Əlmurad surətini “Həsən ağanın qayını” kimi təqdim edən Veysəlli olsa da, bu vəziyyətə qarşı çıxan Ağa Əmi olur ki, Heydərlə məhz ona Mirzə deyərək Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsini yada salır. Burada müəllifin düşüncələri, yaratdığı obrazlar, müasiri olduğu zamanla barışmaması və bundan qaynaqlanan konflikt onun özünü yaşadığı zamanın və məkanın Mirzə Səfərinə çevirir. Nəticədə görkəmli ədəbiyyatşünas və filosof alim müasiri olduğu totalitar rejimin barışmadığı reallıqlarını alluziyalar, reminisensiyalar vasitəsi ilə təqdim edir. Məmməd Cəfər müəllim təbii ki, ədəbiyyat tarixinin mətn yaddaşı məsələsinə yaxşı bələd idi və fikrin çatdırılmasında bu priyomlardan məharətlə istifadə edirdi.

“Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyasında Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin M.F.Axundzadə, Nəbatı, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyli kimi tanınmış simalarının əsərlərindən konkret obrazlara və ya mətnlərə müraciət edir. Bu yanaşmanın təsadüfi xarakter daşımaması və məhz müəllif ideyasının çatdırılmasındakı aparıcı mövqeyini Məmməd Cəfər Cəfərov qapalı deyil, aydın bir şəkildə ifadə edir. Əsərdə müəllif mövqeyini “böyük dərdədir, bir vətənin ikiye parçalanması... Bacının qardaşa, qardaşın bacıya həsrət qalması əlbəttə böyük dərdədir...” ifadələrində, Təbrizin, Urmiyanın gözəlliklərindən bəhs edəndə də izləmək olur. Bu isə tarixi yaddaşın ədəbiyyata proyeksiyasıdır və milli yaddaşa elektroşok effekti-dir. Bu məqamda dövrəyə qarşı xam olmaq elə xain olmaq kimidir.

Əsərdə maraqlı detallardan biri də Məmməd Cəfər Cəfərovun yaratdığı mistifikasiya ilə bağlıdır. “Onlar bir neçə nəfər idi” romanı və aspiranturaya qəbul imtahanı verən Hörmüzün bu romanla bağlı fikirləri müəllifin yaşadığı cəmiyyətin reallıqları ilə barışmayan görüşləri idi.

M.C.Cəfərovun “Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyasında mistifikasiyadan istifadə etməsi təsadüfi xarakter daşımır. Bu ədəbiyyat tarixinin bütün mərhələlərində istifadə edilən priyomlardan biridir. Bədii mistifikasiyada ya müəllif əsərini başqa (uydurulmuş) bir müəllifin adından verir, (bu situasiyada yeni bir müəllif obrazı da yaranır, onun üslubu formalaşdırılır, onun bioqrafiyası belə düzüb qoşulur), ya da yeni yaradılan mətn xalq yaradıcılığının nümunəsi kimi təqdim olunur. İlk mistifikasiyanın nümunələri kimi Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərinin adı çəkilir. Avropa ədəbiyyatında mistifikasiya orta əsrlərdə, böyük tərcümə mərkəzləri ərsəyə gəldikdən sonra fəallaşmağa başlayır. Bədii mistifikasiyanın yaranma səbəbləri müxtəlif ola bilər, bu proses bilərəkdən oxucunu oyun içərisinə aid etmək, populyarlıq qazanmaq və ya müəllifin özünü təqdim, özünü təsdiq və ya realizə etmə, siyasi, ideoloji təqiblərdən qorunmaq kimi səbəblərdən qaynaqlana bilər.

Son illərdə ədəbiyyatşünaslığın sərhədlərini genişləndirməsi, yəni koqnetiv yanaşmanın, fənlərarası əlaqələrin daha çox gündəmə gəlməsi ədəbiyyatda mistifikasiya problemlərini öyrənməkdə yeni üfəqlər açır ki, Məmməd Cəfər Cəfərovun “Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyası bu aspektdən də tədqiqatçıların diqqətini cəlb edə bilər. M.Cəfər “Get dolangilən, xainsən hələ” tragikomediyası ilə oxucuları və tədqiqatçıları məlum, klassik mətnlərə yenidən, bir başqa prizmadan baxmağı təklif edir. “Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər” deyimini ilə yanaşsaq, böyük alim yaşadığı cəmiyyətə, sovet totalitar rejiminə qarşı münasibətini ədəbiyyatın minillik tarixinin gizli dili ilə, mətn yaddaşı ilə və böyük ustalıqla ifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, III cild. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
2. Məmməd Cəfər Cəfərov. Get dolangılən, xainsən hələ. (Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli). Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
3. Д.С.Лихачев. Письма о добром. СПб.: «Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ», 1999.
4. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
5. Tahirə Məmməd. Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
6. Məmməd Cəfər. Əntiqə adamlar. Bakı, “Yazıçı”, 1981.
7. Müdriklik zirvəsində. “Elm və təhsil”. Bakı, 2017.
8. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
9. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Elm”, 2015.
10. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва, 1989.
11. Nəbatı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004.
12. M.Ə.Sabir. Nəphopnamə, 2 cildə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004.
13. Məmməd Cəfər. Xatirələr (Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2010.

JANR, STRUKTURA, FORMA

UOT: 821.512.162.09

Hüseyn Həşimli*

**AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN
TƏDQİQATLARINDA ROMANTİK LİRİKİNİN
JANR NOVATORLUĞU**

Xülasə

Məqalə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Məqalədə Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Səid Səlməsi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Abdulla Sur kimi romantik şairlərin Avropa mənşəli marş, sonet, mənsur şeir janrlarında yazdığı əsərlər barədə akademik M.Cəfərovun elmi fikirləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə alimin bir sıra məqalələri, "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm", "Hüseyn Cavid" monoqrafiyaları təhlilə cəlb olunmuşdur.

Akademik M.C.Cəfərovun Azərbaycan romantizminə dair tədqiqatlarında yeni lirik janrlar (sonet, marş, mənsur şeir və s.) ayrıca qrup halında olmasa da müəyyən səviyyədə diqqət mərkəzinə çəkilmiş, onların bir sıra səciyyəvi nümunə və özəllikləri araşdırılmışdır. Azərbaycan romantik poeziyasında Şərq və Qərb ədəbi janrlarının sintezi, yeni qafiyə modelləri və s. barədə də akademiknin fikirlərinə nəzər salınmışdır.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Azərbaycan romantik lirikasının Avropa mənşəli janrlardakı bədii nümunələri haqqında elmi fikirləri ədəbiyyatşünaslığımızda bu sahədə aparılan sonrakı araşdırmalar üçün də mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, Azərbaycan romantizmi, novatorluq problemi, romantiklər, mənsur şeir, marş janrı

**THE GENRE ON INNOVATIVE OF ROMANTIC LYRICS
IN ACADEMICIAN MAMMAD JAFAR JAFAROV'S RESEARCH**

Summary

The article has been devoted to the creative work of academician Mammad Jafar Jafarov. Academician M.Jafarov's scientific thoughts about the works of European origin as march, sonet, prosiac poems written by the romantic poets as Huseyn Javid, Mahammad Hadi, Said Salmasi, Abbas Sahhat, Abdulla Sur have been investigated. Therefore some articles and monographs of scientist as "Romanticism in Azerbaijani literature", "Huseyn Javid" have been analysed.

New lyrical genres (as sonet, march, prosiac poems) in academician M.J.Jafarov's investigations belong to Azerbaijan romanticism are learnt as a separated group form. Some specific examples and features of them are researched. The author payed a special attention to academician's view about the synthesis of East and West genres in the romantic poetry of Azerbaijan. This article plays as important role and makes a basis in future investigations on this field.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, Azerbaijani romanticism, the problem of innovation, romantics, poems in prose, march genre

* AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru, professor.
Əməkdar elm xadimi.

ВОПРОС ЖАНРОВОГО НОВАТОРСТВА РОМАНТИЧЕСКОЙ ЛИРИКИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАДЕМИКА МАМЕДА ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА

Резюме

Статья посвящена творчеству академика Мамеда Джафара Джафарова. В статье рассматриваются научные взгляды академика М.Джафарова на произведения таких романтических поэтов, как Гусейн Джавид, Мухаммед Хади, Саид Салмаси, Аббас Саххат, Абдулла Шаиг, Абдулла Сур, написавших в жанрах европейского происхождения – марш, сонет, стихотворения в прозе. С этой целью к анализу привлечены ряд статей ученого, монографии «Романтизм в азербайджанской литературе», «Гусейн Джавид».

В исследованиях М.Дж.Джафарова об азербайджанском романтизме новые лирические жанры (сонет, марш, стихотворения в прозе и т. д.) не были выделены в отдельную группу, но рассмотрены на определенном уровне, привлечены к анализу их некоторые характерные образцы и специфические особенности. Также рассмотрены взгляды академика о синтезе восточных и западных литературных жанров в азербайджанской романтической поэзии, новые модели рифм и др.

Научные взгляды академика Мамеда Джафара Джафарова о литературных образцах азербайджанской романтической лирики в жанрах европейского происхождения также сыграли важную роль в последующих исследованиях в этой области нашего литературоведения.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, азербайджанский романтизм, проблема новаторства, романтики, стихи в прозе, жанр марша

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən məşhur simalarından sayılan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun çoxşaxəli elmi fəaliyyətində milli romantizmin tarixi, tematikası, problematikası, poetikası və tipologiyasının tədqiqi mühüm yer tutur. Görkəmli alimin digər tədqiqatlarının da çox böyük önəm daşdığını qeyd etməklə bərabər, onun romantizmə dair araşdırmalarının xüsusi dəyərə malik olduğunu deyənlər haqlıdırlar. Akademik İsa Həbibbəyli ustad ədəbiyyatşünasın bu sahədəki fəaliyyətindən danışarkən fikrini belə ümumiləşdirir: “Milli romantizmşünaslıq elmi məktəbi Məmməd Cəfərin “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” və onu tamamlayan “Hüseyn Cavid” monoqrafiyalarından, bu problemə dair məqalələrindən doğulmuşdur. Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan elmində milli romantizmşünasların, romantizm tədqiqatçılarının əsas rəhbəri və müəllimidir” [1, s.404]. Doğrudan da, məşhur alim Azərbaycan romantizminin tədqiqinin əsas istiqamət və problemləri barədə ilk dəfə olaraq mötəbər, ciddi elmi konsepsiya irəli sürmüş, əhatəli, mükəmməl araşdırmalar aparmış, sonrakı tədqiqatlara da yön vermişdir. “Sözün həqiqi mənasında akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin baş romantizmşünası missiyasını şərəflə həyata keçirmişdir” [2, s.17].

Məmməd Cəfər müəllimin diqqət yetirdiyi mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan romantizminin janr novatorluğudur. Görkəmli alim müxtəlif tədqiqatlarında digər məsələlərlə yanaşı, poetik formalarda novatorluq probleminə də nəzər salmış, müvafiq təhlillər aparmışdır. Bədii formanın zənginliyini, əlvanlığını mühüm sənətkarlıq axtarışı sayan alim həm əsrlərin sınağından çıxmış ənənəvi şeir formalarını inkişaf etdirməyi, həm də yeni bədii formalar axtarışını yüksək qiymətləndirmişdir [3, s.131].

Bəllidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının janr baxımından zənginləşməsində iyirminci əsrin əvvəlləri mühüm bir mərhələ kimi səciyyələnir. Bu da səbəbsiz deyil. Həmin dövrdə sosial-mədəni inkişafın spesifikasiyası kimi ədəbiyyatımızda maarifçi realizm, tənqidi realizm, sentimentalizm, romantizm və s. cərəyanların dolğun səviyyədə və paralel şəkildə təzahürü, digər amillərlə bərabər, janr müxtəlifliyini şərtləndirən faktorlardan birinə çevrilir. Bəhs olunan dövrdə tənqidi realizm ədəbi cərəyanı ədəbiyyatımıza satirik mahiyyətli yeni janrlar qazandırdığı kimi, romantizm də özüylə birgə ruhuna, xarakterinə, prinsiplərinin ifadəsinə uyğun olan Avropa mənşəli bir sıra janrları (sonet, mənsur şeir, marş, ballada və s.) söz sənətimizə gətirir. Bu həm də romantizmdə Şərq-Qərb probleminin özünəməxsus səviyyəsi ilə əlaqədar idi.

Xatırladaq ki, çağdaş ədəbiyyatşünaslıq Azərbaycan lirikasının janrlarını üç qrupda birləşdirir: 1. Xalq-aşıq şeiri şəkilləri; 2. Klassik lirikada işlədilən əsas janrlar; 3. Yeni poetik formalar [4, s.45]. İyirminci əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikasında formalaşmış təşəkkül tapan yeni lirik janrları tədqiqata cəlb edən tanınmış ədəbiyyatşünas İsa Həbibbəyli haqlı olaraq janr, poetik forma novatorluğunu həm Şərq ədəbi təcrübəsi zəminində, həm də Avropadan gələn janrlar əsasında araşdırıb dəyərləndirmişdir [5, s.48-99].

Akademik M.C.Cəfərovun romantizmə dair tədqiqatlarında yeni lirik janrlar ayrıca qrup halında olmasa da müəyyən səviyyədə diqqət mərkəzinə çəkilmiş, onların bir sıra səciyyəvi nümunə və özəllikləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin ikinci cildi üçün yazdığı "Romantizm" bölməsində akad. M.Cəfər romantik sənətkarlarımızın janr novatorluğuna diqqət yetirərək fikrini belə ümumiləşdirmişdir: "Romantiklər bədii forma cəhətindən ədəbiyyata bir çox yenilik gətirmişdilər. Lirik şeir şəkillərindən ən çox süjetli şeirlərdən, sonetlərdən, bir də xalq şeiri təsiri altında olan qoşmalardan yaradıcı surətdə istifadə edirdilər. Onlar epik və dramatik şeirin də yeni şəkillərini yaradırdılar" [6, s.777].

Görkəmli alimin "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" adlı fundamental monoqrafiyasında isə bu məsələ daha geniş araşdırılmışdır. Kitabda oxuyuruq: "Siyasi, ictimai-fəlsəfi lirika, epik, lirik-epik poemalar, mənzum və mənsur dramlar – faciələr, romantik povest, roman və hekayələr, mənsur şeir və səyahətnamələr romantizmin əsas janrları idi" [7, s.73]. Akademik M.Cəfərov hər bir romantikin öz ruhuna, qayəsinə uyğun janrlara üz tutduğunu vurğulayaraq yazmışdır: "Hərənin özünəməxsus əsas janrları vardı... A.Tovfiq (*A.Sur* – H.H.) daha çox mənsur şeirlər yazırdı. Poetik formalara gəldikdə demək olar ki, romantiklər (ümumiyyətlə götürüldükdə) klassik və şifahi xalq şeirinin şəkillərindən yaradıcı surətdə istifadə edirdilər... Qəzəli bunlarda yeni poetik formalardan sayılan sonet əvəz edirdi. Xüsusən H.Cavid və A.Şaiq sonetdən çox istifadə edirdilər" [7, s.74-75].

Akademik M.Cəfərovun ayrıca diqqət yetirdiyi janrlardan biri mənsur şeirdir. Bəllidir ki, Azərbaycan mənsur şeirinin ilk nümunələri iyirminci əsrin əvvəllərində Məhəmməd Hadi tərəfindən yaradılmış [8, s.35-47], onun ardınca yazıçı-ədəbiyyatşünas Abdulla Sur (Tovfiq) bu janrda bir sıra əsərlər qələmə almışdır. Akademik M.Cəfərov A.Surun yazdığı bəzi mənsur şeir nümunələrini təhlilə cəlb etmiş, onların ideya-bədii məziyyətlərini aydınlaşdırmışdır.

Romantik sənətkarın "Şərqdə şəfəq sökülərkən" adlı mənsur şeirinə diqqət yetirən alim burada lirika ilə simvolikanın üzvi vəhdətdə olduğunu, müəllifin sosial-siyasi mətləbləri təbiət fonunda uğurla təcəssüm etdirdiyini müəyyənləşdirmişdir. 1909-cu ildə yazılmış bu mənsur şeirin əvvəlindəki təbiət təsvirlərini görkəmli alim belə mənalandırmışdır: "Hər tərəfi sarmış "zülmətli gecə" irticaya, "sönmək üzrə olan fırtına" irticaya məğlub olan azadlıq hərəkatına, "böyük dalğalar" – müstəmləkəçi dövlətlərə, "sahillərə çırpınıb məhv olan kiçik narın dalğalar" isə məzlum məhkum millətlərə işarə idi" [7, s.79].

"Şərqdə şəfəq sökülərkən" mənsur şeirini struktur baxımından iki hissəyə ayıran tədqiqatçı ikinci hissədə yazıçının romantik ümidlərinin ifadəsinin ön plana keçdiyinə diqqəti yönəldərək yazmışdır: "Bu mənsur şeirin ikinci hissəsində müəllif yenə təbiət hadisələrinin təsviri yolu ilə bu dəfə Şərq ellərində irticanın zəiflədiyini, yavaş-yavaş azadlıq səhərinin yaxınlaşdığını göstərmək istəmişdi" [7, s.79].

Mənsur şeirdən nümunə gətirilən müvafiq parçaların təhlili yolu ilə alim elmi-ədəbi qənaətlərini tutarlı şəkildə əsaslandırmışdır.

O da maraqlıdır ki, alim məsələyə ümumromantizm prinsipləri baxımından yanaşaraq mühüm ictimai-siyasi mətləblərin təbiət təsvirləri fonunda ifadəsini "romantik şeirdə bir növ spesifik obrazlı təfəkkür sistemi, ...romantik şeir üslubunun əsas xüsusiyyətlərini təşkil edən bir keyfiyyət" kimi dəyərləndirmişdir" [7, s.79]. "Azadlıq hərəkatına rəğbət ideyası, ağıl-qaralı dünyanın dərki və demokratik duyum tərənnüm olunan" [9, s.76] "Şərqdə şəfəq sökülərkən" mənsur şeirinin əhatəli təhlili yolu ilə M.Cəfər tematika, problematika və poetikanın üzvi vəhdətdə tədqiqinin uğurlu nümunəsini vermişdir.

Akademikin tədqiqatlarında romantik lirikadakı marş janrına da yer ayrılmışdır. O, ədəbiyyatımızda marş janrının yaranmasını haqlı olaraq iyirminci əsrin əvvəllərində qüvvətlənən milli-azadlıq hərəkatı ilə bağlamış, dövrün, zamanın tələbi ilə bu janrdakı nümunələrin ortaya çıxması qənaətinə gəlmişdir. Səciyyəvi nümunə kimi Məhəmməd Hədinin “İranın hüriyyət qəhrəmanlarına” şeirinə diqqət yönəldən alim şairin “bu şeir ilə İran inqilabının himnini yaratdığını” vurğulamışdır [7, s.140]. Əsərdəki coşğunluq, mübarizlik görkəmli alimin təqdirini qazanmışdır.

*Kəsbiləyaqət üçün ülvyyəyə -
Olmalı qurban rəhi-hüriyyəyə,
Fəthü-zəfər bağlı durur qeyrətə,
Qeyrətə, mərdanəliyə, himmətə,
“Arş, irəli, arş, bizimdir fəlah,
Arş, igidlər, Vətən imdadına!” [10, s.111]*

Onu da deyək ki, akad. M.C.Cəfərov Məhəmməd Hədinin bu şeirinin hər bəndindəki son iki misranın məşhur türk şairi Namiq Kamalın şeirindən götürüldüyünə diqqət yetirməklə Azərbaycan romantizminin faydalandığı mənbələrdən birinə işarə etmişdir. Romantizmə dair monoqrafiyasında alim, həmçinin Abdulla Şaiq, Səid Səmasi kimi ədiblərin də marş xarakterli bəzi əsərləri haqqında fikirlər söyləmişdir.

Ədəbiyyatımızda marş janrının təşəkkül mərhələsində Hüseyn Cavidin də özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Onun marşları əsasən dram əsərlərinin daxilində verilməklə ideya-bədii arxitektonikanın üzvi tərkib hissəsinə çevrilərək müəllif qayəsinin, obrazların mənəvi aləminin, dünya-görüşünün dolğun təqdimində əhəmiyyətli rol oynayır. Ədibin istər mənsur, istərsə də mənzum dramlarının strukturunda şərq, türk və s. ilə bərabər, bir sıra dəyərli marş nümunələrindən istifadə də özünəməxsus yer tutur.

Bu istifadənin müxtəlif aspektlərdə təzahürünü incələyən akademik M.C.Cəfərov dram daxilindəki belə şeirlərin gah dialoq və monoloqlarda ifadə oluna bilməyən fikirlərin təqdiminə, gah müəyyən fəlsəfi qayənin çatdırılmasına, gah obrazların mənəvi aləminin daha əhatəli verilməsinə, gah da təbiət mənzərələrinin dolğun təcəssümünə xidmət göstərdiyini müəyyənləşdirmişdir [11, s.259-260]. H.Cavidin “Şeyda” pyesində mövzunun xarakterinə, baş qəhrəmanın ruhuna uyğun olaraq poetik struktura qatılmış marşların ideya-estetik funksiyası da akad. M.Cəfər tərəfindən müfəssəl dəyərləndirilmişdir [11, s.106-107].

Doğrudan da, həmin pyesdəki marşların bədii arxitektonikada diqqətəlayiq yer tutduğu, “əsrin ideya məzmununun açılmasında çox mühüm bir vasitə” olduğu [12, s.129] aşkar görünür. Məlumdur ki, pyesdə Bakı mətbəə işçilərinin o zamankı dözülməz iş şəraitindən, mübarizələrindən danışılır. Əsərə qatılan marşlar da bilavasitə mövzunun xarakterinə uyğundur – azadlıq naminə mücadiləyə çağırış ruhundadır.

Azərbaycan romantiklərinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi Avropa mənşəli şeir şəkillərindən biri də sonetdir. Romantiklərin sonetə üstünlük vermələri Məmməd Cəfər müəllimin diqqətindən yayınmamış, o, H.Cavid və A.Şaiqin bu janrda əsərlər yazmasını yeni janr axtarışlarının üzvi tərkib hissəsi saymışdır. Bir cəhəti də xatırladaq ki, romantiklərin sonet janrında qələmə aldıkları nümunələrin forma yeniliyi ilə yanaşı, məzmun tərəfi də alimin əsərlərində dəqiq qiymətləndirilmişdir. H.Cavidin yaradıcılığının İstanbul dövründə Osmanlı poeziyasının təsiri ilə yazdığı “Çəkinmə, gül” və “Mən istəyəm ki” sonetləri barədə yığcam qeydlər [11, s.43], eləcə də S.Səlməsinin eyni janrlı “Xəyali-mənfur” şeirinə aid qənaət [7, s.77] bu qəbildəndir.

Bir mühüm cəhətə də toxunmaq vacibdir. O da romantiklərin yaradıcılığında Avropa şeir şəkilləri ilə Şərq poetik ənənələrinin sintezi məsələsidir.

Bəllidir ki, Avropa xalqları poeziyasında sonet janrı adətən hər biri dördmisralı iki katrendən və hər biri üçmisralı iki tersətdən qurulur. Bu, italyan soneti modelidir. İngilis sonetində isə üç

katren və ikimisralı sonluq olur, yəni janr hər iki halda on dörd misradan təşkil olunur. Katren və tersetlərin sayında bəzən azalma və ya çoxalma baş verir. Sonet strukturundakı belə şəkildəyişmələrə Azərbaycan şeirində də rast gəlinir [13, s.168-186]. Diqqətəlayiq haldır ki, bu məsələ də ilk dəfə akad. M.Cəfərin diqqətini çəkmişdir. “Hüseyn Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində o, şairin on dörd misralı sonetlərlə yanaşı, daha çox misralı sonetlər də yazdığını nəzərə çatdırmış, “Qəmər”, “Bu gecə” şeirlərini misal göstərmişdir: “Cavidin sonetlərinin mühüm bir qismi Qərb sonetinə uyğun olaraq on dörd və ya on altı misradan, bəziləri on səkkiz misradan ibarətdir” [14, s.264].

“Qəmər”də ingilis soneti formasındakı üç əvəzinə, beş katrenin varlığı “uzun sonet” əlamətidir. “Bu gecə” isə daha maraqlı quruluşa malikdir. Həmin şeirdə hər biri beşmisralı iki bənd, sonra isə hərəsi dördmisralı iki bənd gəlir. Başqa sözlə deyilsə, Avropa sonetindəki katren və tersetlərin mövqeyində burada beşliklər və dördlükler çıxış edir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi: “Bu, yalnız konkret janra bəslənən yaradıcı münasibətin nəticəsidir... H.Cavid Avropa sonetindən fərqlənən yeni formalı sonetlər də yaratmağa müvəffəq olmuşdur” [5, s.91]. Göründüyü kimi, Məmməd Cəfər müəllim romantiklərin yeni poetik forma yaratmaq sahəsindəki sənət axtarışlarını da lazımınca qiymətləndirmiş, H.Cavidin “Bu gecə” şeirinin təhlilində “kontaminasiya” terminini işlətməsə də, mahiyyətə ondan bəhs etmişdir.

Haşiyə çıxaraq xatırladaq ki, “kontaminasiya” latın mənşəli “contaminatio” sözüylə bağlıdır, mənası “yaxınlaşma, toxunma, qarışma” deməkdir. Mətnşünaslıqda zərurət olduqda bir əsərin müxtəlif variantlarının tutuşdurularaq onların sintezindən yekun variant yaradılması kontaminasiya kimi qiymətləndirilir. Bizim üçün maraq doğuran janr səviyyəsində gerçəkləşən kontaminasiyadır. Poeziyada janr kontaminasiyası dedikdə bir şeir daxilində iki və daha artıq janra aid struktur, yaxud tematika elementlərinin qaynayıb-qarışması nəzərdə tutulur [15, s.214-219]. Araşdırmalar göstərir ki, özünün tarixi inkişafı boyunca sonet janrı bir sıra digər poetik formaların müəyyən xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən nümunələrlə də ədəbi yaddaşa yazılmışdır. Azərbaycan romantik poeziyasında, o cümlədən sonetində də janr kontaminasiyası qeydə alınır. Akad. M.C.Cəfərovun söz açdığı, hər biri beşmisralı iki bənd, sonra isə hərəsi dördmisralı iki bənddən ibarət “Bu gecə” şeiri məhz Qərb soneti ilə Şərq poetik sisteminin kontaminasiyasından yaranmışdır.

Yeni janrlarla yanaşı, Azərbaycan romantiklərinin şeirlərinin qafiyə düzümündəki yeniliklər də akademik diqqətindən yayınmamışdır. Məhəmməd Hədinin 1914-cü ildə yazdığı “Timsaliməl (hüsn-məhzun)”, Səid Səlməsinin “Xəyali-mənfur”, “Etmə israr” (1907), Abbas Səhhətin “Yadımdadır?” şeirlərindəki “orijinal poetik forma”, “məzmun və forma yeniliyi” haqqında deyilənləri yada salmaq kifayətdir [7, s.76-77]. Bu şeirlərdə və ümumən romantiklərin bir sıra digər analogi əsərlərində müşahidə olunan forma yeniliyi həm də qafiyə ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeirində qapalı qafiyə düzümünə, yəni bəndlərdəki misraların **abba** kimi qafiyələnməsinə rast gəlinmir. Bunu ilk dəfə romantiklər tətbiq etmişlər. Akademik M.C.Cəfərovun çoxsaylı nümunələr sırasından diqqət yetirdiyi adıçəkilən şeirlər də məhz analogi qafiyə quruluşuna malikdir - birinci misra ilə dördüncü, ikinci ilə üçüncü qafiyələnmişdir:

*Atəşin hüsnü, parlayan ruyu-
Könlümə gözlərilə od atdı.
Ruhi-məcruhimi alovlatdı,
Oldu zənciri-qəlb hər muyu. [10, s.237]*

Ümumiyyətlə, böyük alim, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Azərbaycan romantik lirika-sının Avropa mənşəli janrlardakı bədii nümunələri haqqında elmi fikirləri mühüm əhəmiyyətə malik olub, ədəbiyyatşünaslığımızda bu sahədə aparılan sonrakı araşdırmalar üçün də etibarlı və fundamental bazadır.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, "Nurlan", 2007.
2. İ.Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov", 2019.
3. M.Cəfər. Sənət yollarında. Bakı, "Gənclik", 1975.
4. İ.Həbibbəyli. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, API nəşri, 1985.
5. İ.Həbibbəyli. Romantik lirikanın imkanları. Bakı, "Yazıçı", 1984.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, üç cildə, ikinci cild. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960.
7. M.Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963.
8. H.Həşimli. Azərbaycan mənsur şeirinin təşəkkülü. Bakı, "Nurlan", 2006.
9. K.Əliyev. Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər. Bakı, "Yazıçı", 1998.
10. M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, birinci cild. Bakı, "Elm", 1978.
11. M.Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, Azərnəşr, 1960.
12. T.Əfəndiyev. Azərbaycan dramaturgiyasında metodlar. Bakı, "Elm", 2002.
13. H.Həşimli. Azərbaycan poeziyasında sonet və terset. Bakı, "Elm", 2003.
14. M.Cəfər. Hüseyn Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri // Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, Azərnəşr, 1974.
15. H.M.Həşimli. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2009.

UOT: 821.512.162.09

Təyyar Salamoğlu *

MİLLİ NƏSR PROBLEMLƏRİ MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN TƏNQİDİNDƏ

Xülasə

Məqalədə tənqidçinin irsi tarixilik prinsipi əsasında araşdırılır. Məmməd Cəfər tənqidində zamanın ədəbiyyat siyasətindən irəli gələn tənqidçi mövqeyi ilə sənətdə həyat həqiqətinin estetik ifadəsinə münasibətin sərhədləri müəyyənləşdirilir.

Milli nəsr problemlərinə tənqidçi baxışlarının ümumiləşdirilməsi göstərir ki, onun yaradıcılığında metodoloji sağlamlıq, elmi-nəzəri dolğunluq və bütün bunlarla şərtlənən estetiklik axtarışları ön mövqedədir. Araşdırmalar məqalə müəllifini bu qənaətə gətirir ki, Məmməd Cəfər tənqidində deyilməsi zəruri olan həqiqətlər deyilməsi mümkün olan həqiqətlər şəklində ifadəsini tapıb.

Açar sözlər: milli nəsr, mətn, ədəbiyyat siyasəti, tarixilik, həyat həqiqəti

THE PROBLEMS OF NATIONAL PROSE IN MAMMAD JAFAR JAFAROV'S CRITICISM

Summary

The article analyses the critic's heritage on the basis of historicity principle. It defines the fine line between the critic's position resulting from the literature policy of the period and his attitude to the aesthetic expression of realities of life in art.

A summary of his critical views on the problems of national prose shows that methodological soundness, scientific and theoretical completeness, and searches for aestheticism stemming from all the above stand in the forefront of his creative activity. Studies lead the author of the article to conclude that in Mammad Jafar's critical activity the truths that should be said have been expressed as the truths that could be said.

Key words: national prose, text, literature policy, historicity, reality of life

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОЗЫ В КРИТИКЕ МАМЕДА ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА

Резюме

В статье исследуется наследие критика на основе исторического принципа, определяется грань между позицией критика под влиянием времени на литературную политику и эстетическим отражением жизненной истины.

Обобщения критики автора по проблемам национальной прозы показывают, что методологическая зрелость, научно-теоретическая целостность и эстетические поиски обуславливают его творчество. Автор статьи приходит к выводу, что в критике М.Джафара истины которые необходимо высказать, передавались как истины, которые было возможно высказывать.

Ключевые слова: национальная проза, текст, литературная политика, историчность, жизненная истина

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Filologiya elmləri doktoru, professor. E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixində Məmməd Cəfər Cəfərovun müstəsna mövqeyi vardır. O, bu sahədə qırx ildən artıq və aramsız fəaliyyət göstərmişdir. Məmməd Cəfər müəllim ədəbi tənqiddə mürəkkəb bir dövrdə – keçən əsrin 40-cı illərində gəlmişdir.

Şübhəsiz ki, Məmməd Cəfər Cəfərov çox görkəmli ədəbiyyat tarixçisidir. Bu mübahisə doğurmayan bir həqiqətdir. Lakin o, öz stixiyası etibarını ilə tənqidçidir. Ədəbi tənqid onun yaradıcılığının ana xəttidir. Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbiyyat tarixçisi kimi fəaliyyəti ilə tənqid sahəsindəki fəaliyyəti yaşıddır. O, 40-cı illərdən 80-ci illərə qədər hər iki sahədə paralel və ardıcıl çalışmışdır. Ədəbiyyat tarixi sahəsindəki fəaliyyəti (xüsusən romantizmlə bağlı tədqiqatları) üzərinə qətiyyənlə kölgə salmadan, deyə bilərik ki, o, ədəbi tənqiddə daha nüfuzlu bir mövqeyə, heç kiminkinə bənzəməyən bir üsluba sahibdir. M.C.Cəfərovun ömür və yaradıcılıq yolundan bəhs edən “Bir ömrün işıqları” irihəcmli monoqrafik əsərində onun tənqidini belə xarakterizə edirdi: “Fəlsəfə, əxlaq və etika problemlərinin siyasi-ictimai bir dərinlik və genişliklə qoyuluşu baxımından onun əsərləri müasir tənqidimizdə hamıdan fərqlənir” [1, s.254]. Tədqiqatlarda dəqiq vurğulanır ki, “Məmməd Cəfərin qələmindən çıxmış ədəbi-tənqidi məqalələrdə nəzərə çarpan xüsusiyyətlər, nəinki onu sələfləri, müasirləri və xələflərindən fərqləndirir, hətta alimin üstünlüyünü aşkar surətdə nümayiş etdirir. Əgər digər müəlliflərin ədəbi-tənqidi əsərlərində ideologiya və publisistika üstünlük təşkil edirdisə, Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi tənqidində ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə vəhdət ön mövqedə dayanır” [2, s.404-405]. Lakin bu nüfuzun qazanılmasında, bu üslubun müəyyənlişməsində onun milli və dünya ədəbiyyatının tarixini dərinlən bilməsinin, ədəbiyyat tarixinin ən müxtəlif dövrləri ilə bağlı ardıcıl araşdırmalar aparmasının da çox mühüm rolu olmuşdur.

“Ədəbi düşüncələr” (Bakı, Azər nəşr, 1958), “Həyatın romantikası” (Bakı, Azər nəşr, 1968), “Sənət yollarında” (Bakı, “Gənclik”, 1975), “Həmişə bizimlə” (Bakı, “Yazıçı”, 1980) kitabları 1940-70-ci illər arasında Məmməd Cəfərin ədəbi tənqid sahəsindəki aramsız fəaliyyətinin məhsulları olaraq ərsəyə gəlmişdir.

“Ünənsiz məktub” (1944), “İntizar” tamaşası haqqında” (1945), “Açıq kitab” (1945), “Teatr sənəti və teatr tənqidi” (1946), “Vaqif” (1947), “Hey, hey, yeni dünya!...” (1947), “Yeni həyat, yeni insan, yeni sənət” (1949) məqalələri göstərir ki, tənqiddə gəldiyi ilk illərdə də Məmməd Cəfər çağdaş ədəbi prosesin ən müxtəlif problemlərinə və istiqamətlərinə nüfuz etməkdən çəkinməmişdir. Onun tənqidi düşüncəsindəki universallıq bu sahədə fəaliyyət göstərdiyi ilk onillikdən özünü bürüzə vermişdir.

Bu mənada bədii nəsr problemlərinə tənqidçinin yanaşmaları orijinallığı və obyektivliyi ilə diqqətəlayiqdir. Bu, xüsusən Mir Cəlalın “Açıq kitab” romanına münasibətdə özünü aydın göstərir. Roman ədəbi tənqiddə kifayət qədər mübahisə doğurmuşdur. Bəzi hallarda isə ədəbi tənqidin romana münasibəti sərt olmuşdur.

Mir Cəlal tənqidi realizmə aludəçilikdə günahlandırılmış, yazıcının cəmiyyət həyatında müşahidə etdiyi eybəcərliklərə tənqidi yanaşması sosialist gerçəkliyini təhrif və həyatı təsvirdə qeyri-səciyyəvilik kimi qiymətləndirilmişdir.

Məmməd Cəfərin ümumilikdə “Açıq kitab” romanına və onun əsas mənfi qəhrəmanı Gəldiyev və yanaşması orijinallığı ilə fərqlənirdi. O, “Açıq kitab”a nəsrimizdə “həqiqətin üzünə dik baxan bir neçə qiymətli” əsərdən biri kimi dəyər verir, onun mənfi qəhrəmanını “konkret ictimai zəmindən məhrum” bir obraz kimi yox, gerçəkliyin yüksək bədii səviyyədə ümumiləşdirilməsi kimi səciyyələndirir.

Əslində, Məmməd Cəfərin də “Açıq kitab”la bağlı təhlilləri romanın ideya-estetik mahiyyətinin açılması mənasında bizi tam təmin etmir. Tənqidçinin şərhlərində Gəldiyev obrazı vasitəsilə müəllifin məqsədinin xalqımızın “xoşbəxt həyatını öz dar, şəxsi mənfəətləri xatirinə içəridən zəhərləməyə çalışan adamların iç üzünü bütün çılpalığı ilə açıb meydana qoymaq” [3, s.269] kimi müəyyənlişməsi ilə bu və ya digər dərəcədə razılaşmaq olar. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, roman öz simvolik – şərti-metaforik məzmunu və fikir qatı ilə də bu gün daha çox müasirlik qazanır və müəllifin vətəndaşlıq mövqeyi məhz bu məzmununda qabarıq meydana çıxır. Ədəbi tənqiddə “Açıq kitab”a inkarçı yanaşmalar da öz başlanğıcını burdan götürür. Fikrimizcə, Mir Cəlal Kərim Gəldiyev

vi fərdi xarakterin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi yaratmayıb. Onun simasında siyasi rejimin “mənavi dünyası”nı əks etdirib. Kərim Gəldiyev şərti-metaforik obrazdır. Zamanın xisləti Kərim Gəldiyevin üzərinə köçürülüb. Məmməd Cəfərin “Xalqımızın öz doğma milli mədəniyyətini sürətlə inkişaf etdirməyə başladığı bir zaman”la şəxsi xislətin təəcəssümü olan obraz – Kərim Gəldiyev arasındakı ziddiyyət əsərin konfliktini kimi təqdim etməsi romanın polifonik məzmununu əks etdirmək gücündə deyil.

Biz bu qənaətdəyik ki, romanın konfliktini Vahid-Rübabə cütlüyü ilə Kərim Gəldiyevin arasındakı ziddiyyətlər əsasında inkişaf edir. Vahid – Rübabə cütlüyündə milli xarakterdən gələn bəzi səciyyəvi cizgilər əks etdirilmişdir. Onların təmiz sevgiləri də, xarakterlərindəki bütövlük də, milli ənənələrə böyük hörmətlə yanaşmaları da, insanlara saf və təmənnaş münasibətləri də bu ənənədən güc alır. Düşünürük ki, Məmməd Cəfərin “...lakin Rübabə ilə Vahid surətləri son dərəcə zəif, sönük çıxmışdır” qənaəti də [3, s.274] romanın konfliktinin zamana uyğun şərhindən irəli gəlir. Nə Rübabə, nə də Vahid “zəif, sönük xarakterlər” deyil, gücsüzdürlər.

Onların gücsüzlüyü romanın milli tarixi varlıqla dəyişən zamanın üz-üzə gəlməsindən doğan konfliktini, dəyişən zamanın eybəcər xarakteri zəminində tamamilə məntiqi və başadüşüləndir. Bu obrazların yaradılmasında da yazıçının həyat həqiqətinə sədaqəti bütün çılpəqlığı ilə görünür. Müəllif onları şişirdilmiş müsbət qəhrəmanlar kimi təqdim etmək fikrindən uzaqdır. Zamanın gündəndən dəyişən xarakteri Vahidin və Rübabənin xeyrinə deyil. Milli tarixi varlıqdan gələn, Vahidin və Rübabənin xarakterində cəmləşən keyfiyyətlər onların yaşadıkları zamanda təqdir olunmur. Buna görə də onlar getdikcə daha artıq gücsüzləşir və tragik bir həyat yaşamağa məhkum olunurlar.

Lakin indiki halda məsələ romanın konfliktinin və xarakterlərin səciyyəsinin nə dərəcədə düzgün açılıb-açılmamasında deyil. Məsələyə tarixilik prinsipi ilə yanaşanda görmək çətin deyil ki, Məmməd Cəfərin “Açıq kitab” məqaləsində roman haqqında deyilməsi mümkün olan bütün həqiqətlər deyilib və romanda cəmiyyət həyatına tənqidi münasibətin həqiqətdən güc almasına dair həqiqət (öz dövrü üçün tənqidçidən böyük cəsarət tələb edən həqiqət) dilə gətirilib.

Məhz bu cəhət Məmməd Cəfərin sonrakı məqalələrində də – istər elmi-nəzəri və metodoloji istiqamətli, istərsə də ayrı-ayrı sahələri – nəsr, poeziya, dramaturgiya məsələlərini əhatə edən məqalələrində mümkün qədər hifz olunub. Həqiqətə sədaqət, estetikliyi mümkün qədər önə çəkmək meylli tənqidçi üslubunun dominantı rolunda çıxış edib.

Məmməd Cəfərin də məqalələrində partiyanın qərar və qətnamələrindən irəli gələn vəzifələri, ideoloji məsələləri nəzərə almaq tendensiyası var. Bəzi yazılarında hətta bu cəhət ön mövqeyə də keçir. Ancaq bir iş də var ki, Məmməd Cəfər qələmində ideolojiden gələnə, siyasi rejimin tələqlərinə aludəçilik yoxdur. Əksinə, ədəbiyyatın immanent qanunlarına, estetik prinsiplərinə meyil və mətnə nüfuz cəhdi, sözünü, mətləbini bilavasitə mətndən çıxış edərək demək üslubu onun tənqidçi mövqeyində ideologiyə gözəgörünməz bir müqavimət duyğusu da formalaşdırır.

50-ci illərin ədəbi prosesində gənc nasir kimi İsa Hüseynovun əsərləri diqqəti cəkirdi. İlk hekayələri, “Bizim qızlar”, “Dan ulduzu” kimi povestləri ilə o, ədəbi tənqidin marağına səbəb olmuşdu. Bəlkə də bu illərdə və sonrakı onillikdə də gənc nasir olaraq İsa Hüseynov qədər eyni zamanda həm tənqid olunan, həm də təqdir olunan yazıçı olmamışdır. Fikrimizcə, 50-ci illərin ortalarına qədər İsa Hüseynovla bağlı tənqidlər, birinci növbədə, həyat materialının bədii əksində sənətkarlığın lazımı səviyyəyə qalxmaması ilə bağlı olmuşdur. İkinci halda, bu tənqidlər yazıçının həyat materialına, bir qədər zəif şəkildə olsa da, özünü göstərən yeni münasibətinin düzgün başa düşülməməsindən irəli gəlmişdir. Fikrimizcə, “Bizim qızlar” və “Dan ulduzu” povestlərində yazıçı hələ ənənəvi istehsalat mövzusu çərçivəsindədir. Mövzunun bədii həllində ənənəvi prinsiplər də öndədir. Lakin povestlərdə fərqli yazıçı üslubunun stixial elementləri də görünməkdədir. Başqa sözlə, “Bizim qızlar” və “Dan ulduzu”nda mövzuya ənənəvi münasibəti birmənalı şəkildə qəbul etməyən, lakin ona axıra qədər yeni həll verməyə də gücü çatmayan yazıçının yaradıcılıq axtarışları görünməkdədir.

Məmməd Cəfər böyük sənət duyumu, həssas tənqidçi təfəkkürü ilə İ. Hüseynovun Azərbaycan nəsrinə sıradan bir nasir kimi gəlmədiyini ən tez başa düşən və qəbul edən tənqidçilərdən biridir. “Dan ulduzu” (1954), “Doğma və yad adamlar” (1959) məqalələrində Məmməd Cəfərin İ. Hüseyno-

vun yazıçı istedadına dərin inamı duyulur, onun istedadına inandığı gənc nasiri tənqidçi qələminin bütün gücü ilə böyük sənət yoluna çıxarmaq üçün əlindən gələni etməyə hazır olduğu aşkar görünür. Bu məqalələrdə yazıçının “Bizim qızlar”, “Dan ulduzu” və “Doğma və yad adamlar” povestləri təfərrüatlı təhlilə çəkilir.

Fikrimizcə, bu təfərrüat və təfsilatın özü də yazıçı istedadına inamdan güc alır. İ.Hüseynovda, ilk növbədə, tənqidçinin diqqətini çəkən, marağına səbəb olan “onun yaradıcılıq istedadının orijinal xüsusiyyətləri”dir, “sözün həqiqi mənasında obrazlı təfəkkürə malik” olmasıdır. İ.Hüseynovda “hər bir hadisənin mahiyyətinə dərinədən nüfuz edə bilən çox incə yazıçılıq müşahidəsinin” görünməsi, “yazıçının canlı dili çox gözəl” bilməsi, “ədəbi dilin bütün qanunlarına riayət etməklə, bu dildən son dərəcə səmərəli istifadə etməyi bacarması” M.C.Cəfərovu təmin edir, həqiqi bir sənətkar olmaq üçün bu cəhətlərin çox vacib keyfiyyətlər olduğunu başa düşən tənqidçi yazıçının yaradıcılığında özünü göstərən qüsurların zaman-zaman, xüsusən tənqid onun yaradıcılığına həssas yanaşib düzgün istiqamətləndirəcəyi təqdirdə, yazıçının da bu tənqidə həssas yanaşacağı təqdirdə düzələcəyinə inanırdı.

Məmməd Cəfər Cəfərov “Dan ulduzu” povesti haqqında yazırdı: “Mövzu çox əhəmiyyətli və müasirdir, məqsəd çox gözəl və aydındır. Müəllif bundan əvvəl yazdığı “Bizim qızlar” povestində də qarşısına bu cür məqsəd qoymuşdu. Bu povestdə də kolxozçu gənclərin yeni, mədəni baramaçılıq uğrunda mübarizəsi təsvir olunurdu” [4, s.42]. Tənqidçinin “Bizim qızlar” və “Dan ulduzu” povestlərinin mövzunu təqdir etməsi zamanın ədəbiyyat siyasətinin ifadəsidir, mövzunun “əhəmiyyətli və müasir” olması haqqında fikirlər zamanın “həqiqətləri”ni əks etdirir. Ancaq mövzuya müsbət münasibətdə Məmməd Cəfər müəllimin təqdir etdiyi başqa həqiqət də var: “Mövzunun xarakteri göstərir ki, burada yazıçı yalnız təsərrüfat hadisələrini və yeniliklərini təsvir etməklə kifayətlənə bilməz. Əsas vəzifə şüurla, mənəviyyatla, bir sözlə, insanla məşğul olmaqdır. “Dan ulduzu” müəllifi də qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur” [4, s.42]. Bu artıq bədii mətnə yanaşmada zamanın “həqiqəti”nin yox, sənət həqiqətinin önə çəkilməsidir, sosiolojiden estetikliyə keçidi şərtləndirir. Məmməd Cəfər Cəfərovun İ.Hüseynovun ilk povestlərinin mövzusu ilə bağlı təqdir etdiyi iki cəhəti – əslində bir-birini rədd edən iki cəhəti ortaq məxrəcə gətirmək cəhdi əsərlərin qələmə alındığı zamanın sənətə münasibətdə keçid xarakterli olmasını, dualist münasibətin də buradan irəli gəldiyini işarələyir. 50-ci illərin əvvəllərinin yazıçısı kimi İ.Hüseynov da, 50-ci illərin tənqidçisi kimi Məmməd Cəfər də, eyni zamanda sənətdə istehsalat problemlərinin baş məqsədə çevrilməsinin effektivliyini duymuş, istehsalat problemləri fonunda insan mənəviyyatını önə çəkməyin zəruriliyini başa düşmüşlər. İ.Hüseynov başa düşdüynə, dərk etdiyinə təcrübəsinin azlığı üzündən mükəmməl bədii həll verməyə çətinlik çəkmişdirsə, tənqidçi də əsəri birbaşa insan mənəviyyatı kontekstinə çıxarmağa bir o qədər çətinlik çəkmişdir. Onun “baramaçılıq uğrunda mübarizə”yə “çox əhəmiyyətli və müasir” mövzu kimi yanaşması da bunun əlamətidir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı istehsalat qabaqcılına, məhz istehsalat qabaqcılı olduğu üçün ona sənətdə müsbət rol verilməsinin perspektivsizliyini çoxdan sübut etmişdir. Elçin hələ 60-cı illərdə yazırdı: “...Bədii zəifliyi iş prosesinin təsviri ilə ört-basdır etmək cəhdləri Azərbaycan bədii nəsrində canlı insan olmağa vaxt tapmayan surətlər silsiləsi əmələ gətirmişdi” [5, s.249]. Bu mənada Minayə (“Bizim qızlar”) və Zərəfşan (“Dan ulduzu”) obrazlarında müsbət qəhrəman axtarıcılığının ideoloji əsaslara söykəndiyi şübhə doğurmur. Tənqidçiyə görə, müəllif əsərində müsbət qəhrəmanın yaranmasına imkan verən “xarakterik həyat hadisələri” seçə bilməmişdir. Yenə də tənqidçiyə görə, “bu hadisələr məhz elə xarakterik həyat hadisələri və bu insanlar, – istər mənfi, istər müsbət, – elə xarakterik insanlar olmalıdır ki, onların arasında, onlarla münasibətdə yazıçının yaratmaq istədiyi ən səciyyəvi, müsbət xarakter - qəhrəman özünü göstərməyə imkan və meydan tapa bilsin” [4, s.44-45]. Sosrealizmin estetik prinsipləri baxımından bu tələb tamam haqlıdır. Lakin bir məsələ var. Ümumiyyətlə, fərdi yaradıcılıq manerasını, həyatı bədii idrakda özünəməxsusluğunu elə ilk əsərlərində bu və ya digər dərəcədə göstərməyə nail olan yazıçının “ən səciyyəvi, müsbət xarakter – qəhrəman” yaratmaq fikri olmuşdurmu? Bəlkə, Minayə, yaxud Zərəfşan İ.Hüseynovun realist qələmində daha çox adi insan, həyatı obraz kimi düşünülmüşdür?

Məsələ burasındadır ki, istər Zərəfşan obrazı, istərsə də Nadir və Kərim dayı obrazları ilə bağlı təsvir edilən hadisələrin həyatı situasiyalardan doğduğunu, həyat həqiqətinin ifadəsi olduğunu tənqidçi özü də etiraf edir: “Bu təsvirlərin (Zərəfşanla bağlı təsvirlərin - T.S.) qeyri-təbii olduğuna hökm vermək sadələşmə olardı... Qoca Kərim dayının bu qayğıkeşliyi də həyat həqiqətidir. Çox təbii və inandırıcıdır. Bu qayğıkeşlik sənətin güzgüsünə düşməyə layiqdir. Üstəlik, burada hər tipi öz dili ilə danışdırmaqda müəllifin ustalığını da qeyd etmək olar” [4, s.47].

Tənqidçiyə görə, yazıçı Zərəfşanı “sənətin böyük tələblərinə görə” canlandırma bilməmişdir. Yaxşı, axı yazıçı bir insan (tənqidçiyə görə - yeni insan) kimi qəhrəmanını görüb, duya bilməmişsə, Zərəfşanla, eləcə də digər qəhrəmanlarla bağlı təsvirlər həyat həqiqətinin ifadəsi kimi təbii və inandırıcıdırsa, onda tənqidçi nədən narazıdır? Və o “sənətin böyük tələbləri” dedikdə nəyi nəzərdə tutur? Tənqidçinin təhlillərindən görünür ki, Zərəfşan tənqidçinin “müsbət qəhrəman” tələblərinə cavab vermir. Tənqidçi Zərəfşanda “köhnəliklə üz-üzə gələn yeniliyin, xüsusən kəndin yeni gənc qüvvələrinin” ümumiləşdirilmiş obrazını görmək istəyir. Fikrimizcə, Zərəfşanın bu tələbə cavab vermə bilməməsinin səbəbi yazıçının sənətkarlıq zəifliyində axtarılmalıdır. Burada artıq həyat həqiqətinə estetik münasibətdə tənqidçi ilə yazıçının baxışları haçalanır. Tənqidçi zamanın tələbini, yazıçı isə sənətin qanunlarını, onun insanı insan kimi – bütün mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri, başqa sözlə, öz təbiiliyində canlandırmaq prinsipini önə çəkir. Tənqidçinin Zərəfşan obrazının xarakterinə “yüngüllük” gətirən, müsbət qəhrəmana yaraşmayan hərəkətlər hesab etdiyi situasiyalar, yazıçı üçün qəhrəmanın təbiiliyini, həyatiliyini şərtləndirən əlamətdar cəhətlər kimi qəbul edilir. Hiss olunur ki, yazıçı yaratdığı obraza müsbət qəhrəman səciyyəsi vermək üçün əlavə bəzək-düzək vurmaqdan şüurlu şəkildə qaçır. Tənqidçi hər iki povestin əsas qəhrəmanlarını – Minayəni və Zərəfşanı müqayisə edir və belə qərara gəlir ki, “...Zərəfşan bir müsbət surət kimi Minayəyə nisbətən zəifdir” [4, s.44]. Şübhəsiz ki, tənqidçi bu cəhəti gənc yazıçının yaradıcılığında geriye doğru addım, ümumən isə sənətkarlıq qüsuru hesab edir. Diqqət edilsə, Minayə və Zərəfşan obrazları və ümumiyyətlə, İ.Hüseynovun bu povestləri ilə bağlı deyilən qüsurların, demək olar ki, hamısı “müsbət qəhrəman” məsələsi ilə bağlıdır. Sosrealizmin “müsbət qəhrəman” parametrləri ilə yanaşanda, Məmməd Cəfər müəllimin Zərəfşanı Minayəyə nisbətən zəif hesab etməsi tamamilə qanunauyğun görünür. Ancaq bədii yaradıcılığa gəldiyi ilk əsərlərindən etibarən yazıçının əsərdən əsərə öz prinsiplərini daha inadla sənətə tətbiq etdiyini də düşünmək olar. Məsələn, düşünmək olar ki, “Bizim qızlar”da “Dan ulduzu”na nisbətən yazıçı daha çox sosrealizm prinsiplərindən çıxış edirdi və yaxud əksinə, “Dan ulduzu”nda o, daha artıq sərbəstlik nümayiş etdirə bilmiş, öz aparıcı qəhrəmanını bu metodun prinsiplərinə tabe tutmağa o qədər meyil etməmişdir. Əslində bu proses şüurlu yaradıcılıq addımı kimi yox, bədii istedadın realist qələmə təlqinləri şəklində, stixial olaraq baş vermişdir. Öz estetik təfəkkür tərzilə həyatiliyə meyilli olan yazıçı qəhrəmanını ideolojinin reseptləri əsasında yox, gördüyü, müşahidə etdiyi həyatı situasiyalar, canlı insanlar üzərindəki müşahidələri əsasında yaratmışdır. Bu mənada, heç şübhəsiz ki, “Bizim qızlar”a nisbətən “Dan ulduzu”, Minayəyə nisbətən Zərəfşanı bədii nəsrimizdə, eləcə də İ.Hüseynovun yaradıcılığında irəliyə doğru hərəkətin nəticəsi saymaq mümkündür.

Müşahidə edirik ki, İ.Hüseynovun yaradıcılıq təcrübəsi artdıqca, o, yeni-yeni əsərlər yazdıqca ədəbi tənqidin daha sərt reaksiyaları ilə üzləşir. Yazıçı “Bizim qızlar”a nisbətən “Dan ulduzu”, “Dan ulduzu”na nisbətən “Doğma və yad adamlar”la bağlı daha ciddi tənqidlə qarşılaşır. Tənqid və yazıçı münasibətlərində paradoksallıq artmağa başlayır və yazıçının həyat hadisələrinə münasibətinin xarakteri tənqidin aktiv etirazına səbəb olur. “Doğma və yad adamlar” povestini oxuyandan sonra Məmməd Cəfər müəllim yazırdı: “Sizə nə olmuşdur? Əvvəlki əsərlərinizdə geniş həyat üfüqləri, zəhmət, fəaliyyət, mübarizə meydanı var idi. Burada isə nəinki qəhrəmanlarınız, heç oxucu xəyalı da tərpənməyə yer tapa bilmir” [3, s.282-283]. Tənqidin mövqeyini qəbul etsək, düşünməliyə ki, İ.Hüseynov əsərdən-əsərə geri gedir. Çünki “Yanar ürək” romanı da müəyyən mənada, belə də deyə bilərik ki, tənqidin əsərlərini tamam tarıma çəkmiş, yazıçı həyat həqiqətini təhrifdə suçlanmışdı. “Doğma və yad adamlar”, bəzi məqamlarda “Yanar ürək”lə, hətta “Tütək səsi” ilə müqayisədə tən-

qıdın “Bizim qızlar” və “Dan ulduzu” povestlərinə üstünlük verməsinə yazıçının yaradıcılıq yoluna obyektiv qiymət kimi yanaşmaq olarmı? Tənqid nə üçün yazıçını həyat həqiqətini bədii inikasda “bundan əvvəl (“Doğma və yad adamlardan əvvəl” – T.S) yazdığı” əsərlərdəki inikas prinsiplərini davam etdirməyə çağırırdı? Məmməd Cəfər yazırdı: “Bizim arzumuz budur ki, bundan əvvəl yazdığınız əsərlərdə olduğu kimi, həyat adamları necə tərbiyə edirsə, siz də onu olduğu kimi göstərməyə çalışsınız” [3, s.283]. Tənqid bu mövqeyində haqlı idimi? Axı deyirlər, zaman ən yaxşı tənqidçidir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda “Bizim qızlar” və “Dan ulduzu”na nisbətən “Doğma və yad adamlar”da, sonuncu ilə müqayisədə “Yanar ürək”, “Tütək səsi”, “Teleqram”da yazıçının yeni yaradıcılıq üfəqlərinə çıxması, nəsrimizdə “insan amilini, şəxsiyyət başlanğıcı”nı önə çəkən, əsaslandırılan psixoloji nəsrin ən uğurlu nümunələrini yaratması birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur. Onda bəs nə üçün tənqidçi hətta 1965-ci ildə, ədəbiyyatımızın və eləcə də tənqidimizin yenə keyfiyyət mərhələsinə daxil olduğu illərdə belə, “Doğma və yad adamlar”ı, “Tütək səsi”ni varlığa subyektiv münasibətdə suçlayır, “Teleqram”ı kəndi birtərəfli, tufeyliliyi “ilk planda təsvir” edən, “yeknəsəq bədii priyom”la, “süni süjet quruluşu”nda yazılmış əsərlərdən sayır?

“Doğma və yad adamlar” povestinə həsr edilmiş məqalədə biz bu suala əhatəli cavab tapırıq. Məlum olur ki, həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsi məsələsində yazıçı ilə tənqidçi arasında hələ sənətkarın ilk əsərlərinə münasibətdə özünü göstərən haçalanma, fikir ayrılığı getdikcə dərinləşir. Bir növ, yazıçı tənqidin tövsiyələrini qulaqardına vurur. Özünün bədii inikas prinsiplərinin arxasınca gedir. Tənqidin təlqin etdiyi prinsiplərə yox, özünün dünyaduyumuna axıra qədər sadıq qalan yazıçı tənqidçilərin sərt tənqidi ilə üzləşir. Tənqid etiraf edir ki, “Doğma və yad adamlar”da bizi kifayətləndirməsə də, qənaətləndirməsə də müəyyən fikir də vardır, obraz da, xarakter də, hisslər də. Məişət təsviri də var, drammatizm də var, konflikt də. Məhəbbət də var, nifrət də” [3, s.276].

Deməli, əslində, əsərdə həyatın mükəmməl bədii təsviri var. Bəs nə üçün əsər sərt tənqiddə məruz qalır? Tənqidin məntiqinə görə, əsərdə hər şey var, ancaq “müasir həyata vüsətli baxış” yoxdur. “Həyatı sənət əsərində canlandırmağa qadir olan bir qələmin özünə görə iqtidarı çox aydın hiss olunan” “Doğma və yad adamlar”da tənqidin görmək istədiyi nədir? “Müasir həyata vüsətli baxış” deyəndə tənqid nəyi nəzərdə tutur? “Bu vüsətli baxış” nəminə İ.Hüseynov nə etməlidir? Məmməd Cəfər yazır: “Nailə, bu gənc fəhlə qız, həyatında bir səhv addım atmış olsa da, sarsılmamalıdır. Hər bir çətinliyə üstün gəlməlidir. Qoy, Nailə surətində bizim cəmiyyətimizdə sadə adamların, fəhlələrin, sırayı kolxozçuların və xüsusən əli qabarlı zəhmətkeş qadınların nə qədər böyük qayğılarla əhatə edildiyini, necə sürətlə inkişaf etdiyini, ictimai həyatda necə yüksək mövqə tutduğunu, necə ali dərəcəyə çatdığını və həm də bu yolun mürəkkəbliyini göstərsin. Nailənin hələ sovxozda işlərkən oradakı fəaliyyəti, zəhməti, nəcabəti, zəhmət adamına məxus yüksək sadəliyi və möhkəm iradəsi diqqəti cəlb etməlidir. Nailə şəhərə gələndən sonra bu istedad, qabiliyyət, bacarıq, fədakarlıq, ləyaqət daha parlaq təzahür etməlidir, yeni şəraitdə inkişaf etmək üçün daha müsbət zəmin tapmalıdır. Sosialist şəhəri bu sadə ictimai faydalı insanı daha geniş qayğı ilə əhatə etməlidir. Nailə Vahidin arxasınca yox, Vahid Nailənin arxasınca getməlidir” [3, s.284].

Tənqidçi fikrində davam edərək yazır: “Əlbəttə, bunlar göstəriş deyil, arzulardır” [3, s.285]. Biz düşünürük ki, bunlar tənqidçinin yazıçıya tövsiyələri, arzularıdır. Tənqidçinin mülahizələrinin ahəngində hökm var. Bunlar arzu deyil, reseptdir. Necə əsər yazmaq, həyatı necə görmək, obrazı necə təsvir etmək lazım olduğu barədə tənqidin qəti göstərişləridir. Bu mülahizələrdə sosrealizmin müsbət qəhrəman tələbinin birmənalı sxemi var. Məqalənin 1959-cu ildə yazıldığını nəzərə alsaq, hətta yazıçının qarşısına qoyulmuş tələbləri zamanın “həqiqətləri” kimi də dəyərləndirmək olmaz. Çünki Stalin rejiminin çöküşündən sonra, xüsusən 50-ci illərin sonlarına doğru ədəbiyyatımız yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdu, sənətin həyat həqiqətinə münasibəti yeni keyfiyyət mərhələsinə keçmişdi. Tənqid bunu görməyə, duymağa borclu idi.

Lakin bu da danılmaz bir həqiqətdir ki, güclü tənqid güclü ədəbiyyatla müvazi yaranır. Şübhəsiz ki, Belinski tənqidini Puşkin, Qoqol yaradıcılığı olmadan təsvir etmək mümkün deyil. Bu mənada 50-ci illərin sonu, xüsusən 60-cı illərdə estetik fikrin irəliyə doğru hərəkəti ədəbi tənqiddə də təsirsiz qalmadı.

50-ci illərin sonu, 60-cı illərdə bədii nəsr məsələlərinə həsr etdiyi çoxsaylı məqalələr ümumilikdə Məmməd Cəfər tənqidinin həyat həqiqətinin estetik həqiqət şəklində dərkə istiqamətində ciddi bir təkamül yolu keçməsi haqqında fikir söyləməyə əsas verir. “Doğma və yad adamlar”, “Əməlpərvər ədib”, “Romanlar müəllifi”, “Yazıçı-tərbiyəçi”, “Mənalı konfliktlər”, “General” romanı və müharibə mövzusu”, “Müasir kəndin təsviri”, “Ədəbiyyatımızın yeni nəsl”, “Yüksək sənətkarlıq uğrunda”, “Bir mübahisə münasibətilə”, “Xalqla bir cəbhədə” məqalələrində bədii nəsrimizin müxtəlif keyfiyyət mərhələləri və nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında əhatəli və dolğun təsvir yaradılır. Bu məqalələrdə nəsrin irəliyə doğru hərəkətini fərqli janrların – hekayənin, povest və romanın, həmçinin fərdi üslubların, hətta üslub təmayüllərinin kontekstində izləmək mümkündür.

Məmməd Cəfər tənqidində deyilməsi vacib olan həqiqət deyilməsi mümkün olan elmi həqiqət şəklində ifadəsini tapıb. Bu isə o deməkdir ki, bu tənqiddə zamanın “həqiqətləri” ilə sənətin həqiqətləri həmişə üz-üzədir. Məmməd Cəfər tənqidçi xarakterini səciyyələndirən ən əsas cəhət də ondan ibarətdir ki, bu mübarizə prosesində sənət həqiqəti zamanın “həqiqəti”nə heç vaxt qurban verilmir. Bəlkə də belə demək olar ki, zamanın “həqiqətləri”nin dilə gətirilməsi sənətin həqiqətlərini demək üçün vəsilə olur.

Fikrimizin təsdiqi mənasında “Ədəbiyyatımızın yeni nəsl” və “Yüksək sənətkarlıq uğrunda” məqalələrinə daha təfərrüatlı nəzər salaq. 1962-ci ildə yazılmış birinci məqalə aşağıdakı cümlə ilə başlayır: “Ədəbiyyatımızın yeni, üçüncü nəsl yetişir” [4, s.81]. Tənqidçi elə bu cümlə ilə həm tədqiqatının obyektini, həm də məramını müəyyənləşdirir: Ədəbiyyata gələn yeni qüvvələrin yaradıcılığı haqqında qənaətlərini əks etdirmək; yeni nəsil yazarların yaradıcılığındakı müsbət tendensiyalara və qüsurlu hallara diqqət çəkmək. Təbii ki, əsas məqsəd ədəbi prosesin inkişafına təkan verməkdir. Bu məqalədə ədəbi proses həm nəsr, həm də poeziyanın hərəkəti istiqamətində izlənilir. Məmməd Cəfər bu məqalədə Ə.Hacızadə, Y.Səmədoğlu, Anar, A.Əfəndiyev, Ş.Fərzəliyev, Ç.Hüseynov, T.Əfəndiyev, Ə.Hacıyev, Ə.Mirzəcəfərli, Ç.Ələkbərzadə və eləcə də bədii nəsrimizdə imzaları yenicə görünməyə başlayan digər nasirlər haqqında fikir söyləyir. O qədər də böyük olmayan məqalədə yeni nəsil şairlərinin də yaradıcılığının zəngin palitrasının yaradıldığını nəzərə alsaq, tənqidçinin ədəbi prosesə həssas münasibətini, nəsrin və poeziyanın irəliyə doğru hərəkətini ümumiləşdirmək bacarığını xüsusi qeyd etməliyik. Onu da qeyd edək ki, tənqidçi “ümumi sözlər olmasın deyər, gənclərə fərdi yanaşmağı” lazım bilmiş, məhz bu yolla onların hər birinin “özünəməxsus yaradıcılıq müvəffəqiyyəti və kəsirləri”ni müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutmuşdur. İlk diqqəti çəkən cəhət tənqidçinin yeni nəsil sənətkarlarının yaradıcılıq laboratoriyasına yetərincə bələdliyi. Hələlik daha çox hekayə “orbiti”ndə fırlanan bu gənclərin əsərlərinin fərdi üslub, fərdi yazı manerası kontekstində qiymətləndirilməsi, şübhəsiz ki, tənqidçinin ədəbi prosesə yeni rakursdan, yeni baxış bucağı ilə yanaşmasının əlamətidir. Müəllif güzəştəz təhlil aparır, Ə.Hacızadə, Anar, Y.Səmədoğlu, Ç.Hüseynov kimi sonradan məşhur Azərbaycan nasirləri kimi tanınan sənətkarların, eləcə də imzasını sonradan təsdiq edə bilməyənlərin yaradıcılığının çox qısa, lakin olduqca elmi xarakteristikasını verir. Bir nasir kimi onların ümid verən cəhətləri ilə yanaşı, gələcəkdə inkişaflarına mane ola biləcək xüsusiyyətlərə də diqqət yetirir. Məsələn, Ə.Hacızadənin hekayələrində dilin emosionallığı, yığcamlığı, işlənməmiş mövzular tapmaq bacarığı, obrazların “fikir və hisslərini verməyə xüsusi səy” göstərilməsini dəqiq müşahidə edib ümumiləşdirən tənqidçi onun bəzi hekayələrində, xüsusən “Ağ saçlı qızın hekayəsi”ndə yazıçının ifrat sentimentalizmə qapılmasına, həm təsvir üsulunun məhdudluğu, həm də təsvir edilən hadisələrin qeyri-təbiiyi, inandırıcı olmaması, qəhrəmanların, xüsusən ona xəyanət etmiş nişanlısının yolunu on yeddi il gözləyən qızın xarakterinin qeyri-səciyyəviliyinə dair tənqidi mülahizələr söyləyir.

Şübhəsiz ki, yazıçının yaradıcılıq yoluna qiymət vermək kifayət qədər çətin, həm də məsuliyyətli bir işdir. Bu çətinlik də, məsuliyyət də ordan irəli gəlir ki, tənqidçi öz arqumentləri ilə həm yazıçını, həm də oxucunu müşahidə və ümumiləşdirmələrinin dəqiqliyinə inandırılmalıdır. Burada uğur qazanmağı, ilk növbədə, tənqidçi istedadı müəyyənləşdirir. İkinci halda isə sənətkarın yaradıcılıq yolunun hər bir faktına yetərincə bələd olmaq əsas şərtlərdəndir. Fikrimizcə, 60-cı illərdə qələmini

nəsr sahəsində də sınayan, sonralar tənqidçi kimi məşhurlaşan Asif Əfəndiyevin hekayələri haqqında Məmməd Cəfər müşahidələri ədəbi prosesə həqiqi tənqidçi münasibətinin nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər: “Elə gənc nasirlər də var ki, məsələn, Asif Əfəndiyev kimi, onların hekayələrində psixoloji analiz, insan qəlbinin gizli hərəkətlərinin təsvirinə az diqqət yetirilir. Asif Əfəndiyev çox yazır, həyatın müxtəlif sahələrindən yaxşı mövzular axtarır tapır, lakin həyat materialını dərinlən mənimsəməyə və bu materialı yüksək bədii formada ifadə etməyə az fikir verir. Buna görə ki, onun hekayələrində fabula, süjet quruluşu, kompozisiya çox zaman zəif olur. Çox zaman gənc nasirin bədii qayəsi ilə həyat materialı, süjet isə xarakterlə uyğun gəlmir” [4, s.87].

Tənqidçi haqlı olaraq, bədii qayəyə münasib həyat materialı intixab etməyi tövsiyə edir. Hekayə janrında “çoxsurətlik, çox materiallıq”, başqa sözlə, süjeti lüzumsuz təfərrüatlarla yükləməyin, əsas əhvalatı kənar əhvalatlar içərisində itirib batırmağın işin xeyrinə olmadığını inkaredilməz dəlillərlə sübut edir. Məmməd Cəfər gənc nasirləri məqsəd aydınlığına çağırır. Ç.Ələkbərzadənin yaradıcılığı üzərindəki müşahidələri onu belə bir qənaətə gətirir ki, yaradıcılıq müşahidəsi və istedad, hətta mövzu seçiminin dəqiqliyi belə, məqsəd aydınlığı olmadan lazımı səmərə verə bilməz.

“Yüksək sənətkarlıq uğrunda” məqaləsi 1965-ci ildə yazılmışdır. Ədəbi icmalın mükəmməl nümunəsi olan bu məqalədə tənqidçi son illər bədii nəsrimizlə bağlı müşahidə və qənaətlərini ümumiləşdirməyi əsas məqsəd kimi götürmüş və “Ədəbiyyatımızın yeni nəsli”ndən fərqli olaraq burada nəsrimizin inkişafını mövzu və problematika kontekstində izləməyi nəzərdə tutmuşdur. Məqalədə 60-cı illərdə Azərbaycan nəsrində kolxoz kəndi, fəhlə həyatı, Böyük Vətən müharibəsi, inqilab uğrunda mübarizə, ailə-məişət, mənəvi-əxlaqi problemlər, tarixi və s. mövzularda yazılmış hekayə, povest və romanlar təhlil süzgülündən keçirilmişdir.

Məqsədimiz, əlbəttə, məqalənin təfəsilatlı təhlilini vermək deyil. Heç müəllif də öz məqaləsində ayrı-ayrı əsərlərin təfəsilatlı təhlilini vermək fikrində olmamışdır. Məmməd Cəfər müəllimin bu məqaləsi nəsrin hərəkətinə tam yeni bir rakursdan yanaşması ilə diqqəti cəlb edir. Mövzuların işlənilməsi baxımından ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında müşahidə olunan novator cəhətlər qeyd olundandan sonra, müəllif nəsrin ayrı-ayrı janrlarında sözügedən mövzuların işlənməsində nəzərə çarpan sənətkarlıq qüsurlarını tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb edir. Bu ümumiləşdirmə kifayət qədər dərin və ciddidir (Ümumiləşdirmənin ciddiliyini və dərinliyini müəllifin öz mülahizələrini çoxsaylı əsərlərdən aldığı təəssürat üzərində qurması şərtləndirir). Çoxsurətlik və əhvalatçılıq (kiçik bir povestə sığa bilən hadisəni şişirdib roman etmək və ya kiçik bir hekayə materialını yersiz, namünasib təfərrüatla ağırlaşdırıb povest etmək meyli), mənfi-müsbət surətlərin “tənasübünü” gözləmək kimi köhnəlmiş olan bir ənənə, tez-tez “tənqidi haşiyələr”ə çıxmaq səyi, dildə məhəllilik tənqidçinin bədii nəsrimizdə müşahidə etdiyi köklü sənətkarlıq qüsurları arasında yer alır. Bədii nəsrimizdə müşahidə olunan bu və ya digər qüsurları ümumiləşdirərkən tənqidçi əsasən sənət həqiqətindən çıxış edir. Məmməd Cəfərin tənqidi irsinin müasirliyini şərtləndirən əsas və aparıcı təmayül, tendensiya da məhz bundan ibarətdir.

Məmməd Cəfər yaradıcılığında aparıcı keyfiyyətlər – metodoloji-sağlamlıq, elmi-nəzəri dolğunluq və bütün bunların şərtləndirdiyi estetikliyin ön plana keçməsi onun tənqidinin həmişəyə-sarılığına təminat verən əsas amildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Y.Qarayev. Ədəbi üfüqlər. Bakı, “Gənclik”, 1985.
2. İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007.
3. Məmməd Cəfər Cəfərov. Sənət yollarında. Bakı, “Gənclik”, 1973.
4. M.Cəfər. Həyatın romantikası. Bakı, Azərənşər, 1968.
5. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı, “Yazıçı”, 1981.
6. İsa Həbibbəyli. Akademik M.C.Cəfərovun həyatı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında qısa очерк (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Bax: M.C.Cəfərov: Bibliografiya (Ön söz). Bakı, “Elm”, 2011.

UOT: 821.512.162.09

Gülbəniz Babayeva*

“MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏR MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN TƏDQİQATLARINDA

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində böyük xidmətləri olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun satirik mətbuatımızın zirvəsi sayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla-nəsrəddinçilər haqqında dəyərli araşdırmalarından bəhs edilir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca prinsipləri, ideoloji xəttini ardıcıl və sistemli şəkildə izləyən Məmməd Cəfərin çoxsaylı tədqiqat əsərləri içərisində molla-nəsrəddinçilərə həsr etdiyi “Həmişə bizimlə”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Cəlil Məmmədquluzadə haqqında söz”, “Hünərvər şair” adlı araşdırmaları “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin aparıcı qüvvələrinin jurnaldakı fəaliyyətini aşkara çıxaran maraqlı və əhəmiyyətli nümunələrdir. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov bu fundamental tədqiqatlarında “Molla Nəsrəddin” jurnalının mətbuat tarixindəki misilsiz xidmətlərini yüksək dəyərləndirmiş, onun təsiri ilə Yaxın və Orta Şərqdə neçə-neçə molla-nəsrəddinçilərin yetişdiyini xüsusi vurğulamışdır. Bununla yanaşı, jurnalın redaktoru, böyük realist ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadənin və onun yaxın məsləkdaşı Mirzə Ələkbər Sabirin ölməz ədəbi irsi tədqiqatın əsas mövzuna çevrilmişdir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid, ədəbi cərəyanlar, satira

“MOLLA NASRADDİN” AND THE MOLLA NASRADDİNISTS IN THE STUDIES OF MAMMAD JAFAR JAFAROV

Summary

The article talks about the valuable research of academician Mammad Jafar Jafarov, who has played a great role in the history of public opinion of the Azerbaijani people, about the journal Molla Nasraddin, which is the peak of our satirical press and about the Molla Nasraddinists. Among the numerous research works of Mammad Jafar, who consistently and systematically followed the basic principles, the ideological line of the 20th century Azerbaijani literature, the studies devoted to the Molla Nasraddinists, such as “Always with us”, “Jalil Mammadguluzade”, “A Word about Jalil Mammadguluzade”, “Skilled poet” are interesting and significant examples of the work of the leading forces of the Molla Nasraddin literary school. In this fundamental study, academician Mammad Jafar Jafarov highly appreciated the invaluable services of the journal Molla Nasraddin in the history of the press, especially emphasized how much Molla Nasraddinists have grown in the Near and Middle East under the influence of the journal. In addition, the immortal literary legacy of the editor of the journal, the great realist writer Jalil Mammadguluzade and his close minded person Mirza Alakbar Sabir has become the main topic of the research.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, the journal Molla Nasraddin, Jalil Mammadguluzade, Mirza Alakbar Sabir, literary studies, literary theory, literary criticism, literary trends, satire

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

**«МОЛЛА НАСРАДДИН» И МОЛЛА НАСРАДДИНИСТЫ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАМЕД ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА****Резюме**

В статье освещаются ценные исследования академика Мамед Джафара Джафарова, сыгравшего большую роль в истории общественного мнения Азербайджанского народа, о журнале "Молла Насраддин", который является вершиной нашей сатирической прессы и о Молла Насрадиниистах. Среди многочисленных исследовательских работ Мамед Джафара, который последовательно и систематически следовал основным принципам, идеологической линии Азербайджанской литературы XX века, исследования, посвященные Молла Насрадиниистам, «Всегда с нами», «Джалил Мамедгулузаде», «Слово о Джалиле Мамедгулузаде», «Поэт-умелый» – интересные и значимые примеры работ ведущих сил литературной школы «Молла Насраддин». В этом фундаментальном исследовании академик Мамед Джафар Джафаров высоко оценил неоценимые заслуги журнала «Молла Насраддин» в истории прессы, особо подчеркнул, сколько Молла Насрадиниистов выросло на Ближнем и Среднем Востоке под влиянием журнала. Кроме того, основной темой исследования стали бессмертные литературные наследия редактора журнала, великого писателя-реалиста Джалила Мамедгулузаде и его близкого единомышленника Мирза Алекпера Сабир.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, журнал «Молла Насраддин», Джалил Мамедгулузаде, Мирза Алекпер Сабир, литературоведение, литературная теория, литературная критика, литературные направления, сатира

Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində böyük xidmətləri olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərov zəngin və çoxşaxəli tədqiqatları ilə ədəbiyyat tariximizdə silinməz izlər qoymuşdur. Ömrünün yarım əsrindən çoxunu Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin təkamülü, formalaşması və inkişafı yoluna sərf edən alim fundamental araşdırmaları ilə ədəbiyyatşünaslıq elminə böyük töhfələr vermişdir. Onun çoxşaxəli yaradıcılığının bir istiqaməti də klassik Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələri Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğun kimi sənətkarların ədəbi irsinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Akademik Məmməd Cəfər araşdırmalarının mövzu və problematikası zəngin və əhatəlidir. Onun elmi-nəzəri tədqiqatları ədəbiyyat tariximizin böyük bir mərhələsi və bu mərhələni formalaşdıran sənətkarların yaradıcılıq irsinin tədqiqinə yönəldilmişdir. Məmməd Cəfər ədəbiyyat tarixçisi olmaqla yanaşı, müasir ədəbi proses və ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində də fəal yaradıcılıq axtarışları aparan, tanınan və etiraf olunan imza sahiblərindən biri idi. O, ədəbi cərəyanların və onların görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərini, fəlsəfi-estetik mahiyyətini ən dərin qatlarına qədər açmaqla bərabər, müasiri olduğu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca prinsiplərini, ideya-məfkurə istiqamətini ardıcıl və sistemli şəkildə izləyə bilmişdir. Xalq yazıçısı, tənqidçi Elçin alimin yaradıcılıq fəaliyyəti barədə irəli sürdüyü mülahizələrdə bu cəhətə toxunaraq yazır: “M.Cəfərin yaradıcılığını səciyyələndirən ən əsas cəhətlərdən biri müasirlik anlayışının estetik kateqoriya kimi bu yaradıcılıqda hərtərəfli elmi əksini tapmasıdır: bir tərəfdən tədqiq və təhlil olunan obyektə xas müasirlik mütəmadi surətdə araşdırılır, digər tərəfdən isə araşdırmaların özü müasirlik kateqoriyasının ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin qarşısında qoyduğu tələblərə tam cavab verir; yəni Nizaminin, Füzulinin, Axundovun, Məmmədquluzadənin yaradıcılığına xas olan müasirlik elmi-texniki tərəqqi dövrünün miqyaslarına cavab verən səviyyədə öyrənilir və təhlil edilir” [1, s.10].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinə çoxlu sayda monumental əsərlər bəxş etmişdir. Onun “Rus ədəbiyyatı tarixi öçerkləri” (1939), “Böyük insanpərvər şair” (1947), “Klassiklərimiz haqqında” (1948), “Böyük insanpərvər şair Nizami” (1948), “Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950), “Ədəbi düşüncələr” (1958), “Füzuli düşünür” (1959), “Hüseyn Cavid” (1960), “Mirzə Ələkbər Sabir” (1962), “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1963), “Rus klassikləri” (1964), “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” (1966), “Cəlil Məmmədquluzadə”

(1966), “Səməd Vurğun” (1966), “Estetik tərbiyə, ailə və məktəb” (1967), “Həyatın romantikası” (1968), “Seçilmiş əsərləri”. I cild (1973), II cild (1974), “Sənət yollarında” (1975), müstəqillik illərində nəşr olunan iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”. I-II cild (2003) kimi çoxsaylı tədqiq xarakterli məqalə və monoqrafiyaları bu istiqamətdə fikir yürütməyə kifayət qədər əsas verir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsində satiranın ədəbi-bədii təcrübədə rolu məsələsi də prioritet istiqamətlərdən biri kimi əhəmiyyətli yer tutur. O, satiranı zirvəyə yüksəldən “Molla Nəsrəddin” jurnalının əvəzsiz xidmətlərindən bəhs edərək yazır: “Molla Nəsrəddin” ədəbi irsi, satira və yumoru xalis Azərbaycan satirası və yumorudur. Onların əsərlərində işlətdikləri bütün ədəbi vasitələr – lətifələr, kinayələr, tərizlər və s. hamısı xalq yaradıcılığından gəlir. “Molla Nəsrəddin”in əsərlərində Azərbaycan xalqının özünəməxsus və xüsusi detalları olan hazırcavablığı əks olunurdu. Bir də ümumiyyətlə, spesifik bir ədəbi janr olaraq satira və yumor öz mənbəyini bütün xalqların ədəbiyyatında həmişə xalq yaradıcılığından almışdır. Ezopdan başlamış Lafontenə, Krilovdan Şedrinə qədər, istər Yevropa (Avropa – G.B), istərsə rus ədəbiyyatı tarixində elə bir yazıçı göstərmək olmaz ki, xalq sənəti, xalq yaradıcılığı və xüsusən xalq hazırcavablığı dərinliklərinə enmədən böyük satirik ola bilsin [2]. Göründüyü kimi, görkəmli tədqiqatçı ədəbiyyatın digər janrlarında olduğu kimi, satirada da milli kökə bağlılığa, xalq xəzinəsindən, folklordan yararlanmağa böyük önəm vermişdir.

Məmməd Cəfərin yaradıcılığında “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla-nəsrəddinçilər, xüsusilə də Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir haqqında araşdırmaların özünəməxsus yeri var. Onun Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr etdiyi “Həmişə bizimlə”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Cəlil Məmmədquluzadə haqqında söz”, Mirzə Ələkbər Sabirə ithaf etdiyi “Hünərvər şair” adlı məqalə və tədqiq xarakterli yazıları “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsinin aparıcı qüvvələrinin jurnaldakı fəaliyyətini aşkara çıxaran maraqlı və əhəmiyyətli araşdırmalardır. Məmməd Cəfər “Həmişə bizimlə” məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin tarixi xidmətlərindən və onun redaktorluğu ilə işıq üzü görən “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəinki Azərbaycan xalqının həyatında, eləcə də beynəlxalq aləmdə böyük nüfuza malik olmasından bəhs edərək yazır: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi neçə illər Azərbaycan xalqının böyük dərdlərindən, vəzifələrindən, tarix qarşısında daşdığı məsuliyyətdən yazdığı kimi, eyni məhəbbət, eyni həərətlə fars, türk, ərəb, bolqar, serb, tatar, Çin, əfqan, yunan, özbək, türkmən, alban, hind və başqa millətlərin də böyük dərdlərindən yazmış, məhkum xalqların azadlıq, istiqlaliyyət hüququnu var qüvvəsi ilə müdafiə etmişdir. “Molla Nəsrəddin” Bakıda, Təbrizdə, Naxçıvanda və Gəncədə yayılıb şöhrətləndiyi qədər, Tehrandə və İstanbulda, Daşkənddə və Aşqabadda, Qazanda və Orenburqda, Həştərxanda və Ufada, Moskvada və Peterburqda, Səmərqənddə və Kəlküttədə də yayılmış, hər yerdə mütərəqqi ictimai qüvvələr mühitində böyük nüfuz qazanmışdır. Hələ əlli il bundan qabaq tədqiqatçıların etiraf etdikləri kimi, “fanatizmin barışmaz düşməni olan “Molla Nəsrəddin” islamın intibahında, müsəlman cəmiyyətinin islah edilməsində həlledici rol oynamışdır” [3, s.147].

Görkəmli alim “Molla Nəsrəddin” jurnalının mətbuat tarixindəki böyük və misilsiz xidmətlərini yüksək dəyərləndirmiş, onun cəsarətli, mübariz bir mətbuat orqanı kimi hər kəsin deyə bilməyəcəyi həqiqətləri yazmasını, jurnalın haqq səsinin beynəlxalq aləmə yayılmasını, onun təsiri ilə Yaxın və Orta Şərq aləmində neçə-neçə molla-nəsrəddinçilərin yetişməsinə xüsusi vurğulamışdır. Akademik Məmməd Cəfər Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Adını mühərrir qoyub, ortalığa çıxan görək hər bir vəziyyəti nəzərdə tutsun. Yəqin mühərririn düşməni dostundan çox olacaq. Düşməndən qorxan adını mühərrir qoymağa haqlı deyil. Camaatın ancaq xoşuna gələnləri yazan, axundlara, bəylərə, xanlara, sərvətdarlara yaltaqlıq edib milyonlarla əzilənləri yaddan çıxaran mühərrirlərin qiyməti bir qara puldur. O da qəlp” – kimi ibrətamiz fikirlərini şərh edərək göstərir ki, belə müdrik sözlər çoxlarını böyük və nəcib amallar uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə səsləmişdir. Məmməd Cəfər molla-nəsrəddinçilərin keçdiyi çətin və şərəfli yolu işıqlandıraraq yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yazarları, oxucuları təqiblərə məruz qalmışsa, İranda kimi dar ağacından asılmağa məhkum olunmuşsa, jurnalın redaktorları bu ağır və məşəqqətli dövrdə silahla gəzməyə məcbur

edilmişsə də, bu bir təsadüf deyil, onun bütün zülm və haqsızlıqlara, əsarət və köləliyə, irticaya qarşı barışmaz mövqedə dayandığını göstərən faktlardır.

Görkəmli alim “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycanda, Şərq aləmində və eləcə də beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanmasının səbəblərini onun aydın məsləkə malik olmasında, insanların hüquq və xalq hakimiyyəti uğrunda ardıcıl və prinsipial mübarizəsində görürdü. O, öz araşdırmalarında göstərirdi ki, “Molla Nəsrəddin”in dostları fəhlələr, kəndlilər, mütərəqqi ziyalılar olduğu halda, düşmənləri isə sərmayədarlar, mülkədarlar, mürtəce ruhanilər, soyğunçu müstəmləkəçilər, imperialist fitnəkarları və onların müdafiəçisi olan satqın “münəvvərlər” olmuşdur. Tədqiqatçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının düşmənlərinin, yoxsa dostlarının çox olmasından söhbət açarkən birmənalı olaraq, dostlarının çoxluğu fikri üzərində dayanır və əsaslandırır ki, əgər belə olmasaydı, jurnal iyirmi beş il yaşaya bilməz, öz əleyhdarlarını məğlub edə bilməz və xalq məhəbbətini qazana bilməzdi.

Məmməd Cəfər Cəfərov molla-nəsrəddinçilərin tarixi xidmətlərini xatırlatmaqla onların gələcəkdə xalqa hansı fayda verə biləcəyini də ön plana çəkir. Alim uzaqgörənliklə jurnalın çağdaş dövrümüz üçün də olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etməsini diqqət mərkəzində saxlayaraq yazır: “C.Məmmədquluzadənin, onun M.Ə.Sabir kimi qələm yoldaşlarının, məslək dostlarının məhkum xalqların azadlığı, istiqlalıyyəti və müasir mədəniyyət yollarına çıxması uğrunda apardıqları mübarizənin elə hədəfləri olmuşdur ki, o hədəflər indi də qatı mühafizəkar ictimai qüvvələr şəklində yaşayır və onlara qarşı mübarizə hələ uzun müddət – bu gün də, sabah da davam edəcəkdir” [3, s.149]. Görkəmli tədqiqatçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının beynəlxalq aləmdə baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrə, hegemon dövlətlərin işğalçılıq siyasətinə, xalqların hüquq və azadlıqlarının mürtəce qüvvələr tərəfindən pozulması, tapdanması hallarına qarşı çıxmasını göz önündə canlandırıb və jurnalın bu istiqamətdə gördüyü məqsədyönlü fəaliyyətini, ideya-siyasi xəttinin sonrakı mərhələlərdə uğurla davam etdiriləcəyinə inamını ifadə edirdi. O yazırdı: “... molla-nəsrəddinçilərin imperialist fitnəkarlığı, imperialist müdaxiləsi, müstəmləkə əsarəti, hakim millətçilik iddiası və təzyiqi; “sərmayədar hörümçəkləri” adlandırdıqları kapital istismarı, kapital inhisarına qarşı və tərəqqi-təkamülə mane olan, siyasi quldurların əlində əlverişli fitnə-fəsad vasitəsinə çevrilmiş mövhum etiqadlar, uydurma təriqətlər əleyhinə yazdıqları əsərlər keçmişdə olduğu kimi, bu gün də, sabah da inqilabçı nəsillərin əlində hər cür irticaya qarşı vuruşda kəskin bir silahdır. İndiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da yeni nəsillər bu silahdan istifadə edə bilirlər” [3, s.149].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov “Molla Nəsrəddin” jurnalının öz səhifələrində yazıb, geniş oxucu auditoriyasına təlqin etdiyi mütərəqqi ideyaları ictimailəşdirərək, keçən əsrin əvvəllərində Asiyanın oyanışı ilə xalqların, milyonlarla insanın həyata keçirmək istədikləri azadlıq və istiqlalıyyət ideyaları ilə vəhdətdə qələmə alır və göstərir ki, bu arzu və istəklər məcmuənin səhifələrində geniş şəkildə bədii inikası tapmışdır.

Məmməd Cəfər jurnalın nəşrə başlamasında C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı, digər molla-nəsrəddinçilərin rolunu da xüsusi qeyd edərək yazır: “Bu iyirmi beş ildə Azərbaycanın böyük xalq şairi M.Ə.Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi kimi bir çox görkəmli yazıçıları məcmuədə iştirak etmişlər. Ədib özü bir o qədər də təvazökarlıqla demişdir ki, “Molla Nəsrəddin” tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin, əsərlərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşyam” [4, s.248].

M.C.Cəfərov jurnala “Molla Nəsrəddin” adı verilməsinə münasibət bildirərək yazır: “Molla Nəsrəddin” qədimdən Şərq xalqlarının yaratdığı müştərək folklor obrazıdır. Xalq müdrikliyinin ifadəsi və Molla Nəsrəddin adı ilə bağlı olan Şərq lətifələrində zəhmətkeşlərin ictimai ədalətsizliyə, cismani, ruhani despotizmə, fanatizmə, fatalizmə, sinfi imtiyazlara, hər cür tufeylilərə qarşı nifrəti, üsyanı əks olunmuşdur. Buna görə, Cəlil Məmmədquluzadə xalqa, xalq dühasına yaxınlıq əlaməti olaraq məcmuəsinə “Molla Nəsrəddin” adını vermiş, onun adını da özünə təxəllüs götürmüşdür. Bu

mənada onun yazılarında bir simvol kimi Molla Nəsrəddin gözəl, azad həyatı, real düşüncəni, Molla Nəsrəddin isə axirət dünyasını təbliğ edən fanatikləri təmsil edirdi” [4, s.250].

Akademik Məmməd Cəfər Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” ideyaları ilə həmahəng səsləşən “Cümhuriyyət” (1917) məqaləsinin əsas müddəalarına istinad edərək yazırdı ki, Cəlil Məmmədquluzadənin təbliğ etdiyi respublika və demokratiya imperialist müdaxiləsi, müstəmləkə zülmü, ictimai zülm əleyhinə olan və bir neçə inqilabçı sinfin hakimiyyətindən ibarət olub, demokratik inqilab vəzifələrini yerinə yetirəcək xalq demokratiyası idi... Nəşionalizm, yəni milli dövlət, xalq hakimiyyəti və torpaq məsələsi bu demokratiyanın əsas məsələsi idi. O yazır: “Cəlil Məmmədquluzadənin tərifinə görə, “respublika elə bir hökumətə deyilir ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır” və “vicdan azadlığı, söz azadlığı, mətbuat azadlığı, siyasi partiyalar düzəltmək azadlığı, şəxsiyyət azadlığı, qanun qarşısında bərabərlik, müstəqillik, gizli səsvermə prinsipləri respublika quruluşunda əsas olmalıdır” [4, s.249].

Məmməd Cəfər “Molla Nəsrəddin”in ideya rəhbəri və yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi irsinə yüksək qiymət verərək onu dünya ədəbiyyatının görkəmli klassikləri sırasında qərarlaşdırır. Mütəfəkkir yazıçının fikirlərinin cəmiyyətə müsbət təsirindən söhbət açan tədqiqatçı haqlı olaraq göstərirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadə “... demokratik görüşləri, səmimi humanizmi ilə bu gün də, sabah da bizim ağıllı, müdrik müasirimizdir” [3, s.150]. O, Cəlil Məmmədquluzadə irsinin müasirliyini, əbədiliyini, aktuallığını onunla əlaqələndirir ki, onun nəşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz müstəqilliyi, azadlığı, suverenliyi uğrunda mübarizəyə qalxan xalqların müstəmləkə əsarətindən, imperialist qüvvələrin zülm və istibdadından, mənəvi və cismani əsarətdən qurtulmaq üçün iyirmi beş il bu düşmən qüvvələrə qarşı mübarizə aparan, çarpışan, döyüşən “Molla Nəsrəddin” jurnalından yararlanırlar. “Bu nöqteyi-nəzərdən C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin başqa dillərə tərcüməsi, onun zəngin ədəbi irsinin vaxtı ilə taleyini doğma xalqının taleyi kimi izlədiyi xalqların yeni nəsillərinə yaxşı tanıtdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir” [3, s.151].

Görkəmli alim Məmməd Cəfər Cəfərovun bu ideyaları hazırkı mərhələdə akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən böyük qədrşünaslıqla həyata keçirilir. Alimin şəxsi təşəbbüsü ilə hər il böyük Mirzə Cəlilin ən azı bir əsəri xarici dillərə tərcümə edilir və beynəlxalq aləmdə təbliğ edilir. Bu isə həm Cəlil Məmmədquluzadə irsinin yaşadılması, həm də dünya oxucularının bu zəngin mənbədən yetərinə faydalanmasına geniş imkanlar açır.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Cəlil Məmmədquluzadə və bütövlükdə molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığına olan böyük hörmət və rəğbəti onun molla-nəsrəddinçilərə həsr etdiyi “İnsanlar və talelər” kinodramında da aydın görünür. Elmi-nəzəri fəaliyyətlə bərabər Məmməd Cəfərin bədii yaradıcılıqla məşğul olduğunu diqqətə çəkən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Məmməd Cəfər Cəfərovun 1991-ci ildə tamamladığı “İnsanlar və talelər” kinodramında da milli dövlətçilik ideyası nəzərə çarpdırılmışdır. Böyük demokrat, ədib Cəlil Məmmədquluzadənin, onun əməl və məslək dostlarının həyatı və mübarizəsinə həsr edilmiş “İnsanlar və talelər” dramı görkəmli ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin yaddaqalan obrazlarına yenidən işıq salmaqla, onların uğrunda mübarizə apardıqları azərbaycançılıq və müstəqil dövlətçilik ideallarını müasirlik işığında əks etdirən əhəmiyyətli dram əsəridir” [5, s.43].

Məmməd Cəfər Cəlil Məmmədquluzadə ilə yanaşı, molla-nəsrəddinçi şair Sabir yaradıcılığının da əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sabir yaradıcılığının zirvə nöqtəsi olan “Molla Nəsrəddin” mərhələsini (1906-1911) şərh edərkən o, Azərbaycan xalqının həyatında baş verən ictimai-siyasi təlatümləri, milli azadlıq hərəkatını, siyasi tətillərin, kəndli üsyanlarının artmasını öz yaradıcılığında yüksək sənətkarlıqla əks etdirdiyini qabarıq şəkildə nəzərə çatdırır. M.C.Cəfərov qeyd edir ki, Sabir satiralarında mövcud quruluşda baş verən elə bir kəskin ictimai və sosial ziddiyyət yoxdur ki, böyük satirikin yaradıcılığında öz ifadəsini tapmasın. Tədqiqatçı Sabir yaradıcılığının bütün məqamlarını diqqət mərkəzində saxlayır, onun satirik poeziyasının mövzu və ideya qaynaqlarını dərin elmi ümumiləşdirmələr əsasında təhlilə cəlb edir. Görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayev akademik Məmməd Cəfərin çoxşaxəli yaradıcılığına yüksək dəyər verərək vaxtilə yazırdı: “Azərbaycanda akademik ədə-

biyyatşünaslığın inkişafında Məmməd Cəfərin müstəsna xidmətləri vardır. Xüsusən ədəbiyyat tarixinin elmi təsnifi prinsiplərini işləmək, ədəbi prosesin konsepsiyasını yaratmaq işində Məmməd Cəfərin iştirakı, elmi və təşkilati fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. O, demək olar ki, bütün ədəbiyyat tarixlərinin müəlliflərindən və təşkilatçılarından biridir. Lakin bununla bərabər, o, hər şeydən əvvəl, bizdə cari tənqidin və elmi-publisistik ədəbiyyatşünaslığın nümayəndəsi kimi qüdrətlidir” [6, s.22].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov çoxşaxəli və zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına, ədəbi tənqid tarixinə ölməz ədəbi irs qoyub getmişdir. Onun dəyərli elmi əsərləri, fundamental araşdırmaları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Xüsusilə də, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Cəlil Məmmədquluzadə və Sabir yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatları çağdaş dövrümüzdə də molla-nəsrəddinşünaslığın öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elçin. Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov. “Ön söz”. Məmməd Cəfər Cəfərov. Biblioqrafik göstərici. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
2. Məmməd Cəfər. Bir daha satıramız haqqında. “Ədəbiyyat” qəzeti, 10 fevral 1942.
3. Məmməd Cəfər. Həmişə bizimlə. Bakı, “Yazıcı”, 1980.
4. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
5. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. Akademik Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
6. Yaşar Qarayev. Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov. Məmməd Cəfər. Biblioqrafiya. Bakı, “Elm”, 1973.
7. Məmməd Cəfər Cəfərov. Taleyi və sənəti (Tərtib edən İ.Həbibbəyli). Bakı, “Elm və təhsil”, 2009.

UOT: 821.512.162.09

Dəyanət Cümənov*

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi tarixində təməl imzalardan olan M.C.Cəfərovun çoxşaxəli elmi yaradıcılığında əsas tədqiqat obyektlərindən biri də Azərbaycan romantizmi olmuşdur. Məqalədə alimin Azərbaycan romantizmi ilə bağlı tədqiqatlarında ilk dəfə hansı elmi-nəzəri problemlərə aydınlıq gətirməsi izah olunmuşdur. Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanını doğuran mövcud tarixi şərait, nəzəri-estetik prinsiplər, ideya xüsusiyyətləri, mövzu və janr məsələləri, romantik məfkurə sahiblərinin ziddiyyətli baxışları və onların səbəbləri M.C.Cəfərovun tədqiqatları əsasında elmi-nəzəri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan romantizmi, romantika, ədəbi cərəyan, romantizmin janrları, romantizmdə mövzu və ideya, romantizmdə məfkurə ziddiyyətləri

MAMMAD JAFAR JAFAROV AS A RESEARCHER OF AZERBAIJANI ROMANTICISM

Summary

One of the main research objects in the multifaceted scientific creativity of M.Jafarov was one of the main founders in the history of the Azerbaijan literature of the twentieth century. The article explains for the first time what scientific and theoretical problems the scientist in his research on Azerbaijani romanticism had to clarify. Contemporary historical conditions, theoretical and aesthetic principles, ideological features, themes and genres, conflicting views of romantic ideologists, and their causes have been involved in the scientific analysis of Azerbaijani romanticism.

Key words: Azerbaijani romanticism, romantics, literary trends, genres of romanticism, one of the main founders in the history, ideological contradictions in romanticism

МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРОВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РОМАНТИЗМА

Резюме

Одним из главных объектов исследования в многогранном научном творчестве М.Джафарова был романтизм, как одна из главных основ истории азербайджанской литературы XX века. В статье впервые объясняется, какие научные и теоретические проблемы ученый в своих исследованиях азербайджанского романтизма должен был прояснить. Современные исторические условия, теоретические и эстетические принципы, идеологические особенности, темы и жанры, противоречивые взгляды романтических идеологов и их причины были вовлечены в научный анализ романтизма Азербайджана.

Ключевые слова: азербайджанский романтизм, романтика, литературные тенденции, жанры романтизма, темы и идеи в романтизме, идеологические противоречия в романтизме

* Sumqayıt Dövlət Universiteti. E-mail: cumanov73@mail.ru

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin, nəzəri və estetik düşüncəmizin, bütövlükdə ədəbi-ictimai fikir tariximizin böyük simalarından olan Məmməd Cəfər Cəfərovun çoxşaxəli elmi yaradıcılığında əsas tədqiqat obyektlərindən biri də Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanı olmuşdur. Alimin “Hüseyn Cavid”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyaları, eləcə də bu istiqamətdə yazdığı ayrı-ayrı elmi məqalələr Azərbaycan romantizminin bir ədəbi cərəyan olaraq tədqiqində elmi ictimaiyyət tərəfindən yeni mərhələ kimi dəyərləndirilmişdir. Bu tədqiqata qədər romantizmlə bağlı “Kazımoğlu” imzası ilə S.Hüseynin “Açıq tənqid” məqaləsi, Mehdi Hüseynin H.Cavidin romantizmi ilə bağlı məqaləsi, M.C.Paşayev və C.Xəndanın füyuzatçılarla bağlı tədqiqatları, Məmməd Arif Dadaşzadə və Kamal Talıbzadənin Abbas Səhhətlə, Əziz Mirəhmədovun Məhəmməd Hadi ilə bağlı araşdırmaları vardı.

Lakin Azərbaycan romantizmini ədəbi cərəyan kimi sistemli şəkildə araşdıran, bu sahədə elmi-nəzəri baza yaradan və sonrakı elmi tədqiqatların meydana çıxmasına rəvac verən, romantizm cərəyanının ilk və mükəmməl araşdırıcısı Məmməd Cəfər Cəfərov oldu.

Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan romantizmi ilə bağlı tədqiqatlarında ilk dəfə hansı elmi-nəzəri problemlərə aydınlıq gətirdi?

- Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanını doğuran mövcud tarixi və siyasi-ictimai şəraiti;
- romantizm və realizmi həm ədəbi metod, həm ədəbi cərəyan, eləcə də üslub kimi müqayisə etməklə səciyyəsinə, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri;
- Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının başlıca nəzəri-estetik prinsiplərini;
- Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının özünəməxsus tematikasını, əsas mövzularını;
- Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının əsas janrlarını;
- Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının başlıca ideya xüsusiyyətlərini,
- Azərbaycan romantiklərin məfkurə ziddiyyətlərini və onların əsas səbəblərini;
- Azərbaycan romantizminin ədəbi cərəyan kimi Avropa, dünya romantizmində yeri məsələsinə aydınlıq gətirdi.

Akademik Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının konkret olaraq 1905-1917-ci illərdə mövcudluğunu qeyd edirdi: “Əgər biz “ədəbi cərəyan” anlayışına müəyyən yaradıcılıq metodunun bədii təzahürü kimi və bir neçə yazıçının müəyyən bir dövrdə tutduğu yaradıcılıq yolu, qoşulduğu ədəbi hərəkət kimi baxsaq (bu, həqiqətdə də belədir), 1905-1917-ci illərin mütərəqqi romantizminə xüsusi ədəbi cərəyan demək olar” [1, s.19]. Nəzəriyyəçi alim Qərblə müqayisədə Azərbaycan romantizmini “vaxtı keçmiş”, “gecikmiş” romantizm adlandıranlarla razılaşmamış, “1905-1917-ci illərdə coşqun, mürəkkəb ictimai ziddiyyətlərlə dolu olan Azərbaycan həyatının xüsusi şəraitinin doğurduğu ədəbi hadisələrdən biri” kimi şərh etmişdir. Sonrakı tədqiqatlarda da (Vəli Osmanlı, Yaşar Qarayev, Əli Erol və b.) romantizm cərəyanının XX əsrin əvvəllərinə aid edilməsini müşahidə etməklə yanaşı, müstəqillik illərinin tədqiqatlarında bu problemin mübahisəli olduğunu, sosrealizm ədəbiyyatşünaslığının səhvi, Rusiyada baş verən inqilabla bağlamaq təşəbbüsləri də irəli sürüldü.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan romantiklərinin 1905-ci il inqilabı ilə yanaşı, İran və Türkiyə inqilablarından, Səttar xan hərəkətindən, məktəb, maarif, qadın intibahı, demokratik mətbuatdan ruhlanaraq çox yüksək ideyalı şeirlər yazdıqlarını, yenilikləri tərənnüm etməklə romantikləşdirmələrini də xüsusi olaraq diqqətə çatdırırdı. Düzdür, elmi-nəzəri faktlarla sübut etməyə çalışırdı ki, Qərb romantizmi Avropa burjua inqilablarından sonra meydana gəldiyi halda, Azərbaycan romantizmi Şərqdə burjua demokratik inqilablarının başlanması, ictimai və milli azadlıq hərəkətinin yaranması dövrünə təsadüf edir. Ancaq bir mühüm faktı da unutmaq olmaz ki, Məmməd Cəfər müəllim Azərbaycan romantizminin formalaşmasında yalnız Asiyani, Qoca Şərqi hərəkətə gətirən inqilabi ideyaların əhəmiyyətini vurğulamırdı. Alim bununla yanaşı, Azərbaycan romantizminin uzun əsrlərdən bəri mənəvi etnik yaddaşda yol gələn Xaqanilər, Nizamilər, Nəsimilər, Füzulilərin bəşəri məhəbbət ideyalarından, insanlıq, xeyirxahlıq, ictimai ədalət, qardaşlıq, bərabərlik, Şərfin “incə hikmətlər fəlsəfəsindən” qaynaqlandığını, su içdiyini yazır: “...Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Divanbəyoğlu qoca, müdrik Şərfin “xeyir-

xahlıq fəlsəfəsindən” doğmuş, bütün büdrəmələrinə baxmayaraq, həmişə irəliyə, azadlığa can atan yazıçılar olmuşlar” [1, s.152].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, alim bu “qədim” ideyaların XX əsrin əvvəllərində mövcud tarixi, ictimai-siyasi şəraitin diqtəsi ilə yenidən döviyyəyə gələrək Azərbaycan romantizmini bir ədəbi cərəyan kimi formalaşdırmasına, tarix səhnəsinə çıxarmasına işarə vururdu.

M.C.Cəfərovun tədqiqat aparatından, əsasən, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid, S.Səlməsi, A.Sur, A.Divanbəyoğlunun adları keçirdi. Və qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində alim adları çəkilən sənətkarların hər birini ayrı-ayrılıqda, yəni özünə-məxsus yaradıcılıq idealını və onların fərqli üslubunu, fərqli fəlsəfi-estetik görüşlərini, fərqli janr və mövzu tematikasını, fərqli sənətkarlıq xüsusiyyətlərini elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmişdi. M.Hadini istedadlı şair olmaqla yanaşı, “1905-1919-cu illərin ən müqtədir, alovlu Azərbaycan publisistlərindən biri” sayır, digər romantiklərin bu janrdan təsadüfi hallarda istifadə etdiyini, “bu janrdan müntəzəm surətdə istifadə edən təkə M.Hadi idi” qənaətinə gəlmişdi. “Digər bir tərəfdən həmin mütəfəkkirlərin Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanını kontekstində vahid axında, eyni məslək, əqidə, amal ətrafında fikir mübarizəsini elmi şəkildə ortaya qoydu.

Elmdə ideallaşdırmağa yol vermədən demək lazımdır ki, Məmməd Cəfər Cəfərov da sovet ideologiyasının normativ klişələrinə bəzən əməl etməli olmuş və M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid, S.Səlməsi və A.Divanbəyoğlunu mütərəqqi, məlum səbəblərdən Ə.Hüseynzadəni isə mürtəce romantiklər cəbhəsində təqdim etmişdir: “... Əli bəy Hüseynzadə və ... Sənətulla Eynullayev-İbrahimov, Əhməd Müdhət Rüşətoğlu kimi burjua mühərrirləri, siyasi publisistlər var idi ki, onlar diqqəti cəlb edən ədəbiyyat yaratmamışlar... lakin özlərinə görə hazırlıqlı, bilikli və müasir məktəblərdə təhsil görmüş ardıcıl burjua ideoloqları olduğundan, dövrün bütün mürtəce ədəbi qüvvələrinə təsir edə bilmiş, burjua mətbuatını öz əllərinə ala bilmişlər” [1, s.6]. Müəllif tənqid edərək informasiya ötürmə imkanı yaradır.

Bu cür məsələlərə birtərəfli yanaşmaq da düzgün olmazdı. Diqqət yetirsək, açıq-aydın görürük ki, Məmməd Cəfər Cəfərov onları “mürtəce” adlandırırsa da, bu cəbhənin elminin, təhsilinin güclü olmasını etiraf edir, “mürtəce”lərin öz görüşlərində ardıcıl olmalarını, ədəbi qüvvələrə təsir edə bilmək imkanlarını əslində dolayı yolla dəyərləndirmiş və qəbul etmiş olur.

Alim araşdırmalarında mübahisəli olan bir çox məsələlərə son qoydu. Abdulla Şaiq və Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq prosesində romantizmdən realizmə keçməsinə, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavidin isə axıra kimi yalnız romantik sənətkar kimi qalmasını müəyyənləşdirdi, romantika və romantizmin ayrı-ayrı anlayışlar olmaq etibarilə romantik keyfiyyət, romantik üsul, romantik maneranın yalnız romantizmə deyil, bədii yaradıcılığa xas olan ümumi estetik keyfiyyət, qədimdən gələn bədii yaradıcılıq imkanlarından biri kimi, XX əsr romantizmi ilə Orta əsrlər romantizminin tematika fərqlərini, 1905-1917-ci illərin romantizmini xüsusi ideya məzmunu olan yaradıcılıq metodu olmasını, realizm və romantizm arasında metod və cərəyan kimi qarşıdurma olmadığını, Azərbaycan romantizminin inkaredici və təsdiqedici mahiyyətini, romantik ədəbiyyatda idealın əsas hərəkətverici qüvvə olmasını, reallıq anlayışı ilə realizmin eyni olmadığını izah etdi. Məmməd Cəfər Cəfərov belə nəticəyə gəlirdi ki, bəşəriyyətin, insanlığın xilas, cəmiyyət problemlərinin həllində romantizmin əsas məfkurə “ağılın, idrakın hökmranlığı” prinsipi idi. Azərbaycan romantikləri: A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq və b. “yaradıcılıq azadlığı”, “ümumi məhəbbət”, “həyat mübarizədir”, “fikir inqilabı”, “köhnə fikirlərlə mübarizə”, “ölü poeziyaya, epiqonçuluğa qarşı mübarizə”, “əxlaqi-mənəvi təkamül”, “maarifçilik” və s. kimi ideyaları, prinsipləri müdafiə edirdilər.

Azərbaycan romantizminin əsas janrları məsələsinə də aydınlıq gətirən Məmməd Cəfər Cəfərov “Siyasi, ictimai-fəlsəfi lirika, epik, lirik-epik poemalar, mənsum və mənsum dramlar - faciələr, romantik povest, roman və hekayələr, mənsum şeir və səyahətnamələr romantizmin əsas janrları idi” [1, s.65] qənaətinə gəlmişdi. Romantik povest, roman və hekayə janrlarından A.Divanbəyoğlunun (“Can yangısı”, “Cəng”), A.Şaiqin (“Əsrimizin qəhrəmanları”, “Dursun”) mənsum şeirdən (zəmanədən şikayət, şəxsi mənəvi iztirablar) A.Surun, mənsum və mənsum dramlardan H.Cavidin (“Ana”,

“Maral”, “Şeyda”, “Şeyx Sənan”), lirika və lirik-epik janrlardan M.Hadi, S.Səlmasinin, sonetlərdən H.Cavid və A.Şaiqin daha çox istifadə etdiyini vurğulayırdı. H.Cavidin “Sən nədən, kimsən? – deyən ariflərə”, M.Hadinin “İnsanların tarixi faciəsi”, A.Səhhətin “Şair, şeir pərisi və şəhərli”, A.Şaiqin “İdeal və insanlıq”, “Şair və qadın” kimi epik və lirik-epik poemalarda daha çox fəlsəfi fikirlərin üstünlüyünü, konfliktlərin xarakterlər, tiplər arasında deyil, ideallar və fikirlər arasında olan toqquşmalardan ibarət olduğunu yazırdı. Məmməd Cəfər Cəfərov romantik obrazlar aləminə insanlarla yanaşı, daha çox xəyali, fantastik, insanlaşmış surətləri daxil edirdi. A.Səhhətin “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasında Şeir pərisi obrazı, A.Şaiqin “İdeal və insanlıq” poemasında İblis surəti, “Şair və qadın” mənzum dramında Kölgə obrazı, H.Cavidin İblis, Mələk obrazları və başqalarını nümunə göstərir, təhlilə cəlb edirdi. Belə nəticəyə gəlmişdi ki, romantiklər qəhrəmanlarını romantik planda, mənfi tiplərini (feodallar, kapitalistlər, çinovniklər, ruhanilər) isə realist planda yaradırdılar.

Məmməd Cəfər müəllim yazırdı ki, XX əsr Azərbaycan romantizmi “ölü poeziya”ya, epionçuluğa, pis mənada ənənəçiliyə qarşı mübarizədə yaranmış, dövrünə görə novator bir ədəbiyyat idi. 1905-ci ildən başlayaraq yeni, müasir şeir uğrunda mübarizəyə, şeirdə epionçuluğa, qəzəlxanlıq, mücərrədliyə qarşı mübarizəyə M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid və b. romantiklər də qoşulmuşdu. Bu mübarizədə romantiklər realistlərə yaxınlaşır, A.Səhhət qəzəl, mərsiyə yazan, həcvquluq, məddahlıq edən şairləri ikrah hissi ilə pisləyirdi, onları “duzsuz”, “elmə, əxlaqa zidd” şeirlər sayırdı. Alim epionçu qəzəlxanların yalnız köhnə formada deyil, köhnə sxolastik fikirləri təbliğ və tərənnüm etdikləri üçün romantiklər tərəfindən rədd olunduğunu göstərirdi.

Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarından Azərbaycan romantizminin mütərəqqi cəhətləri ilə yanaşı, bir sıra məhdud xüsusiyyətləri də göründü:

Məmməd Cəfər müəllimin fikrincə, Azərbaycan romantizmində əxlaq, cəmiyyətə, şüura təsir məsələlərində maarifçiliyin, ziyalıların, ədəbiyyatın rolu həddindən artıq şişirdilirdi. H.Cavidin “ədəbiyyat bir millətin əhvali-ruhiyyəsinin inikasıdır”, “bir ölkənin, bir xalqın yüksək əxlaq, yüksək şüura malik olması, yaxud bir millətin əxlaqının tamamilə pozulmasına səbəb hər şeydən əvvəl ədəbiyyat və fəlsəfədir”, “Azərbaycanın gələcəyi üçün beş-on gimnazist, yəni ziyalı səttarxanlardan daha artıq iş görə bilər. Əvvəlcə, maarif, məktəb, mədəniyyət, ən sonra inqilab” kimi fikirlərini, M.Hadinin Fransada, Avropada ictimai-siyasi həyatında inqilabların yaranmasında əsas səbəb kimi hər şeydən əvvəl Volter, Russo, Mirabo, Robespyer kimi kəskin qələm sahiblərinin fəaliyyəti ilə bağlamasını tənqid edirdi. Məmməd Cəfər müəllimin onlara iradı belə idi: “Beləliklə, dahilərin qələmləri guya hər şeyi həll edirdi, cəmiyyət, xalq, kütlə isə passiv bir qüvvə kimi sadəcə bu qələmlərin faydasına, səmərəsinə möhtac idi” [1, s.56]. Akademik ədəbiyyatın rolunun həddindən artıq şişirdilməsini Azərbaycan romantizminin məhdud cəhətlərindən sayırdı. Alim belə halların romantiklərin yaradıcılığında həyat həqiqəti ilə bədii həqiqət arasında əlaqənin zəifləməsinə, bəzən tamamilə pozulmasına gətirib çıxarmasını göstərirdi.

Azərbaycan romantiklərin nəzərində ədəbiyyat əyləncə deyildi, bir mübarizə vasitəsi idi. Romantiklər “dünyaya gələn yeni fikirləri” təbliğ etməyi, “gələcəyin parlaq romantikasını” tərənnüm etməyi, “köhnə fikirlərə qarşı mübarizəni” ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən sayırdılar. Ancaq Məmməd Cəfər Cəfərov bu mübarizənin başlıca olaraq “köhnə fikirlərlə mübarizə” çərçivəsində məhdudlaşmasını, ancaq fikirlər, əxlaqlar, adət-ənənələr mübarizəsini, romantiklərin bəşəriyyətin, insanlığın xilas yolunu real ictimai qüvvələrin mübarizəsində deyil, yalnız yüksək insani hisslərin, insanpərvərliyin, ağılın, kamalın təntənəsi kimi ideyaların, parlaq fikirlərin qələbəsində görmələrini Azərbaycan romantizminin nöqsanı sayırdı. Alim bunun səbəbini romantiklərin idealist baxışları ilə bağlayırdı. Və belə nəticəyə gəlirdi ki, romantiklər tərəqqini, təkamülü, ictimai inkişafı, ictimai inqilabları alqışlayır, ancaq “fikir inqilabı”nı əsas götürür, onu həlledici sayırdılar. M.Hadinin “Mədəniyyət izhar edən millətlər əvvəlcə fikri inqilablara məzhər olmuş, sonra da yeni yaşayış və yeni məişət əldə etmişlər”, - fikrinə münasibət bildirən Məmməd Cəfər müəllim deyirdi ki, “bu mülahizə həqiqət olsa da, həqiqətin bir tərəfi idi”.

Məmməd Cəfər müəllim Azərbaycan romantizmində müəyyən qədər şübhəçilik fəlsəfəsinə yol verildiyi məqamları – romantiklərin ağılın və idrakın əhəmiyyətindən döənə-döənə bəhs etdikləri halda, bəzən insanın idrak qabiliyyətinin gücsüzlüyündən şikayətlənmələrini (M.Hadi: Bu çirkinlikdən əl çəkmir neçin bu qan tökən insan, Demək kamil deyil beyin, olurkən təkamülyab, yaxud H.Cavid: Bəncə xilqət şimdi bir əfsanədir, Kim ki həll etmək dilər, divanədir) və bunu yaradan ictimai-tarixi səbəbləri göstərirdi.

Azərbaycan romantiklərinin məhkum siniflərə, millətlərə azadlıq, səadət arzu etmələrini, onların halına acımalarını, müstəmləkəçilərə, müharibələrə nifrət bəslədiklərini göstərən Məmməd Cəfər Cəfərov ancaq bu nifrətin də çox zaman “şikayətçilik”dən uzağa gedə bilmədiyini, yaşamaq eşqi, həyat sevgisi, ümidi ilə yanaşı, ümitsizliyi də romantizmin 1905-1917-ci illər ədəbiyyatına gətirdiyi ziddiyyətli əhvali-ruhiyyə sayır, konkret poetik mətnlər əsasında izah edirdi. Lakin alim bu nikbin, yaxud bədbin əhvali-ruhiyyənin fərdi, intim xüsusiyyət daşımasını, əksinə ictimai məzmununa malik olmasını, bütövlükdə millətlərə, bəşəriyyətə ünvanlanmasını Azərbaycan romantizminin dəyəri hesab edirdi.

Məmməd Cəfər Cəfərov Hindistandan, Yunanıstandan başlayan, qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində dərin kök salan əxlaqi-mənəvi təkamül, özünütəhlil, ümumi məhəbbət və xeyirxahlıq ideyalarının Azərbaycan romantiklərini çıxılmaz ziddiyyətlərə və ağır mənəvi böhranlara düçar etdiyini də xatırladır, romantiklərin hər kəsin ayrı-ayrılıqda öz əxlaqını təmizləməsi, nəsihət yolu ilə dünyəvi harmoniya yarana biləcəyini xəyal etdiklərini birtərəfli yanaşma kimi qiymətləndirirdi: “A.Şaiqin “İdeal və insanlıq” əsərində dünyada zülm və haqsızlığın aradan qaldırılması üçün bir çarə yoxmu?- sualına İdeal belə cavab verirdi:

*“Var, ana, bu dərdə yalnız dərman,
İslah etsin özünü hər bir insan.
Uymasın öz içindəki İblisə,
Bir yamanlıq eyləməsin heç kəsə;
İnsanlığın mənasını öyrənsin,
Sağlam əqlə, təmiz qəlbə güvənsin” [2, s.112].*

H.Cavidin də eyni ruhlu “Arif ol, arif, atma vicdanı, Ara qəlbində dinü-imanı”, “Məhəbbətdir ən böyük din” kimi fikirləri yaradıcılığı boyu tez-tez təkrar etməsini və bu məqamların klassik ədəbiyyatımızdan - Nizamidən, Nəsimidən gəldiyini xatırladırdı. Alimin fikrincə, “heç şübhəsiz ki, bu ideyalarda bir demokratizm var idi, lakin bu son dərəcə sadələvh bir demokratizm idi” [2, s.113]. Eyni zamanda, akademik bu “qədimi” ideyaların XX əsrin əvvəllərində romantik ədəbiyyatda yenidən canlanması, bir növ doğulması səbəblərini də açırdı.

Məmməd Cəfər Cəfərova görə, ümumi məhəbbət, mücərrəd xeyirxahlıq ideyaları həyat həqiqətləri ilə düz gəlməyəndə romantiklərdə bir bədbinlik, küskünlük yaranırdı: “M.Hadi yazırdı ki, nə Musanın yedi-beyzası, nə İsanın ümumi məhəbbət ideyası, nə Məhəmmədin “Quran”ı insanlığı xilas edə bilmədi, insanlığa səadət gətirmədi”, “H.Cavid elan etdi ki:

*Qulaq verməm mən əsla bir xitabə,
Pərəstiş eyləməm heç bir kitabə.
Əvət Quran, Zəbur, İncil, Tövrət,
Birər roya ki, zor təsviri heyhat!” [2, s. 117].*

Əslində bir çox romantiklərin dünyagörüşləri kimi özləri də ziddiyyətli şəxslər idi. Azərbaycan romantiklərinin yaratdığı romantik qəhrəmanlar da bir çox məqamlarda ziddiyyətli idi. C.Cabbarlı “Şeyx Sənan haqqında” məqaləsində yazır ki, H.Cavidin Şeyx Sənanını “yaşının məsuliyyət daşıya biləcəyi bir çağında - 30 yaşında, ağıllı, fəqət öz cinsiyyət duyğularına adi, bayağı bir erkək,

şəhvət və ehtiraslarına tapğın yalançı, eyni zamanda gözəl və xoşsima bir tələbə görürük” [3, s. 190]. Mütəfəkkir yazıçı-dramaturq qeyd edir ki, Şeyx Sənan ona “oğlum” deyən müəllimi Şeyx Kəbirin qızı Zəhranı altı il sevib macərə keçirdikdən sonra atır. Zəhra yalvarır, ağlayır, “Sənan, məni qəhr et, lakin atma” deyir:

*“Altı ildir sənin əsirin ikən
Şimdi biganəyimmi könlinə mən?
Nə təbiət bu səndə? Həm nə tuhaf!
Yoxmudur səndə mərhəmət, insaf?
Nerədə əvvəlki vədlər acəba?
Əcəba yoxmu, yoxmu səndə vəfa?
O məhəbbətlə parlayan gözlər,
Şimdi bir başqa macərə söylər” [3, s. 190].*

Şeyx Sənan 10 ildən sonra böyük bir kütlənin rəhbəri olaraq görünür. Parçalanmış islamı birləşdirmək və bununla xalqı nicata çatdırmaq zənnində olan Şeyx Sənan Kəbəyə and içib yola çıxır, Tiflisdə gürcü qızı Xumarı görür. Və nə baş verir? “Kəbəyə qarşı and içib yola çıxmış Sənan, bütün dinini-imanını, məsləkini, əqidəsini, əməlini, diləyini, idealını, məqsədini, hər bir şeyini böyük bir rəzalətlə bir qadının ayaqlarına sərrib: – mən təslim, – deyərək bayrağını endirir, silahını təslim edir. Şimdi soruram sizdən: – Böylə bir adam ictimai həyat üçün yararlı bir adamdır?” [3, s.194].

Məmməd Cəfər müəllimə görə, XX əsr romantiklərinin Qərb və Şərq, Avropa həyatı haqqında birtərəfli, yanlış baxışları var idi. M.Hadinin “Mən Şərqə cəhənnəm deyirəm, Qərbə də cənnət”, A.Şaiqin müsbət qəhrəmanlarının dili ilə dediyi “Bizim xalqımızın içində Qərb mədəniyyəti girərsə, gələcəkdə böyük adamlar yetişəcəyinə inamım var” kimi mülahizələri Qərb həyatını idealizə etmək cəhdləri idi.

Bütün bunlara yanaşı, Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının bəzi zəif və məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, zamanına görə mütərəqqi əhəmiyyətini, romantizmin ədəbiyyat tariximizdə şərfli yer tutduğunu vurğulamış, hər şeydən əvvəl onların ictimai-siyasi və dərin fəlsəfi ədəbiyyat uğrunda mübarizələrini yüksək dəyərləndirmiş, həm realizm, həm də romantizmi “zəmanə özü yaratdı” qənaətinə gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.C.Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974.
2. M.C.Cəfərov. Sənət yollarında. Bakı, “Gənclik”, 1975.
3. C.Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
4. İsa Həbibbəyli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. Bax: Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: İnkişaf mərhələləri və problemləri. 2 cildə, II cild. Bakı, Elmin inkişaf fondu, 2018.

TARİXİ POETİKA

UOT: 821.512.162.09

Cavanşir Yusifli*

**KLASSİK FİLOLOJİ İRS MÜASİR
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ,
YAXUD QƏDİM MƏTNLƏRİN HƏNİRİ**

Xülasə

Məqalədə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Məmməd Cəfər Cəfərovun filoloji irsi konkret bir məsələ - Məhəmməd Füzulinin lirikasına münasibət baxımından araşdırılır. Həmin məsələ ilə bağlı görkəmli filoloqun gəlidi qənaətlər müasir filologiya elminin indiyə qədər əldə etdiyi mühüm qənaətlərlə müqayisə edilir və beləliklə, Məmməd Cəfər Cəfərovun klassik irsi araşdırmaq metodunun incəlikləri öyrənilir. Qeyd edilir ki, klassik dövr şairini o dövrün təriqət və ideya axınları ilə götürüb və yalnız həmin cərəyanların çərçivəsində öyrənmək filoloji düşüncəni bir o qədər də qidalandırmır, əsas məsələ dövrünü qabaqlayan şairin müvafiq formada qələmə aldığı mətnlərdə sükut içində “dediklərini” anlamaqdır.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, filoloji irs, klassik şair, Füzuli, Sabir

**THE CLASSICAL PHILOLOGICAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF
MODERN LITERARY CRITICISM, OR THE VOICE OF THE ANCIENT TEXTS**

Summary

This article deals with the philological heritage of Mammad Jafar Jafarov in a concrete matter – his attitude toward lyrics of Mahammad Fuzuli. The ideas summarized by the prominent philologist related to the above mentioned matter are compared with the very important results achieved by the philology up to present and thus, the secrets of the method of study the classic literary heritage by Mammad Jafar Jafarov are revealed. It is noted that studying the classic poetry's representative only in the framework of the sects and ideological movements of his time doesn't enables us to have a chance to know those poets deeply and in detailed form. The key moment in this regard is understanding the truth pronounced within the silence.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, philological heritage, classic poet, Fuzuli, Sabir

**КЛАССИЧЕСКОЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ В КОНТЕКСТЕ
СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ ИЛИ ГОЛОС ДРЕВНИХ ТЕКСТОВ**

Резюме

В этой статье конкретно рассматривается филологическое наследие Мамеда Джафара Джафарова – его отношение к лирике Мухаммеда Физули. Идеи, обобщенные выдающимся филологом в связи с вышеупомянутым вопросом, сравниваются с очень важными результатами, достигнутыми филологией до настоящего времени, и, таким образом, раскрываются секреты метода изучения классического литературного наследия Мамеда Джафара Джафарова. Отмечается, что изучение представителя классической поэзии только в рамках сект и идеологических движений его времени не дает нам возможности узнать этих поэтов глубоко и подробно. Ключевым моментом в этом отношении является понимание истины, высказанной в тишине.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, филологическое наследие, классический поэт, Физули, Сабир

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: djavanchir@gmail.com

Bəzən klassik dövr söz adamından bəhs edərkən filoloji düşüncədə ani tərəddüd yaranır və bu bir anlıq çaşqınlıq illərlə sürür; məsələn, bizə elə gəlir ki, orta əsrlər şairini belə deyək, filosof kimi təqdim edəndə onun məshtabı, böyüklüyü, əzəməti boyaboy görünəcək və bu təsadüfdə biz həmin şairi bütün nöqtələri ilə görəcəyik, amma nəticə tərsinə alınır: biz heç nə görmürük, metod elə seçilib ki, bu təsadüfdə şair də, filosof da “oyundan kənarda” qalır. Axı, əgər şair şairdirsə, onu ayrıca filosof kimi incələməyin nə mənası var? Hər şey axı şair adlı, poeziya adlı mətnədir... Bu da var, bəzi tədqiqatçılar təsəvvüf terminologiyasından “əbcəd üsulu” kimi istifadə edirlər, yəni baxırsan, Füzulini həmin o riyazi əbcədlə yaxşı da araşdırır, ancaq... *Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı. Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı...* kimi, *həm də: Sorun kim bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı..* kimi iddiasız, şərh tələb etməyən, ancaq çox mükəmməl “eşq düsturu” və onun içindəki dünyanı bürüyən gözəllik... unudulur.

Böyük filoloq və ədəbiyyatşünas şübhəsiz ki, elmi düşüncənin məshtabı ilə seçilir. Keçən əsrin 50, 60 və 70-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sərhədləri, potensial və nəzəri ümumiləşdirmə çərçivəsi bir neçə şəxsiyyətin yaradıcılığı ilə bəllənir.

İllər keçir, zaman dəyişir, adıçəkilən böyük məshtablı düşüncə özünün adı gözlə görünməyən mahiyyəti sayəsində dərhal dəyişən zamanın nəbzini tutur və onu özünə uyğunlaşdırır. Bu tipli düşüncə sahibləri yer üzündə barmaqla sayılan qədər olur, məhz bunun sayəsində hər dəfə preroqativlər dəyişəndə, lap elə yolu, istiqamətini dəyişəndə elmi düşüncədə həmin böyük filoloqların qoyduğu izlər, onların “damğası” və möhürü üzə çıxır. Zaman keçdikcə dünyada modalar kimi, “izmlər”, nəzəri postulatlar, paradigmlər də dəyişir, yaşayır, əsl mahiyyətini zamanın nəfəsinə verdikdən sonra sıradan çıxır, tarixə çevrilir; hər “izm” və nəzəri postulat keçmişin düşüncə tərzindən tək-cə terminoloji bazası ilə fərqlənməyəndə oxuduğumuz, nəsillərin mütaliə etdiyi klassik əsərlərin, bədii mətnlərin mahiyyəti ilə bağlı çoxsaylı suallar yaranır. Bu qəliz suallar klassik və müasir ədəbi irsi yenidən oxumaq zərurətini yaradır. Bu zərurət, yəni bədii mətnlərə dəfələrlə, zamanların döngəsində yenidən qayıtmaq şövqü elə bu böyük alimlərin zəkası, onun zamanla açılan qatları sayəsində baş verir.

Bir alimin, filoloqun nə qədər əsəri (fundamental, yaxud adi...) çap edilsə də zaman keçdikcə bunların hamısı bir nöqtənin ətrafında birləşir, bir mətnə çevrilir, həmin əsərlərin içində yad, “xaric” təsiri bağışlayan mətnlər yazıldıqları zamanın vadisində ilişib qalır, həmin nöqtənin deyil, öz oxu ətrafında fırlanır və içindəki sözlər tükənən kimi sakit, ətalətli vəziyyətə keçir. Təsəvvür edin, Fəridun bəy Köçərliyəndə üzə bəri Məhəmməd Füzuli haqqında nə qədər tədqiqat qələmə alınıb, zaman keçdikcə, bu filoloji xassəli mətnlərin bir çoxu, bəlkə də böyük əksəriyyəti əsl mənanı tutmadıqlarına görə həmin vadidə ilişib qalıb, ümumi sözlərə çevrilib, ancaq Füzuli yaradıcılığının mahiyyətinə yaxınlaşa bilən əsərlər zamanı həmişə ötüb keçən, onu özüylə bir hərəkət etdirən nöqtənin ətrafına yığışıb. Üstəlik, nəzərə alaq ki, M.Füzuli haqqında müasir və ultra-müasir metodlarla tədqiqatlar da qələmə alınıb, özü də tək-cə bizdə yox, bütün dünyada.

Məsələn, Məmməd Cəfər Cəfərovun keçən əsrin əllinci illərində qələmə aldığı “Füzuli düşünür” məqaləsinin ilk sətiirlərinə diqqət edin: “Füzulidən sonra dörd yüz ildir ki, Azərbaycan şeiri tərəqqi edir, yeni fikirlər, bədii ifadələrlə zənginləşir. Lakin Füzuli şeiri köhnəlmir, öz təzəliyini, tərəvətini itirmir, hər hansı dövrdə olursa-olsun, Azərbaycan şeirini Füzulisiz təsəvvür etmək mümkün deyil”.

Məqaləni oxuduqca yuxarıdakı sitatın içindəki məna, daha doğrusu, qoyulan sual (...Füzuli şeiri köhnəlmir...) açılır, həm də bizim indiki təsəvvürlərimizlə çarpazlaşaraq açılır, yəni biz onu oxuyanda təbii olaraq beynimizdəki yeni ideya və fikirlərlə ona qarşı durmalı oluruq, müəllif qeyd edir ki, Füzulinin diri qalması, köhnəlməməsi tək-cə özündən sonra gələn ədəbi nəsillərə, düşüncə tərzinə təsiri ilə məhdudlaşmır və... “Füzulini yaşadan sözün geniş mənasında xalq olmuşdur” [1, s.7]. Daha sonra müəllif həmin “xalq məhəbbətinin” parametrlərindən söz açır, yəni filoloji çərçivədən uzaqlaşır, daha doğrusu, bədii mətni xalqın əsərlər boyunca necə oxuması anlamına münasibət-

də araşdırır. Alimin məqalə boyunca istinad etdiyi nöqtələr təkamseyrək olsa da, dəqiq seçilib və bunlar Füzulinin həm idrak aləmini, onun masştabını müəyyənləşdirməyə, həm də şeirinin, Füzuli lirikasının ən qabarıq cəhətlərini ayırd etməyə imkan yaradır. Bizim münasibətdə əsas məqam, yəni alimin mətni ilə fikrən mübahisələrin, zəruri toqquşma və fərqli mülahizələrin kontekstində yaranan obrazı incələməkdir, inamımıza görə, Məmməd Cəfər müəllimin nə yazdığı ilə nə yazmaq istəməsi, ancaq zamanın saxlancından çıxma bilməyən “yazıları” məhz modern, müasir təfəkkür kontekstində açılır, bizə qoşulur, hətta bizim yazılarımızla da mübahisə aparır. Fikrimizcə, hər hansı böyük alimin missiyası və düşüncə genişliyi məhz bundan ibarətdir. Alim yazırdı: “...Feodal dünyasında hökm sürən dini ideyaların tutqun, qaranlıq səmasında Füzuli üzünü əql-idrak günəşinə doğru çevirmiş, çox yerdə eşq adlandırdığı bu əql-idrak günəşində qızınmış, özünün dönə-dönə qeyd etdiyi kimi, bu eşqin parlaq şüalarından mərifət hasil etmiş, zahirdə eşq-məhəbbət, əslində isə zamanına görə elmi bir dünyagörüşü olan ölməz eşq dastanını yaratmış, bu aşiqanə məhəbbət dastanı ilə də səadət və ədalətin yolunu nurlandırmağa, sağır göylərə sığınmış olan məhkum insana bacardığı qədər həqiqəti deməyə çalışmışdır” [1, s.15]. Yəni burda bizim təklif etdiyimiz “oxu variantı” hansıdır, mahiyyəti nədən ibarətdir? Fikrimizcə, şair, hansı dövrdə yaşayırsa-yəşəsin, həqiqəti deməyə çalışmır, belə olsaydı, yazdığı, xəyalından süzülən nəsnənin bədii mətn forması almasına da ehtiyac qalmazdı, şair istənilən halda, söhbət “xəyal məhsulundan” getdiyi üçün birbaşa və sövq-təbii nəfəsinə gələn duyumları sözə çevirib nələrsə işarə edir, özü də söhbət Füzuli kimi heç bir təriqətin məkanında ayaq saxlamadan keçmiş “xalis şairdən” gedirsə... Bu fikirlər, müasir filoloji fikirdən hasil olan digər mülahizələr böyük alimin məhz bədii mətni incələməsində meydana çıxır, görürük ki, məsələn, Məmməd Cəfər müəllimin mətni əslində bizim düşündüyümüz kimi tək qatlı deyil, üst-üstə yığılmış laylardan ibarətdir, burada həm klassik ülgülərə, həm də müasir dövrün düşüncə tərzinə yer, məkan mövcuddur. Məmməd Cəfər müəllimin tutduğu bir məqam, Füzulini şair edən, sözün böyük mənasında “tərəddüd aşırımları” onun yaradıcılığı və ədəbi şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Böyük şairin şəxsiyyəti və naturasındakı unikal bir cəhət, rastlaşdığı, aləmi başına götürən məslək və təriqətlərdən yan keçmək, onlarla mübahisədə nəyinsə təsiri altına düşmədən xalis qəlb şairi olmaq inadı Füzulinin obrazında ən qiymətli aspektlərdən birincisidir.

*Ey Füzuli, özünü guşənişin et, xümi-mey tək,
Ola naghah olasan kaşifi-ərari həqiqət.*

Yaxud:

*Dərdü möhnət torudur dairəsi dünyanın,
Oldur arif ki, belə dairədən oldu kənar.*

Yəni dairədən kənar olub möhnətə düşməmək, təriqət və fikir cərəyanlarının toruna düşüb şair varlığını itirməmək duyğusu onun yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir və filoloqun da ilk olaraq sezdiyi cəhət məhz budur. Yəni alimlə mübahisədə belə bir fikir də hasil olur ki, Füzuli klassik olduğu qədər də müasirdir, unikal dərəcədə modern poetik düşüncəyə sahibdir, yəni Füzulinin böyüklüyü filoloqun dediyi kimi, “o, insanı, insan mənəviyyatını, şüurları, zövqləri orta əsrin hakim ideyalarını və feodal münasibətlərini cəsarətlə ittiham etmiş, bu fikirləri ilə də özündən əvvəlki Azərbaycanın və ümumiyyətlə Şərqi böyük mütəfəkkir şairlərinin davamçılarından biri olmuşdur” [1, s.9]. Ancaq bu fikir müasir filoloji təfəkkürdə özünə yer alan ideyalarla toqquşmada yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yeni layların üstünün açılmasına səbəb olur, yəni “xalis şairin” obrazını yaradan ilk növbədə onun dünya və gerçəkliyə qarşı durmasıdır, zamanı ötüb keçməsidir. Əgər Füzuli, belə deyək, sufi və təsəvvüf xəttinə qarşı da ironiya ilə yanaşmasaydı, yəni tam olaraq həmin və digər cərəyanların qəlibinə sığmış olsaydı, yuxarıda qeyd edilən inadını gerçəkləşdirə bil-

məzdi. Həm də onun qəzəllərində dünyanın ilkin çağında yaranmış mətnlərin “həniri” hiss edilir, sanki böyük şair yazmır, qələmi o qədim mətnin üstüylə gəzdirib, bu səbəbdən Füzuli mətnləri həm çox qədimdir, həm də müasir, bəlkə də ultra-müasir; bu mətnləri oxuyanda bizdə belə bir təəssürat yaranır: ... hansısa bir qədim əlyazmanın sətirlərinin üstüylə yazırsan, bir ömür bir an kimidi burada, ya da bir ah kimi... Hesab eləyirsən ki, bax bu misradan sürüşsən, ömür bitəcək...

Müəllif özündən əvvəl Füzuli haqqında yazan digər müəlliflərin əsərlərinə də istinad edir, onlara tənqidi yanaşır. Onun belə bir yanaşması doğrudan çox maraqlıdır ki, deyək ki, “Leyli və Məcnun” poemasının son fəslində yer alan eşq məfhumu Füzulini izah etdiyi qədər də onu məhdudlaşdırır, yəni qəlb şairi Füzulinin obrazının tamamlanması tam başqa elmi metodlarla açıqlanmalıdır. Bu tezis – Füzuliyə ən müasir elmi-filoloji metodlarla yanaşma ehtiyacı Məmməd Cəfər müəllimin hələ keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarında yazdığı məqaləsində qabarıq şəkildə mövcuddur. Alimin Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin Füzulinin eşq anlayışına tənqidi yanaşması da maraqlıdır. “Füzuli təvəkküldə dərin bir ilahi zövq duyan şairdir...” Üstündən illər keçəndən sonra həm Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət, Bəkir Çobanzadə və xüsusən də Məmməd Cəfər müəllimin Füzulinin eşq anlayışına münasibətləri, daha sonralar Mir Cəlal Paşayevin böyük qəlb şairinin eşq anlayışına münasibəti necə deyərlər, Füzulinin özünün əsərləri ilə müqayisədə “aydınlaşmış”, onları nə dərəcədə izah edib-edə bilməmələri bir kontekstin ətrafına yığılmışdır. Hasil olan mənzərə bir əsr ərzində aparılan tədqiqatların bədii mətnlərə münasibətində nəyin səhv, nəyin doğru olduğunu aşkarlayır. Bu alimləri, o cümlədən Gölpınarlı və A.Qaraxanı tərəddüdlərə sövq edən təkcə təriqət, ilahiyyat, sufilik, təsəvvüf ideyalarının mahiyyətinə varmaq, bunu Füzulinin bədii düşüncəsi ilə əlaqələndirmək problemi deyildir. Əsas məsələ bədii mətnin araşdırılmasında şairin obrazının “yaddan çıxarılmasıdır”. Yəni, şair, onun qəlbi, naturası... bir maqnit sahəsidir, elə bir cazibə sahəsi ki, qəlbinə, xəyalına yaxın olan (dərman olan...) nə varsa özünə çəkir, özünü küləşdirir, yəni hansı əsrdə yaşamasından, hansı fikir cərəyanlarına yaxın və ya uzaq olmasına rəğmən, əsas məqam üslubi başlanğıcdır, daha doğrusu, onun ədəbi şəxsiyyətinin diktəsidir. Diqqət edin: “Üslub yazıçının ədəbiyyata münasibətdə seçim və refleksiya aktı yox, bir az da özündə şey olan şəxsi başlanğıcdır. Üslub ədəbi mərasimdə xüsusi hüquqlarla çıxış edir, o, yazıçının fərdi mifologiyasının dərinliklərindən baş qaldırır və onun məsuliyyətinin sərhədlərindən kənarda çiçəkləyir” [2, s.20]. Məhəmməd Füzulinin fərdi mifologiyasının dərinliklərini “ölçə” bilmək üçün bu məqam – yəni, şairin gerçəklik və dünya ilə müxalifətdə olması ideyası əsas götürülməlidir, onun dünyəvi, yaxud sufi eşqi tərənnüm etməsi məsələsi bu məqamda filoloji tənqiddən sərhədlərindən kənarada görünür və Məmməd Cəfər müəllim də bunu qeyd edir. Şəxsi başlanğıc, yəni üslubi məqam şairin içindəki gizli materiyanın səsidir, bu səs-zərrətdir, sözün konkret mənasında şair, Rolan Bart demişkən, “varlıqla kənar dünyanın sərhədində doğulur”. Daha doğrusu, “üslub – qərribə inkişaf fenomenidir, şəxsiyyətin üzvü keyfiyyətlərindən kənarda meydana gələn bir nəsnədir” [2, s.59]. Ona görə də, üslubun işarə etdiyi bütün şeylər dərinlərdə, ənginliklərdə yerləşir, bu məsələni sufidir / sufi deyildir oppozisiyası ilə izah və həll etmək mümkün deyildir. Məmməd Cəfər müəllim yazır: “Məsələn, Füzuliyə heç bir zaman sufi demək olmaz, – deyən A.Gölpınarlı ikinci tərəfdən “Leyli və Məcnun” əsərini sufiyanə eşqi tərənnüm edən bir əsər adlandırır və belə hesab edir ki, bu əsərdəki sufi ideyalar da Nizaminin təsiridir. O hətta Füzulinin qəzəllərində də sufiyanə eşq axtarır”. Qeyd edək ki, tədqiqatçı bədii mətnlə işlərkən, onu araşdırdığı zaman o məkanda istədiyi nəsnəni axtarmaq haqqına malikdir, bir şərtlə ki, bu araşdırma və axtarışın kritik məqamında müəllif özü ilə də mübahisəyə girməyi unutmasın, yəni fikirlərini bədii mətnə zorla və ya assosiativ qaydada münəddis etməsin. Filoloji təcrübəyə görə, “adi nitq üfqi struktura malikdir, ona aid olan istənilən gizlin şey, istənilən sirr onun tərkibindəki sözlər kimi eyni bir səthdə qərar tutur və onun gizlətməyə cəhd etdiyi nəsnələr prosesin özündə üzə çıxır” [2, s.184]. Yəni Füzuli kimi şairin açıq dediyi sözlərlə gizlətməyə cəhd etdiyi nəsnələr prosesin gedişində laylar, strukturlar yaradır və bütün bu gizlinlər oxu zərurəti deyilən bir problemi formalaşdırır. Şairin birbaşa ifadə etdikləri ilə gizli saxladığı şeylərin kəsişməsini tapmaq üçün iti alim gözüne ehtiyac var, bəzi alimlər birbaşa deyilənlərdən mənə çıxarır, digərləri ancaq gizlinləri faş etməyə cəhd

göstərir və bir sıra, əksər təsadüflərdə də bu gizlinlərin toruna ilişib qalırlar, üçüncü tip alimlər daha sonra, yəni bu ikisi arasında qovğalar bitdikdən sonra meydana gəlir: tədqiqatçı nitqdə ifadə olunanlarla gizlin saxlanılan, alt qatda laylar şəklində sıralanan strukturların vəhdətindən çıxış etməlidir. Yəni dil baxımından yanaşsaq, belə demək olar: nitqdə hər şey birbaşa ifadə üçündür, burada söz, sükut və onların hərəkəti hələlik mövcud olmayan mənaya doğru yönəlir. Yəni tədqiqatların əksəriyyətində Füzuli lirikasındakı mənə problemi qoyulmur, sözdən bəhs edilir, qəzəllər şərh edilir, sükutsa yaddan çıxır. Nitq, dediyimiz kimi üfüqi ölçüdür, üslubsa şaquli, R.Bartın dedi ki kimi o, şəxsi yaddaşın kar və kor sirlərinə bələnmişdir, üslub həmişə metaforadır, yəni müəllifin ədəbi niyyəti ilə onun ruhunun strukturu arasında bir müraciətdir” [2, s.29]. Məmməd Cəfər müəllim Füzuli lirikasının özəlliklərindən bəhs edərkən yazır: “Göydəki səyyarələr də, ay da, günəş də şairin nəzərində eşqin, gözəlliyin bir timsalıdır, onun bir təzahürüdür:

*Günəş lövhi deyil göydə şüa üstündə zərrin xətt
Fələk almış əlinə bir vərəq hüsnün kitabından...” [1, s.36]*

Qeyd edək ki, Füzulini, onun, yaxud digər klassik şairlərin mətnlərinə bu yanaşma, bu şəkildə onları şərh etmək bizim ədəbiyyatşünaslıq üçün bir ənənədir və fikrimizcə bu ənənə yeni nəfəs və metodla müşayiət olunmalıdır. Yəni Məmməd Cəfər müəllimin Füzuli haqqında, onun məhəbbət lirikasının özəlliklərinə dair tutulan nüanslar gələcək tədqiqatçılar üçün münbit mübahisə zəmini yaradıb formalaşdırır. Fikrimizcə, hər bir böyük alimin ilkin missiyası da elə budur, Məmməd Cəfər müəllimin Füzulinin məhəbbət lirikasını həm cəmiyyət, həm də özündən əvvəlki və o dövrün poeziyasına qarşı bir müxalifət kimi təqdim etməsi davam etdirilməli bir ideyadır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.C.Cəfərov. “Füzuli düşünür”. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1959.
2. M.Cəfər. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.

UOT: 821.512.162.09

Təhminə Bədəlova *

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN TƏDQİQATLARINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyəti zəngin olub təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmamış, rus və Avropa ədəbiyyatlarını da əhatə etmişdir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair fundamental elmi əsərlərin müəllifi olan Məmməd Cəfər müəllim klassik ədəbiyyatımızdan tutmuş, öz dövrünədək yaranmış ədəbiyyat tariximizin ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş dəyərli tədqiqat əsərləri də qələmə almışdır.

Təqdim olunan məqalədə akademik dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi tədqiqatlarından bəhs edilmiş, “Sözlərin hakimi”, “Nizami yaradıcılığında humanizm” məqalələri, “Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyasında irəli sürdüyü fikir və qənaətləri təhlil olunmuş və münasibət bildirilmişdir. Alimin dahi şairin dövrü, həyatı, sosial-ictimai, dini, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü, ədəbi-nəzəri fikirləri, sufizmlə əlaqəsi, məhəbbət fəlsəfəsi, şeirə, sənətə gətirdiyi yeniliklər, intibah ideyaları, dünya ədəbiyyatına təsiri kimi məsələləri haqqındakı mülahizələrinin əhəmiyyətindən və aktuallığından bəhs edilmişdir.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Nizaminin sözlə dair fikirlərini ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini aydınlaşdırmaq və müəyyənləşdirən dəyərli mülahizələr hesab etmişdir. Onun fikrincə, nəzəriyyəçi tədqiqatçılar “ədəbiyyatımızın tarixi ənənələri əsasında onun mükəmməl nəzəriyyəsinə” yaradarkən mütləq həmin mülahizələrə diqqət etməlidirlər. Alim nizamişünaslığın bu gün də aktual olan problemlərinə münasibətini bildirmiş, yanlış hesab etdiyi fikir və mülahizələri tarix və ədəbiyyatşünaslıqdan gətirdiyi tutarlı faktlar, şairin öz əsərlərindən verdiyi bədii nümunələr əsasında təkzib etmiş və nizamişünaslığın gələcək inkişafına böyük ümidlər bəslədiyini bildirmişdir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, Nizami Gəncəvi, klassik irs, söz, nəzəri görüşlər, fəlsəfi mahiyyət

NIZAMI GANJAVI IN THE RESEARCHES BY MAMMAD JAFAR JAFAROV

Summary

Scientific activity of academician Mammad Jafar Jafarov, one of the prominent representatives of the Azerbaijan literary school, is rich and not limited with the Azerbaijani literature; it also covers the Russian and European literature.

Mammad Jafar Jafarov being the author of fundamental scientific works on the theory of literature, had written valuable research works about life and creativity of eminent representatives of our literature from classic literature until now.

The presented article deals with the academician's researches dedicated to genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, and is also analyzed and commented on the articles titled “Humanism in Nizami's creative work” and “King of words”, and his opinions about the monography “Idea world of Nizami”. It is also mentioned the importance and relevance of views about the issues such as poet's period, life, social, religious, scientific- philosophical outlook, literary-theoretical thoughts, his relation with Sufism, love philosophy, innovations to poem and art by him, renaissance ideas, his influence to the world literature.

Academician Mammad Jafar considered Nizami's thoughts about word as valuable insights that clarify and define theoretical issues of literature.

According to his opinion, theorists should definitely pay attention to these thoughts when creating “the perfect theory of Nizami based on the historical traditions of our literature”. The scientist has expressed his opinions on the topical problems of Nizami studies, refuted the ideas and considerations which he thought were wrong, with reliable

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: tehmene_b@mail.ru

facts taken from history and literary studies, and expressed his great hopes for the future development of the Nizami studies.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, Nizami Ganjavi, classic legacy, word, theoretical perspective, philosophical essence

ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРА

Резюме

Разносторонняя научная деятельность одного из видных азербайджанских литературоведов, академика Мамед Джафара Джафарова охватывает не только национальную, но и русскую, а также европейскую литературу. Мамед Джафар, будучи автором фундаментальных трудов по теории литературы, писал также работы о жизни и творчестве видных мастеров, творивших как в классический период национальной литературы, так и в более поздние времена вплоть до современников.

В данной статье анализируются мысли и заключения академика, выдвинутые в статьях «Властелин слов», «Гуманизм в творчестве Низами», в монографии «Вселенная мыслей Низами» относительно творчества гениального поэта, выражается мнение автора по этому поводу. Подчеркивается значение и актуальность заключений ученого касательно периода жизни и деятельности поэта, его социально-общественных, религиозных, научно-философских, литературно-теоретических взглядов, идей связанных с ренессансом, отношения к суфизму, новшеств, привнесенных им в философию любви, поэзии, искусства, влияния творчества метра на мировую литературу.

М.Джафар полагал, что высказывания Низами о слове в значительной степени проясняют и определяют вопросы, связанные с теорией литературы. По его мнению, теоретики литературы, создавая «совершенную теорию литературы, на основе исторических традиций азербайджанской литературы», должны непременно уделять внимание мыслям Низами. Ученый выражал мнение о насущных проблемах низамиведения, отвергал ошибочные, по его мнению, умозаключения с помощью основательных фактов из истории и литературоведения, поэтических образцов из творчества самого поэта. Выражал он также большие надежды, связанные с будущим низамиведения.

Ключевые слова: Мамед Джафар, Низами Гянджеви, классическое наследие, слово, теоретические воззрения, философская сущность

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və nəzəriyyəsinin dərin və əsaslı elmi təməllər üzərində qurulmasında, qədim Şərqi tarixi-ədəbi ənənələrindən qaynaqlanan milli ədəbiyyatımızın sistemli və müasir nəzəri-estetik müddəalarla təhlil və öyrənilməsində məktəb yaratmış akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi yaradıcılığının sərhədləri vətən ədəbiyyatı hədudlarını aşaraq, rus və Avropa ədəbi prosesində cərəyan edən hadisələri də əhatə etmişdir.

Akademik Məmməd Cəfərin elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi-tənqidinin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması, xüsusən Azərbaycan romantizminin ideya xüsusiyyətlərinin, dünya romantizmi ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin, romantik lirikanın imkanlarının müəyyənləşdirilməsi təşkil etsə də, alim "Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri" (1950), "Hüseyn Cavid və Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" (doktorluq dissertasiyası, 1962), "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" (1963) və s. kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid fundamental elmi əsərlərin müəllifi olsa da, klassik ədəbiyyatımızdan tutmuş öz dövrünədək yaranmış ədəbiyyat tariximiz haqqında da dəyərli tədqiqat əsərləri ərsəyə gətirmişdir. Lakin qeyd edək ki, alimin bütün filoloji tədqiqatlarında nəzəriyyəçi dəst-xətti açıq-aydın duyulur. Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsinə xas olan bu çaları xüsusi qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyinə ədəbi tənqidin tarixi və nəzəriyyəsinə dair tədqiqatlardan gəlmişdir. Bununla belə, professional ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olan Məmməd Cəfər Cəfərovun humanitar elmin digər sahələrinə dair tədqiqatlarında da nəzəriyyə amili qabarıq şəkildə nəzərə çarpır" [1, s.12].

Alimin orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmaları içərisində Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş əsərləri xüsusi yer tutur: "Sözlərin hakimi" (1947), "Nizami yaradıcılığında humanizm"

məqalələri, “Böyük insanpərvər şair” (1947) dərs vəsaiti, “Nizaminin fikir dünyası” (1982) monoqrafiyası.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Nizami Gəncəvinin sözün qüdrəti, təsir gücü haqqındakı fikirləri və bu mülahizələri irəli sürərkən şairin əslində nəyi nəzərdə tutduğunu, sözə necə yüksək qiymət verdiyini aydınlaşdıran “Sözlərin hakimi” məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sırf bu mövzuda aparılan ilk tədqiqatlardan hesab oluna bilər (A.O.Makovelskinin rus dilində dərc olunan “Nizaminin sözün qüdrəti və bədii yaradıcılıq haqqında mülahizələri” [2] məqaləsi də o illərdə bu istiqamətdəki uğurlu araşdırmalardan sayıla bilər). Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi kimi mütəfəkkir bir şairin ədəbiyyat və sənət haqqındakı “elmi-nəzəri” görüşlərindən bəhs etmək ciddi və alimdən mükəmməl hazırlıq tələb edən bir mövzudur. Dahi şairin mövzu və süjetlərinin, fəlsəfi görüşlərinin kökləri nə qədər qədim və tarixi qaynaqlara getsə də, ideyaları müasirliyə və gələcəyə xidmət etdiyi kimi, söz-sənət haqqındakı nəzəri görüşləri də qədim mənbələrə əsaslanarsa da, şeir sənətinin, poeziya və poetikanın ən müasir problemləri üçün aktualdır.

Məmməd Cəfər müəllim doğru olaraq qeyd edir ki, “Sözdən bəhs açdığı yerdə Nizami hər zaman sənəti, poeziyanı nəzərdə tutur; incəsənətin mənbəyindən, onun həqiqətlə olan estetik əlaqəsindən, sənətin təsir gücündən, ictimai vəzifəsindən, bədii yaradıcılığın qayda və qanunlarından, məqsəd və qayəsindən danışır” [3, s.97]. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Nizaminin sözə dair fikirlərini ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini aydınlaşdıran və müəyyənləşdirən dəyərli mülahizələr hesab edir və onun fikrincə, nəzəriyyəçi tədqiqatçılar “ədəbiyyatımızın tarixi ənənələri əsasında onun mükəmməl nəzəriyyəsini” [3, s.97] yaradarkən mütləq həmin mülahizələrə diqqət etməlidirlər.

Məmməd Cəfər Cəfərov Nizaminin incəsənətin fəlsəfi mahiyyətinə dair qənaətlərinə xüsusi diqqət çəkir və onları ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlir ki, “Nizami incəsənətin ...fəlsəfi mahiyyətini, yəni onun hər şeydən əvvəl insan fəaliyyətinin məhsulu olduğunu öz oxucusuna anlatmağa və sənətin özünəməxsus təsvir vasitələri ilə təbiəti, varlığı, insan mənafeğini yenidən canlandırmağa yönəldiyini və bununla da həyata xidmət etdiyini anlatmağa xüsusi səy göstərir” [3, s.93].

O, Nizami Gəncəvinin ümumən incəsənətə verdiyi qiyməti, onun mahiyyətinə və vəzifələrinə dair mülahizələrini düzgün qiymətləndirməklə, şairin sözün fəzilətinə dair fikirlərini “qədim dini mülahizələri xatırladan fikir” adlandırır. Maraqlıdır ki, müəllif, Hötenin “İbtida sözmü olmuşdur, yoxsa hərəkət?” sualına verdiyi “...ibtida hərəkət olmuşdur” cavabının ondan 600 il əvvəl Azərbaycan şairinə məxsus olduğunu (təbii ki, alim, şairin “İskəndərnamə” əsərində Aristotelin fikirlərinə qarşı hiss olunan açıq rəğbətdən dolayı bu fikri irəli sürmüşdür və bu barədə “Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyasında “Təbiət fəlsəfəsi, elmi dünyagörüşü, ictimai utopiya” fəslində daha geniş bəhs olunur) bildirir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, akademik Məmməd Cəfər professor Tahirə Məmmədin də qeyd etdiyi kimi, “ayrı-ayrı motivlərin işlənməsinə görə, Nizamini özündən əvvəlki və sonrakı mütəfəkkirlərlə müqayisə edir: Esxil, Demokrit, Şekspir, Höte, Qorki yaradıcılığı ilə Nizami yaradıcılığı arasında paralellər aparır” [4, s.56]. Bu sıraya A.Dantenin, F.Petrarkanın yaradıcılığı ilə müqayisələri də əlavə etmək olar: Məmməd Cəfər müəllim şairin lirik şeirlərindəki sevgili, gözəl obrazını, “onun Arran gözəlini Dantenin Beatricası və Petrarkanın Laurasının şərqli sələfi” [5, s.28] adlandırır. Nizamidən altı əsr sonra yaşamış alman filosofu Lüdviq Feyerbaxın görüşləri ilə şairin şeir, incəsənət haqqındakı yüksək zövqlü fikirlərinin qarşılaşdırılması və sənətə dair ən mütərəqqi ideyaların ilk olaraq məhz azərbaycanlı dahi tərəfindən irəli sürülməsinin sübutu akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun əhəmiyyət verdiyi məqamlardandır. Bundan başqa, alim, Nizaminin humanizm haqqındakı fikirlərinin də ondan bir əsr sonra Avropada canlandığını və “özünəməxsus yeni xüsusiyyətləri olan humanizm cərəyanı adını” [6, s.68] aldığını da fəxarət hissi ilə qələmə alır.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz problemdən – şairin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində sözün fəzilətinə verdiyi dəyər haqqındakı düşüncələrdən – çox da uzaqlaşmadan qeyd edək ki, Məmməd Cəfər müəllim Nizaminin ilk əsərində “hər şeyin başlanğıcı sözdür” fikrini irəli sürməsinə bir növ “bəraət qazandırmaq” üçün bunu şairin yaradıcılığının ilk mərhələsində hələ fikirlərinin, dünyagörüşünün tam formalaşmaması ilə bağlayaraq yazır: “...sözün fəlsəfi mənası haqqındakı bu mülahizəni ...Ni-

zami yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid bir mülahizə hesab etməklə, bu fikrin şairin sənət haqqındakı görüşlərində bir əsas və ardıcıl mülahizə olmadığına hökm edə bilərik” [3, s.99]. Alim, şairin “Xəmsə”-sini açan məsnəvisində sözün fəlsəfi mahiyyətinə dair fikirlərini əsərdəki rəsmi başlıqlar – Tohid, münacat, nət, meracnamə, məmduhun mədhi və s. kimi “rəsmiyyət”, ilahi başlanğıc kimi sözün tərifində dediyi sözləri isə “təsadüfi bir mülahizə” adlandırır.

Ancaq qeyd edək ki, Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə “Söz qoşmağın fəziləti haqqında söhbət” bəhsində də “sözün – qələmin hərəkəti nəticəsində yarandığını”, yəni dolayısı ilə ilk başlanğıcın elə hərəkət olduğunu təsdiqləmişdir.

جنبش اول كه قلم برگفت
حرف نخستين ز سخن درگرفت [7,39]

*Qələm ilk dəfə hərəkətə gələndə
Birinci hərfi sözdən başladı [8, s.60].*

Şair elə həmin bəhsdə məhz “fikrin əvvəlinin söz” olduğunu yazır:

اول اندیشه پسین شمار
هم سخنست این سخن اینجا بدار [7,40]

*Fikrin əvvəli, hesabın sonu –
Sözdür, bu sözü yadında saxla! [8, s.61]*

Dahi şairin bədii-estetik fikirlərinin təkamül prosesində, təcridi inkişafda olduğu qənaətinə gələn akademik, onun sənətdə yenilik, məzmun və forma vəhdətinə dair görüşlərinin müasir nəzəri birləşmələrə cavab verdiyini xüsusi vurğulamışdır. Akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, “Nizami Gəncəvi yetkin bir alim-şair kimi, mütəfəkkir, filosof-sənətkar kimi ədəbiyyatda, söz sənətində yeni üslub, yeni şivə yaratdığını, şeirə necə bir dəyər qazandırdığını çox gözəl bilirdi və bunun elmi-nəzəri əsaslarını da istedadlı bir ədəbiyyatşünas, şeirşünas kimi oxucunun diqqətinə çatdırırdı” [9, s.19].

Məmməd Cəfər müəllimin Nizaminin öyrənilməsinə verdiyi ən böyük töhfə “Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyasıdır. Əsərdə dahi şairin dövrü, həyatı, sosial-ictimai, dini, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü, sufizmlə əlaqəsi, məhəbbət fəlsəfəsi, şeirə, sənətə gətirdiyi yeniliklər, intibah ideyaları, dünya ədəbiyyatına təsiri məsələləri araşdırılmışdır.

“Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyasında yer alan, müəllifin yaşadığı dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, bu günümüz üçün də aktual olan bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istərdik. Məsələ həm də ona görə aktualdır ki, sovet dövründəki əksər tədqiqatlarda Nizami Gəncəvinin sufizmdən tam uzaq, az qala materialist bir mütəfəkkir kimi qələmə vermək tendensiyası hökm sürürdüsə, müasir dövrümüzdə də şairi tam sufi şair kimi təqdim edən ifratçı meyillər müşahidə edilməkdədir. Akademik Teymur Kərimli çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda klassik əsərlərin öyrənilməsindəki bu məqamı doğru müşahidə edərək “İmadəddin Nəsiminin yaradıcılıq yolu” məqaləsində yazır: “...elmi nəsimişünaslığın formalaşdığı Sovet dönməində ideoloji basqı altında Nəsimi irsini ancaq ateizm bucağından araşdırmaq və qiymətləndirmək meyilləri güclü idisə, müasir dövrdə bu sahədə aparılan tədqiqatlarda (eləcə də istənilən klassikin əsərlərinin qiymətləndirilməsində) ifratdan təcridə sıçramaq qətiyyəni fayda gətirməz fikri ilə razılaşmamaq olmur” [10, s.106]. Hələ o dövrdə akademik Məmməd Cəfər elmi-ədəbi ictimaiyyətin fikrini məsələnin mahiyyətinin tam fərqli cəhətlərinə yönəldir: “...bu baxışda (sufizmdə yalnız asketizmi görmək – T.B.) sufizm vahid, həm də elmi dünyagörüşə tamamilə zidd olan, çox pis, dini etiqadlardan da aşağı bir fikir cərəyanı hesab edilir ki,

bu mülahizənin özünü qətiyyənlə elmi mülahizə saymaq olmaz. Əgər sufizmə başdan ayağa belə bir mənfi görüş imişsə, bəs onda Şərqi Avropada tanınmış və əsərləri Avropa dillərinə tərcümə edilmiş, Avropa mədəniyyətinə təsir göstərmiş məşhur “sufi” mütəfəkkirləri, filosofları, şairlər necə olunsun? Sufizmə müəyyən fəlsəfi, ictimai məzmunu olan bir görüş deyil; yalnız başdan-ayağa asketizmədən (zahidlikdən) ibarət olsaydı, məşhur sufi və ya sufizmədən təsirlənən şairlər nə üçün zahidi, asketi özlərinə, öz fikirlərinə düşmən hesab etmişlər?” [5, s.118]. Göründüyü kimi, alim əvvəla, məsələyə radikal yanaşmanı tənqid etmiş, sufizmi qatı asketizmədən ayırmış və birincilərin dünya ədəbi-fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixindəki rolunu xüsusi diqqətə çatdırmışdır.

Məmməd Cəfər müəllimin Nizami Gəncəvinin məhəbbət fəlsəfəsinə dair gəldiyi qənaətlər də maraqlıdır. Akademik, şairin eşq haqqındakı düşüncələrini, doğru olaraq, hər şeydən əvvəl onun “humanizminin tərkib hissəsi” adlandırır və məhəbbət hissinin Nizaminin yozumundakı çalarlarını “Xəmsə”dən gətirilən nümunələr əsasında izah edir. Eyni zamanda alim, şairin məhəbbət fəlsəfəsinə bütün hallarda (hətta Leyli və Məcnun eşqi timsalında da) tam bir realist mövqedən dəyərləndirir.

Akademik, Nizaminin daha əvvəl araşdırdığı ədəbi-nəzəri görüşlərini, sənət haqqındakı düşüncələri bu monoqrafiyasında davam etdirir və genişləndirir. Nizaminin yazılı ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklərdən, mövzu və sənətkarlıq baxımından novator tapıntılarından dəqiq nümunələr əsasında bəhs edir.

Kitabın “Azərbaycanlı Nizami dünya ədəbiyyatının fəxri, bəzəyidir” fəslə haqqında xüsusi bəhs etmək istərdik. Akademikin vətəndaşlıq mövqeyi, cəsarəti, düşüncələrini, əmin olduqlarını ehtiyat etmədən, pərdələmədən birbaşa deməsi, mövqeyini bildirməsi Məmməd Cəfər müəllimin həm bir alim, həm də bir vətəndaş kimi bütövlüyünü göstərir. Dahi şairimizin “farslaşdırılması”nın “çirkin siyasət” olduğunu hələ o vaxt açıq-aşkar yazan alim bu müddəaların qərəzli və elmə zidd mahiyyətini dünya xalqlarının ədəbiyyat tarixindən gətirdiyi konkret faktlar əsasında sübut edir. Tədqiqatçı Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə yaranmış siyasi-ictimai vəziyyətin aydın mənzərəsini yaradır, mövcud durumun rəsmi və ədəbi dil faktına təsiri məsələsini əsaslandırır və çox doğru bir hökm irəli sürür: “Bu tarixi şəraiti nəzərə alıqda azərbaycanlı Nizamilərin, Xaqanilərin, Məhsətilərin, Bəhmənyarların nə üçün fars və ya ərəb dilində yazdıqlarının səbəbi **təmiz niyyətli, obyektiv tədqiqatçıya** (kursiv bizimdir – T.B.) aydın olsun gərək!..” [5, s.166]. Alim bu “səhvini” köklərini açıqlayır və bunu başqa dildə yazmaq məcburiyyətində qalan, ədəbiyyat və sənət tarixinin inkişafına qiymətli töhfələr vermiş xalqlara qarşı törədilmiş cinayət adlandırır, aşkar hiss olunan bir hiddətlə təkcə qələmə aldığı bədii əsərin dilinə əsaslanaraq, şairin milliyyətinin müəyyənləşdirilməsinə etirazını bildirərək yazır: “Bu “ölçüyə” görə dünya miqyasında nə qədər şairin, alimin milli mənsubiyyətini təzədən dəyişdirmək lazım gələrdi!..” [5, s.176]

Akademik M.C.Cəfərov Nizami Gəncəvinin dövlət və onun idarə olunmasına dair düşüncələrinin zamanla təkamül etməsi fikrindədir: “...Nizaminin dövlət quruluşu haqqındakı fikirləri əsərdən-əsərə inkişaf etdikcə, artıq şahlara nəsihət etməyin faydasız olduğu nəticəsinə gəldiyi də məlumdur” [5, s.48]. Alim, ümumiyyətlə, “Nizami ideal şah axtarmışdır”, “Xosrov, Bəhram-Gur, nəhayət, İskəndərin şəxsində ideal şah surətləri yaratmışdır” kimi fikirlərə qarşı çıxır. Şairin cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri düzgün dərk etdiyini, sosial ədalətsizliyə qarşı çıxdığını “Xəmsə”dən gətirdiyi nümunələrlə əyani şəkildə göstərir. Akademik, Nizaminin “bir-birinə zidd olan ədalət və zülm məfhumlarını qarşılaşdırmaqla” [6, s.67] despotizmə qarşı çıxmasını “Nizami yaradıcılığında humanizm” məqaləsində daha ətraflı şərh etmişdir.

Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş bu monoqrafiyada şairin dini etiqadlara münasibəti, təbiət haqqında düşüncələri, elmi dünyagörüşünün təhlilinə də yer ayrılmışdır. Alim qeyd edir ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi? əsərləri hikmət xəzinəsi olan söz sənətkarlarını düzgün başa düşmək, anlamaq və öyrənmək üçün antik fəlsəfəni, xüsusilə də qədim hind, yunan və Roma fəlsəfəsinə dərinlən bilmək lazımdır. Şairin özündən əvvəlki fəlsəfi sistemlərə münasibətini aydınlaşdıran alim “İqbalnamə”də İsgəndərin hindli filosoflarla mübahisəsinin onun yunan filosofları ilə söhbətindən əvvəl verilməsini Nizaminin Hindistanda fəlsəfənin Yunanı-

tandan daha əvvəl yarandığına işarəsi kimi mənalandırır. Nizaminin “təmiz dindarlığı” müdafiə etdiyini, “dini şahlarda yox, dərvişlərdə axtar” fikrinə açıq-aşkar rəğbətini bildirərək “dinsiz olmadığını” və hətta “səmimi dindar olduğunu” dönə-dönə vurğulayan tədqiqatçı şairin dinə deyil, din pərdəsi altında baş verən ədalətsizliyə, zülmə qarşı olduğunu və bunun səbəblərini tarixdən gətirdiyi faktlarla əsaslandırdıqdan sonra yazır: “Bu tarixi həqiqətlər Nizaminin ilk müsəlmanlığı sonrakı müsəlmanlığa qarşı qoyması və “müsəlmançılıqdan utan bir indi” deməsi, Məhəmmədin dövrü ilə müqayisədə sonralar islamın sosial məzmununun ruhanilər, xəlifələr tərəfindən dəyişdirildiyi, artıq yoxsullara, varlılara, məhkumlara deyil, hakimlərə xidmət edən etiqad şəklinə salındığı haqqında fikri düzgün, obyektiv və son dərəcə yeni, cəsarətli bir fikir idi” [5, s.70].

Kitabda Nizami Gəncəvinin dövrünün hökmdarları ilə qarşılıqlı münasibəti məsələsinə də toxunulmuşdur. Alim, şairin Azərbaycan Atabəyləri ilə olan xüsusi qarşılıqlı rəğbətindən və əksinə, özlərini İran şahları nəslindən hesab edən, “rəiyyətə xor baxan” Şirvanşahlara qarşı narahatlığından da bəhs etmişdir. Məmməd Cəfər müəllim qeyd edir ki, Nizamini daha çox düşündürən Şirvanşahların Atabəylərə qarşı düşmənçilik mövqeyi tutması olmuşdur.

Müəllif, Nizaminin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Şərqdə və eləcə də Azərbaycanda, xüsusilə şairin doğma Gəncəsində elm və mədəniyyətin inkişafından bəhs edərək belə bir şəraitdə şairin hərtərəfli, ensiklopedik biliklərə yiyələnməsinin təbii bir hal olmasını da fəxrət hissilə yazır.

Akademik Məmməd Cəfər Azərbaycanda nizamişünaslığın inkişafına çox böyük ümidlər bəsləyirdi. Alim kimi, ədib kimi dərin mətləblərdən bəhs edən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən aktual məsələlərindən yazan akademik Məmməd Cəfər kitabın sonunda olduqca nəcib, təvazökar təbiətə malik bir insan olduğunu oxucularına ünvanladığı bir cümlə ilə büruzə verə bilmişdir: “Şübhəsiz ki, bu qərar (1979-cu ildə Azərbaycanın rəhbəri Heydər Əliyev tərəfindən nizamişünaslıqla bağlı verilən qərar nəzərdə tutulur – T.B.) nizamişünaslıqda böyük dönüş yaradacaqdır, yeni nizamişünaslar yetişdirəcəkdir, onlar üçün mənim kimi oxucuların fikri də maraqlı olacaqdır...” [5, s.197].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbiyyat tariximizə dair tədqiqatları hər zaman ədəbiyyatşünaslıq elminin sirlərinin açarlarını tapmaq niyyətində olan və elmin fədaisi olmaq əzmilə çalışan araşdırmaçılar üçün bundan sonra da bir nümunə, istinad mənbəyi olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. // Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
2. А.О.Маковельский. Мысли Низами о силе слова и о художественном творчестве. // Низами Гəncəви (Мəqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1947.
3. Məmməd Cəfər. Sözlərin hakimi. // Низами Гəncəви (Мəqalələr məcmuəsi). Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1947..
4. Tahirə Məmməd. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında klassik irs, romantizm və linqvopoetika problemləri. // Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
5. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, “Yazıçı”, 1982.
6. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı, “Çinar-Çap” müəssisəsinin nəşriyyatı, 2003.
7. Низами Гəncəви. Sirlər xəzinəsi. Elmi-tənqidi məntni hazırladı: Ə.Əlizadə. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
8. Низами Гəncəви. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, “Qanun”, 2014.
9. Teymur Kərimli. Epik şeirə yeni şivə gətirən sənətkar. // Низами Гəncəви. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən Xəlil Rza. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017.
10. Teymur Kərimli. İmadəddin Nəsimi yaradıcılıq yolu. // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi. Bakı, “Elm”, 2019.

MƏTNŞÜNASLIQ

UOT: 821.512.162.09

Aslan Salmanov*

**AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN
XALQ ŞAİRİ SƏMƏD VURĞUN HAQQINDA ÇIXIŞI****

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov bu çıxışını 1982-ci ilin 27 mayında – Azərbaycanın ilk Xalq şairi və ilk akademiklərindən biri, Akademiyanın vitse-prezidenti, gözəl dramaturq, səriştəli tərcüməçi, tanınmış ictimai xadim, böyük şəxsiyyət Səməd Vurğunun vəfatının 27-ci ildönümünə həsr edilmiş xatirə günündə etmişdir. Akademiyanın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun, professor Əkbər Ağayevin, tarix elmləri doktoru Mahal İsmayılovun və istedadlı şair Şahmar Əkbərzadənin iştirak və çıxış etdikləri tədbir Vurğun ocağında – ustad şairin ev-muzeyində keçirilmişdir.

Tədbiri giriş sözü ilə Aybəniz Vurğunqızı açmış, tədbiri aparmaq üçün sözü Əziz Mirəhmədova vermişdir. O, qısa çıxışında demişdir:

“Hörmətli yoldaşlar! Böyüklərin hörmətini saxlamaq, ululara ehtiram bəsləmək ata-babalarımızın ən gözəl, ən nəcib xüsusiyyətlərindəndir. Səməd Vurğun da XX əsrin ulularından – XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetirdiyi ən böyük tarixi şəxsiyyətlərdən biri olduğu üçün hamımızın qəlbində ehtiram hissi yaratmışdır və bu ehtiram hissini ifadə etmək üçün hər kəs bir yol tapır: kimi onun haqqında məqalə, kimisi kitab, kimisi şeir yazır, kimisi də xatirə söyləyir və ilaxır...

Mən Səməd Vurğunu lap uşaq yaşlarımdan tanımağa, sevməyə başlamışam. Bu barədə mənim balaca bir xatirətim olubdur, o, “Qalacaqdır dünyada” kitabında çap olunubdur.

Mən özümü çox xoşbəxt sayıram ki, Səməd Vurğunun bilavasitə rəhbərliyi altında Akademiyada üç il işləmişəm. Onun dərin idrakına, zəkasına, böyük Vətən məhəbbətinə, elmimizin inkişafı üçün böyük səylərinə şəxsən şahid olmuşam.

Kiçicik çıxışımı bu sözlərlə qurtarıb, sözü vermək istəyirəm Səməd Vurğunla illər boyu çiyin-çiyinə Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan elminin, Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisi yolunda çalışan bizim hörmətli akademikimiz Məmməd Cəfər Cəfərova:

Əziz və hörmətli yoldaşlar!

Bildiyiniz kimi, həqiqi şair, hər şeydən əvvəl öz əsərləri ilə özünü tanıtdırır. Oxucuları da şairin idealları ilə də, şəxsiyyəti ilə də onun əsərləri vasitəsi ilə tanış olur.

30-cu illərin birinci yarısında – tələbəlik illərimi xatırlayıram – bizim gənc nəslin də, yaşlı nəslin də ən çox oxuduğu, sevdidiyi şairlərdən biri, bəlkə də birincisi Səməd Vurğun idi. Səmədin yaradıcılığını, əsərlərini diqqətlə izləyənlərdən biri də mən idim. Səmədin elə yeni bir əsəri olmurdu ki, o gənclər arasında böyük həyəcanla, məhəbbətlə qarşılanmış olmasın. Yığışırdıq bir yerə, mübahisə eləyirdik – hərə öz fikrini deyirdi. Bu, xüsusilə o illər idi ki, Səməd haqqında bəzi yazılarda, bəzi çıxışlarda yersiz tənqidi fikirlər də olurdu. O yersiz tənqidlər bizi çox narahat edirdi. Onlara öz münasibətimizi bildirməyə çalışırdıq. Əlbəttə, biz elə bir vəziyyətdə deyildik ki, yazdıqlarımızı o vaxt çap etdirə bilək, bunu sonrakı illərdə bacardıq.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: aslan_salmanov@mail.ru

** Şifahi üslubu qismən saxlamışam.

Həmin illərdə, xüsusilə mənim aspirantlıq illərimdə – o zaman həm də API-də müəllim işləyirdim – yay aylarında bizi qiyabiçilərə dərs deməyə göndərirdilər. Qiyabiçilər kursu çox zaman Şuşada, bəzən də Dilcanda təşkil edilirdi. O vaxtın qiyabiçiləri indiki kimi cavanlar deyildi, əksəriyyəti yaşlı ədəbiyyat və dil müəllimləri idilər. Onların içərisində, demək olar ki, Azərbaycanın bütün rayonlarından gələn müəllimlər var idi – həm qadın müəllimələr, həm də kişi müəllimlər. Qazaxdan, Şuşanın özündən, Ağdamdan, Qubadan, Şəkidən, Naxçıvandan, İrəvandan, Gürcüstandan gələn yoldaşlar idi. Dərs saatlarından kənar vaxtlarda biz yığılıb söhbətlər edirdik. Səməd Vurğun haqqında da tez-tez söhbətlər düşürdü. Müəllimlər onun şəxsiyyətindən danışır, şeirlərindən əzbər söyləyirdilər. Onların içərisində Səməd Vurğunun ilk məhəbbət şeirləri də var idi. Müəllimlər söyləyərkən mən onları yazmışdım. O şeirlər indi çap edilib, sizlərə tanışdır, amma o vaxt o şeirlər çoxlarına məlum deyildi. Onların bir qismi çox yüksək sənət əsərləri idi. Buna baxmayaraq, Səmədi istəyənlər belə o şeirlərin ortalığa çıxarılmasını istəmirdilər. O vaxt topladığım şeirlərin çoxu indi də məndə qalır...

Elə bir vaxt gəldi ki, Səməd haqqında xoşa gəlməyən söhbətlər başlandı, yazılar çap olundu. Bilirsiniz ki, ondan qabaq da – 30-cu illərin əvvəllərində Səməddən “kəndi idealizə edən şair” kimi söhbət açılmış, onu “çoban şair” adlandıranlar da olmuşdu. Düzdü, onların üstündən bir müddət keçmişdi. Amma hansı səbəbdənsə, bu məsələlər yenidən baş qaldırmış, onun haqqında səhv, ədalətsiz, qeyri-elmi fikirlər söylənilməyə başlanmışdı. Bunlar o vaxtın gəncliyini bərk narahat edirdi. Mən bu məsələlərlə bağlı bir məqalə yazdım və gətirdim Yazıçılar İttifaqına. Əleyhdarlar o qədər qüvvətli idi ki, onların qarşısına çıxmaq heç də asan deyildi.

Osman* da orda idi, Əli Vəliyev** də. Məqaləni mən oxudum, onlar qulaq asdılar. Heç axıra qədər oxumağa da qoymadılar – sakitcə dedilər ki, qoy hələ qalsın. Hiss etdim ki, yuxarılarda Səmədə münasibət heç də yaxşı deyil...

Məqaləni götürüb apardım evə. Bu hadisədən bir az keçdi. Dedilər ki, Yazıçılar İttifaqından səni axtarırlar. Getdim, dedilər ki, o vaxt məqalə yazmışdın, hardadır, gətir onu çap edəcəyik. Gətirdim, amma yenə nəyə görə, qərara aldılar ki, mən məqaləni məruzə edirəm.

Səməd Vurğunun yaradıcılığına həsr olunmuş ədəbi gecə idi. Harada keçirildiyi yadımda deyil, amma əzəmətli bir yığıncaq idi. Bütün yazıçılar orada idi, Səməd Vurğun da gəlib oturmuşdu lap arxa sırada, ümumiyyətlə o, yoldaşlar da bilir, tədbirlərdə çox zaman arxa sırada oturardı. Məruzəni polemik ruhda yazmışdım. Bayaq qeyd etdiyim Səmədin əleyhdarlarına qarşı gənclərdə olan narazılıqlara məruzədə də yer vermişdim. Və bu, mübahisələrə də səbəb oldu. Əlbəttə, məni sevindirən o oldu ki, o adamların ki, əleyhinə çıxmışdım, heç kəs dəlil-sübutla mənə cavab verə bilmədi. Məruzəmdə müəllimlərdən topladığım şeirlərdən də oxuyurdum. Axırda Səməd gülə-gülə soruşdu ki, “O şeirləri haradan toplamısan?” Mən: “Xalqdan” – cavabını verdim.

O vaxta qədər mən Səmədi uzaqdan görmüşdüm. Onun burada mənə verdiyi sual və mənim cavabım bizim ilk canlı ünsiyyətimiz oldu...

Səhər məni yenidən Yazıçılar İttifaqına çağırıdılar və dedilər ki, bu yazı hökmən nəşr edilməlidir. Mən bəzi əlavələr edib, yazını aparıb “Revolusiya və kultura” jurnalına verdim. Dərhal makina yığdırıb, göndərdilər mətbəyə – katib (Yazıçı, jurnalist, tərcüməçi) Əvəz Sadiq idi. Dedilər ki, bu nömrədə çıxacaq. Nömrə çıxdı, məqalə verilmədi. Nəhayət, getdim ki, məqalənin taleyini, çap olunmamasının səbəbini öyrənəm. Məqaləni qaytardılar mənə. Əgər məqaləni qaytardılarsa, əlbəttə ki, onun çap edilməməsinin bir səbəbi olmuşdur...

Vaxt az olduğuna görə, mən bu barədə çox danışmıram. Haqqında danışdığım məqaləni 40 ildən çoxdur ki, saxlamışam. Gətirmişəm muzeyə verim. Burada Səmədə münasibət yer alıb. Gələcək tədqiqatçılar üçün maraqlı olar.

* S.Vurğunun yaxın dostu şair Osman Sarıvəlli nəzərdə tutulur.

** Gökəmlı yazıçı.

Səməd Vurğunla yaxınlığımız 1941-ci ildən başlayıb. Müharibə təzəcə başlamışdı. Səməd zəng elədi ki, gəl Yazıçılar İttifaqına. Dedi ki, görürsən də yazıçılarımızın bir hissəsi cəbhədə, bir hissəsi Cənubi Azərbaycandadı – qəzet (“Ədəbiyyat” qəzeti nəzərdə tutulur.) qalib başına, gəl qəzetə idarə elə. Mən redaktorluğu boynuma götürmədim – redaktor Osman Sarıvəlli idi. Dedim ki, Osmanın adı redaktor qalsın, nə qədər lazımsa, mən qəzetə kömək edərdəm.

Əsas işim müəllimlik idi. O vaxt radioda türk dilində veriliş var idi. Orada da müəyyən vəzifə daşıyırdım. Qəzetə də kömək etməyə başladım. Bütün günü işdə olurdum. Səməd ilə, təxminən, 3 il bir yerdə işlədim. Onda insana etibar çox güclü idi. O adama ki, inanırdı – ona çox etibar edirdi. Mən bir dəfə də görmədim ki, Səməd Vurğun redaksiyanın, redaktorun işinə müdaxilə eləsin – ay onu çap elə, bunu çap eləmə – dediyini heç vaxt eşitmədim. Ancaq ciddi, nəzəri məsələlərdə biz onunla məsləhətləşirdik. Ən mühüm, mübahisəli məsələlərə dərhal öz münasibətini bildirirdi. Onun müdrik məsləhətləri, həqiqətən də bizə düzgün istiqamət verirdi.

Səməd Vurğun daim yaradıcılıq haqda düşünür, xəyallar aləmində olurdu. Bəzən elə olurdu ki, sənəin nə danışdığını eşitmir, sonradan soruşurdu ki, “nə məsələ idi?”. Yaradıcılıq əhval-ruhiyyəsi onu bir an belə tərk etmirdi. Gəzəndə də, söhbətlərində də o düşüncələr onunla idi.

Bir də onun yüksək sadəliyi, mehribanlığı hamını heyran qoyurdu. Onunla danışanda səndən vəzifəcə yüksək olan, ya da şöhrətli bir insanla yox, ən yaxın dostun, qardaşınla danışdığını hiss edirdin.

Səmədin şəxsiyyəti haqqında ətraflı danışmağa imkan yoxdu. Mən Səməd haqqında çox yazmışam. Axşam hesabladım, təxminən bir 15 çap listi olar. Onlardan 5-6 çap listi təzədi, hələ çap olunmayıb, ədəbiyyat tarixi üçün yazmışam. Qalanlar Səməd Vurğunun sağlığında çap olunubdur.

Bir iki xırda epizodu da deyim: “İnsan” dramı oynanılarda bu əsər haqqında da xoşagəlməyən söhbətlər, dedi-qodular eşidilirdi. Bu da, əlbəttə, bizə yaxşı təsir etmirdi. Bu arada bir məqalə də çıxdı. Bu, Səmədi istəyən, Səmədi sevən məşhur alimlərimizdən Məmməd Arifin məqaləsi idi. Arif müəllim əsərdə mücərrədlik görürdü. Yenə də təkrar edirəm ki, Arif müəllim Səməd haqqında çox yazan və onu çox istəyən görkəmli alimlərimizdən idi. Mənim də müəllimim olmuşdu və ona böyük hörmətim var idi. Amma, mən onun “mücərrədlik” fikri ilə razılaşmırdım. Əsər haqqında dedi-qodulara qarşı bir məqalə yazmalı oldum – “Ünvansız məktub” adında böyük bir məqalə idi. “Ünvansız məktub” da ona görə adlandırdım ki, əleyhdarların hamısını adları ilə çağırmaq mümkün deyildi. Plexanovun məşhur bir məktubu var – ordan gələn təsir idi.

Məqalə çap olunmamışdan qabaq geniş bir disput oldu. Çox təəssüf ki, indi elə disputlar yoxdu. Mən hələ ikinci bir disput görməmişəm ki, elə əzəmətli olsun. Şəhərin bütün ziyalıları teatra toplaşmışdı – oturmağa yer yox idi. Həmin məqaləni mən orda məruzə elədim – çox da uzun çəkdi. Mən də əsərdəki fəlsəfi məsələlərlə bağlı bəzi mübahisələrə yer vermişdim – o vaxt elə düşüncüydüm. Amma Səməd Vurğun bu haqda mənə bircə kəlmə də demədi. Səmədin bir xüsusiyyəti də var idi: mən onunla neçə il bir yerdə işlədim, amma bircə dəfə də görmədim və eşitmədim ki, o, özü haqqında çıxan tənqidlərdən danışsın. Barəsindəki ən kəskin tənqidləri də vecinə almırdı... Bu ona görə belə idi ki, özünə arxayın adam idi, xalq onu sevirdi. Ümumxalq məhəbbətinin qarşısında bir yoldan ötənin onun haqqında xoşagəlməyən söz deməyinin onun üçün əhəmiyyəti yox idi – milçək vızıltısı kimi gəlirdi ona. Əlbəttə, elmi mübahisələrə gələndə o, dərhal öz fikrini bildirirdi.

Bir neçə il sonra – Səməd o vaxt Yazıçılar İttifaqında işləmirdi – mənə dedi ki, axşam Yoska (Şair oğlu Yusifə belə müraciət edərmiş.) sənəin “İnsan” haqqında yazdığını oxuyurdu, deyəsən, elə düzünü sən yazıbsan. İndi Yusifdən soruşmaq olar ki, belə bir şey olubmu? Görünür, məqaləni Yusifə oxutdurub, özü qulaq asıb.

Onu da deyim ki, tanışlığımız müddətində mən Səmədgildə üç dəfə olmuşam. Bilirmirəm hansı bayram axşamı idi, dərstdən çıxıb gəlirdim. Səməd də evə gedirdi. Dedi gedək bizə, bir az otur, sonra gedərsən. Dedim, axı bayram axşamıdır, hər kəs gərək öz evində olsun. Dedi, bizim ev elə sənəin də evindi. Gəldim, yarım saatdan da bir az artıq oturdum. Xavər (S.Vurğunun həyat yoldaşı) xanı-

mın yadında olar – Abdulla Şaiq, Osman Sarıvəlli və Mehdi Hüseyn də orada idi. Osman ilə Mehdi durdu güləşməyə. Osman güclü idi, Mehdi yıldı...

İkinci dəfə gələndə Cənubi azərbaycanlılar – Milli Hökumətin nümayəndələri gəlmişdi – Səməd Vurğun onların hamısını evinə qonaq dəvət eləmişdi, elə idi də, Xavər xanım. Onun oradakı nitqi də çox maraqlı idi. Onu yazmaq lazım idi: Cənubi Azərbaycan haqqında, necə ki, biz indi düşünürük, o məsələyə Səməd indikindən yüz qat artıq əhəmiyyət verirdi. Dedi ki, parçalanmış ürəyi birləşdirmək üçün çalışmaq namus, qeyrət məsələsidir. Yazıçıları bu barədə düşünməyə, yazmağa çağırırdı. Bilirsiniz də, Cənub dərdi haqqında ilk dəfə yazan da elə Səməd Vurğun idi.

Aybənizi (S.Vurğunun qızı) birinci dəfə mən o məclisdə gördüm. Mən qonaqları qarşıladığımdan bir az tez gəlmişdim. Aybəniz şeirlərindən hansındasa atasının təsvir etdiyi kimi oturmuşdu. Həmin şeirdə bir-bir ailə üzvlərini, o cümlədən Aybənizi də təsvir eliyir e, elə əlləri çənəsinin altında.

Deyiləsi şeylər çoxdu. Bayaq dediyim kimi, mən Səməd haqqında çox yazmışam, amma xatirə yazmamışam. Əziz (AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov) bilir, mən xatirələrimi yazıram, söz verirəm ki, Səmədə xüsusi yer verəcəyəm – bütün detalları ilə.

Bir neçə kəlmə də “Aygün” haqqında. Əslində bu da Səmədə olan münasibətdi.

“Aygün” poeması çıxdı, çox böyük sevinclə qarşıladılar. Onda mən Ədəbiyyat İnstitutunda da işləyirdim. Gəldim gördüm uşaqlar poema haqqında böyük sevinclə, vurğunluqla danışırlar. Mən hələ çatdırıb oxumamışdım. Jurnalı alıb evə apardım, oxudum. Bir gün sonra telefon zəng vurdu, belə dedilər: “Yoldaş Cəfərov, “Kommunist” qəzetindən Alpdı, Xasay deyir ki, “Aygün” haqqında məqaləni, zəhmət olmasa, göndərsin”.

Mən nə isə hiss etdim. Amma istəmədim deyəm ki, səhv düşmüşünüz. Dedim ki, işə gedirəm, ordan göndərəm.

Mən onun kimə zəng etmək istəməsi ilə heç maraqlanmadım da. O günün səhəri sizə məlum olan çox biabırçı, vicdansızcasına yazılmış məqalə çap olundu. Hamı narazı qaldı. Sinfə girirdin, tələbələr “bu nə məqalədir” deyib üsyan edirdi.

Belə bir vaxtda mən yenə Yazıçılar İttifaqında idim. Mirzə İbrahimov sədr, Əli Vəliyev katib idi. Məni Əli Vəliyev çağırmışdı ki, gəlginən Mirzə ilə sənnən söhbətimiz var. Söhbətdən belə məlum oldu ki, yuxarıdan Bağirovun tapşırığı ilə – demək olar da açıq– Yazıçılar İttifaqını hədələyirlər ki, niyə yazıçılar “Aygün” haqqında susur. Əli Vəliyev əlavə etdi ki, aman günüdü, bizi xilas elə. Səməd Vurğun haqqında həmişə yazmışam, bilir ki, onu çox istəyirsən. Sən onu, hətta, tənqid eləsən də, inciməz. Çox düşündəndən sonra, gördüm ki, ayrı yol yoxdur. Onu da təsəvvür edin ki, belə bir vəziyyətdə nə deyəsən, necə yazasan.

Bir məqalə yazdım Əziz müəllimlə Kamal (Akademik Kamal Talıbzadə) müəllimi çağırıdım. Dedim ki, belə bir məqalə yazmışam, mən yazmasam da, bir başqası yazıb biabırçılıq yaradacaq...

Bütün gecəni oturub bu məqaləni dönə-dönə oxuduq ki, təzədən bir əhvalat-filan baş verməsin. Mən məqalədə əsas o fikri bildirmişdim ki, Əmirxan kimi adamları islah etmək olmaz – tənqidi fikrim yalnız bundan ibarət idi. İndi də elə düşünürəm ki, o cürə pozulmuş adamı tərbiyə etmək mümkün deyil...

Səhər gəlmişəm idarəyə (Yazıçılar İttifaqı nəzərdə tutulur.) – məqalə də çap olunubdu. Özüm də həyəcanlanıram ki, məqaləyə münasibət necə olacaq? Əli Vəliyev dedi ki, yenə yuxarıdan Həsənov zəng eləyib ki, bu nə biabırçılıqdı, Sizə deməmişdik ki, başqa cür yazın – bu, o tərəfin fikri. Bu tərəfdən də gördüm ki, Səmədi istəməyənlər məqalədəki balaca tənqidi fikirdən istifadə etmək istəyirlər.

Səməd özü idarəyə Mehdi Hüseynlə gəldi. Səməd məni görən kimi koridorun başından uca səslə: Ey müsəlmanlar, yar ilə xoşdu bu cahan – deyib güldü. Ayrı heç nə demədi. Mən məqalədə Nəsimidən misal gətirmişdim, Səməd də ona işarə edirdi.

Mənim xatirələrim çoxdu, sizi yormağa istəmirəm, yenə deyirəm, sağlıq olsun, onları yazacağam.

İcazə verin, bayaq söz verdiyim yazını Xavər xanıma, Aybəniz xanıma təqdim edirəm.

Çıxış sözü: Göründüyü kimi, Məmməd Cəfər müəllim bu çıxışında S.Vurğun haqqında hələ xatirə yazmadığını bildirir, amma yazacağına söz verir. Onun “Mən hələ Vurğun haqqında xatirə yazmamışam” söyləməsi akademik “Xatirələr” kitabına daxil edilmiş Səməd Vurğun haqqındakı xatirəsini 1982-ci ilin 27 mayından, yəni muzeydəki çıxışından sonra qələmə aldığına şübhə yeri qoymur. Amma, vədinə əməl edib, “Səməd Vurğun haqqında məqalə və məruzə” adlı xatirə yazmış, müəllif onu çap etdirməmişdir. Xatirəni onun arxivindən akademik İsa Həbibbəyli götürüb çap etdirmişdir [1, s.283-286]. M.C.Cəfərovun xatirəsində ümumilikdə siyasi məsələlərin təqdimində bir qədər ehtiyatlı davranması haqqında akademik İsa Həbibbəylinin irəli sürdüyü mülahizələr xatirələrin çapa verilməməsi səbəblərinə də aydınlıq gətirir. İ.Həbibbəyli yazır: “Xatirələr”də (İsa müəllim M.C.Cəfərovun, təkcə S.Vurğun haqqındakı yox, bütövlükdə qələmə aldığı xatirələri nəzərdə tutur – onlar 1982-ci ildən əvvəl yazılıb – A.S.) XX əsrin 30-50-ci illərinin elmi-ədəbi prosesləri də işıqlandırılır. Fikrimizcə, müəllif bilərəkdən məlum 37-ci il hadisələrinin üzərindən yan keçməyə çalışmışdır. Bu, həm də “Xatirələr”in yazıldığı dövrün, XX əsrin 70-ci illərinin siyasi-ideoloji tələblərindən irəli gələn məsələ idi. Bundan başqa, 37-ci il hadisələrindən bəhs etmək “Xatirələr”in çapına mane ola bilərdi. Buna baxmayaraq, Məmməd Cəfər Cəfərov dövrün ədəbi-maarifçi proseslərinə imkan daxilində zamanın siyasi-ictimai müstəvisində yanaşmaqla, toxunduğu məsələlər barəsində tam təsəvvür yarada bilmişdir” [2, s.11].

Xatirənin səs yazısı ilə çap variantı arasında həm təmaslaşan, həm də fərqli məqamlar var. Müqayisələrdən M.C.Cəfərovun S.Vurğunun ev-muzeyindəki çıxışında – şifahi nitqində daha sərbəst – senzura xofundan uzaq olduğu və XX əsrin 70-80-ci illərinin “siyasi-ideoloji tələblərini” bir o qədər də nəzərə almadığı hiss olunur. Biz xatirənin adıçəkilən kitaba daxil edilərkən, ixtisar edildiyini düşünmürük. Görünür, Məmməd Cəfər müəllim o illərdə S.Vurğuna qarşı hücumların açıqlanmasının söz-söhbətlərə səbəb ola biləcəyindən ehtiyatlanmış və o hadisələri qələmə almağı lazım bilməmişdir.

M.C.Cəfərov, qeyd edildiyi kimi, təkcə 37-ci ilin deyil, 40-50-ci illərin də siyasi-repressiv hadisələrinin üzərindən “yan keçmişdir”. Bu isə, bizim qənaətimizə görə, repressiyanın 37-dən xeyli əvvəl (1920) başlayıb, xeyli sonra da (1950-nin ortalarına qədər) davam etməsi ilə bağlı olmuşdur. Və repressiyanın 40-50-ci illərdə də davam etməsi, onun S.Vurğuna qarşı daha şiddətli şəkildə özünü göstərməsi isə, bəzi qüvvələr tərəfindən şübhə altına alınsa da, gerçəkdir. S.Vurğun, doğrudan da, “repressiyanın ən uzun sürən mənəvi qurbanı” olmuşdur. O da faktıdır ki, ustad şair həmin illərdə, təkcə mənəvi sarsıntılar keçirməmiş, fiziki baxımdan da təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Rəsmi dövlət sənədləri əsasında yazılmış kitablarda – C.Qasimovun “Repressiyadan deportasiyaya” [3, s.179] və A.Kənanın “XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar” [4, s.157] əsərində S.Vurğunun həbs edilməsi–həbsxanada olması təsdiq edilir...

Beləliklə, akademik M.C.Cəfərovun xalq şairi S.Vurğun haqqında 27 may 1982-ci il tarixdə muzeydə söylədiyi xatirə:

1. 1930-1950-ci illərin həm siyasi-ideoloji, həm də ədəbi-mədəni mühiti;
2. Siyasi rejimin və ədəbi tənqidin S.Vurğun şəxsiyyəti və yaradıcılığına qarşılıqlı münasibəti;
3. “İnsan” dramı və “Aygün” poemasına qarşı təşkil edilən hücumların səbəbləri və səbəbkarları;
4. S.Vurğuna olan xalq məhəbbəti;
5. M.C.Cəfərovun S.Vurğunla dostluğunun tarixçəsi;
6. S.Vurğunun çoxşaxəli yaradıcılığı, təkrarsız şəxsiyyəti, onun Cənubi Azərbaycan məsələsinə münasibəti, bütövlükdə Vətən sevgisi və bir çox problemlər haqqında kifayət qədər təsəvvür yaradır və xeyli yeni informasiyalar verir.

Faktlara əsaslanan bu xatirə, eyni zamanda şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində memuar ədəbiyyatının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfər Cəfərov. Xatirələr (Tərtib edən və ön sözün müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli). Bakı, "Çaşıoğlu", 2010.
2. İ.Həbibbəyli. Həyatın dibindən böyük üfüqlərə. Məmməd Cəfər Cəfərov. Xatirələr. Bakı, "Çaşıoğlu", 2010.
3. C.Qasimov. Şair, hökmdarın hüzurundasın! Repressiyadan deportasiyaya. Bakı, "Mütərcim", 1998.
4. A.Kənan. Pyatigorskədə həbs olunan yazıçı. XX əsrdə repressiyaya məruz qalanlar. Bakı, 2011.

UOT: 821.512.162.09

Şəfa Əliyeva *

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN BƏDİİ YARADICILIĞI AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN TƏDQİQATLARINDA

Xülasə

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi əsərləri hər zaman tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu məqalədə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii irsinin aşkarlanıb üzə çıxarılmasında akademik İsa Həbibbəylinin misilsiz xidmətləri olmuşdur. İsa müəllimin son illərdə akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi irsindən tapıb nəşr etdirdiyi bir sıra əsərlər tənqidi realist ədəbiyyata ən gözəl nümunə sayıla biləcək əsərlərdəndir.

Bu məqalədə akademik İsa Həbibbəylinin Məmməd Cəfər müəllimin bədii irsindən üzə çıxardığı kinodram, dram, mənzum məktublardan, memuardan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, bədii yaradıcılıq, İsa Həbibbəyli

MAMMAD JAFAR JAFAROV'S ARTISTIC CREATIVITY IN THE RESEARCHES BY ACADEMICIAN ISA HABIBBEYLI

Summary

This article provides information about the creative activity of academician Mammad Jafar Jafarov. It is a contribution to the national literature by academician Isa Habibbeyli who found and published his fiction. Academician Mammad Jafarov, the author of the first extensive and detailed scientific works on the formation and development of romance, is one of the scholars that have contributed to the enrichment of Azerbaijani literature. Academician Isa Habibbeyli has done very important research in uncovering and systematizing contextual probes of critical realism. A number of works published by Isa Habibbeyli from the literary heritage of academician Mammad Jafar Jafarov have expanded the possibilities for research on critical realistic drama.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, artistic creativity, Isa Habibbeyli

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО АКАДЕМИКА МАМЕДА ДЖАФАРОВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАДЕМИКА ИСЫ ХАБИББЕЙЛИ

Резюме

В данной статье представлена информация о творческой деятельности академика Мамеда Джафара Джафарова. Это вклад в национальную литературу академика Исы Габиббейли, который нашел и опубликовал свою художественную литературу в виде книги. Академик Мамед Джафаров, автор первых обширных и подробных научных работ по формированию и развитию романа, является одним из способствовавших обогащению азербайджанской литературы. Академик Иса Габиббейли провел очень важное исследование в области выявления и систематизации контекстных исследований критического реализма. Ряд работ Исы Габиббейли из литературного наследия академика Мамеда Джафара Джафарова расширили возможности исследования критической реалистической драмы.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, художественное творчество, Иса Габиббейли

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: shefa_eliyeva@hotmail.com

Görkəmli alim, tənqidçi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun çoxsahəli və çoxcəhətli elmi fəaliyyəti, tədqiqat əsərləri bütün dövrlərdə əhəmiyyətini və aktuallığını qorumaqdadır. Son illərdə akademik elmi və ədəbi irsinə tez-tez müraciət olunması, bir çox tədqiqatlarda mütəfəkkirin elmi müddəalarına, fikirlərinə istinad edilməsi də bunu təsdiqləyir. Təxminən on il əvvələ qədər milli ədəbiyyatşünaslıqda sənətkarın yalnız elmi əsərləri məlum idi. Akademikin "Əntiqə adamlar" adlı hekayələr kitabından başqa bədii yaradıcılığı, fəaliyyəti, irihəcmli əsərləri haqqında dərsliklərdə, mətbuatda dolğun və hərtərəfli məlumat demək olar ki, yox idi. Belə bir dövrdə akademik Məmməd Cəfər Cəfərov kimi görkəmli şəxsiyyətin bədii irsini axtarıb tapmağı və ictimaiyyətə, ədəbiyyata təqdim etmək kimi çətin və məsuliyyətli bir vəzifəni akademik İsa Həbibbəyli öz öhdəsinə götürdü. İsa Həbibbəyli görkəmli alimin elmi və bədii fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu qeyd edərək, belə yazır: "Fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində xüsusi elmi məktəb yaratmaq şərəfi hələlik Firidunbəy Köçərliyə və Məmməd Cəfər Cəfərova nəsib olmuşdur.

... Məmməd Cəfər Cəfərov elmi məktəbi ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid məktəbidir. Görkəmli alimin elmi məktəbində ədəbiyyat tarixi və bədii yaradıcılıq da az əhəmiyyət daşıyır" [1, s.64]. İsa Həbibbəyli universal xarakterə malik olan bu məktəbi "yüksək professionallığı, peşəkarlığı ilə seçilən milli ideyalara xidmət edən, həmişə müasir və aktual səslənən əsərlər "istehsal edən" xüsusi elmi məktəb" [1, s.68] adlandırır.

Akademik Bəkir Nəbiyev bu elmi məktəbin ən parlaq nümayəndəsi haqqında yazır ki, "İsa Həbibbəyli akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun məşhur "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" şöbəsinin yetirməsi və hamımızın müəllimi, mənəvi atamız olmuş Məmməd Cəfərin ən layiqli davamçısıdır" [2].

Məmməd Cəfər müəllimin əzmkar və çalışqan tələbəsi İsa Həbibbəyli ilə münasibətləri haqqında "Xatirələr"in son səhifələrində tanış oluruq. Görkəmli alimin mənəvi övladı (bacısı qızı) AMEA Fiziologiya İnstitutunun direktoru, biologiya elmləri doktoru Ulduz Həşimova tərəfindən "Xatirələr"ə əlavə kimi yazılmış "Məmməd Cəfər müəllimin ailə mühiti və münasibətləri" adlı sözardında ustad-şagird münasibətlərinin və onların biri-birlərinə qarşı olan daimi hörmət hissləri əksini tapmışdır. Başqa bir mənbədə isə Məmməd Cəfər müəllimin tələbəsinin elmi işi haqqındakı müsbət fikirləri ilə tanış oluruq: "Mənim fikrimcə, İsa Həbibbəylinin "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası" adlı dissertasiyası bizim filologiya elminə yenilik gətirən və romantik lirika haqqında təəssürat yaradan orijinal bir tədqiqat əsəridir. Orijinallığı bir də o cəhətdədir ki, burada lirikanın daha çox poetikasından, üslublarından və janr xüsusiyyətlərindən danışılır" [2].

Müəllim-şagird arasındakı münasibəti, bağlılığı əsas meyar hesab edən Ulduz Həşimova məhz bu faktorları əsas götürərək "Xatirələr"in əlyazmasını və kitab şəklində çapını akademik İsa Həbibbəyliyə təklif edir.

Həyat və fəaliyyətinin bütün dövrlərində bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş sənətkar digər sahələrdə olduğu kimi bədii yaradıcılıq sahəsində də professionallığını, universallığını sübuta yetirmişdir. Poeziya, satirik hekayə, memuar, dramaturgiya və publisistika sahəsindəki qələm təcrübələri bunun təsdiqidir. Onun bədii əsərləri ideya-sənətkarlıq cəhətdən orijinal və cəlbedici, dil və üslub baxımından isə anlaşıqlı və yaddaqalan sənət nümunələridir. Ədib "Əntiqə adamlar" kitabının ön səhifəsində nə qədər özünün "bədii söz ustası" olmadığını vurğulasa da, biz bunu sənətkarın böyük təvazökarlığı, mütəfəkkirin sadəliyi kimi dəyərləndiririk. Çünki istər elmi fəaliyyətində, istərsə də bədii yaradıcılıq sahəsində yazdığı dəyərli və əhəmiyyətli əsərlər bu gün də öz marağını və dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Görkəmli alim ədəbi fəaliyyəti dövründə müraciət etdiyi janrlarda bədii yaradıcılığın əsas tələblərindən olan həyatı bədii lövhələrlə, obrazlı vasitələrlə və ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirmək vəzifəsini də ustalıqla yerinə yetirmişdir.

Ədəbi fəaliyyətə gənc yaşlarından başlayan Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı haqqında ilkin məlumatlara akademik tale salnaməsini özündə əks etdirən "Xatirələr" adlı memuarında rast gəlirik. Məmməd Cəfər Cəfərovun zəngin surətlər, obrazlar qalereyasına sahib əsərlərindən biri "Xatirələr" memuarıdır. Buradakı obrazlar sənətkarın yaxından tanıdığı, həyatına müsbət və mənfi tərəflərlə təsir göstərən insanlardır. Müəllif əsərdə hər bir obrazın təsvirini verərkən zahiri

əlamətləri ilə daxili keyfiyyətlərini eyni səviyyədə təqdim etməyə çalışmış və buna da müvəffəq olmuşdur. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi sadəliyi və təvazökarlığı ilə yaddaşlarda qalan Məmməd Cəfər müəllim öz həyatını, xatirələrini yazma səbəbini əsərin giriş hissəsində bu sözlərlə ifadə edir: "Mənim həyatım elə bir həyat olmamışdır ki, sizinçün nümunə olsun. Sizə nümunə böyük şəxsiyyətlərin həyatı ola bilər. Mən bu xatirələri yazıram ki, sizin görmədiyiniz ötən günlər haqqında aydın təəvvürünüz olsun, ötüb keçəni bu günkü həyatla müqayisə edib, lazımı nəticələr çıxara bilərsiniz" [3, s.18].

"Xatirələr" Məmməd Cəfər Cəfərovun tale romanı olmaqla bərabər, XX əsrin real təsvirini, həyatın həqiqətlərini özündə əks etdirir. "Xatirələr" in "Naxçıvan xatirələri" adlanan birinci hissəsində XX əsrin əvvəllərindən 1931-ci ilə qədərki dövrün hadisələri, adamları təsvir olunur. Burada Naxçıvanın qədim tarixi, xalqın adət-ənənələri, dini bayramları, toy və yas mərasimləri, eləcə də ailəsi və yaxınları təqdim olunur. Bu mərhələ Məmməd Cəfər Cəfərovun həyatda rastlaşdığı çətinliklər, kiçik yaşlarında əvvəlcə anasını, bir ay sonra atasını, daha sonra isə onun ölümündə özünü günahkar bildiyi 9 yaşlı bacısı Səkinənin vəfatı, qohumların, yaxın qonşuların onların həyatındakı rolunu əks etdirir. Əsərin ilk hissəsi haqqında akademik İsa Həbibbəyli belə qeyd etmişdir: "Naxçıvan xatirələri", eyni zamanda XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan cəmiyyətinin də dolğun və real mənzərəsini canlandırır. Burada həmçinin Məmməd Cəfər Cəfərovun mənsub olduğu nəslin-şəcərənin tarixi, əsas nümayəndələri, ailə ənənələri barəsində zəngin material vardır" [4, s.12].

"Xatirələr" in birinci hissəsində sənətkarın bədii yaradıcılığa nə zaman və hansı səbəbdən başlaması öz əksini tapır. Səltənət adlı xanımla tanışlıqdan sonra onun körpəsi ilə birlikdə evsiz-eşiksiz qalması, eyni zamanda cəmiyyətdəki bu cür kimsəsiz, "ərsiz" qadınlara qarşı xoş olmayan münasibətlər ədibdə dərin mənəvi sarsıntılara, daxili təlatümlərə səbəb olmuşdur. Gənc Məmməd Cəfərə "qardaş" deyərək müraciət edən Səltənətə kömək etmək istəyən ədib bunun başqaları tərəfindən fərqli anlaşılaçağından ehtiyat edərək ondan uzaq durur. Lakin daxili gərginlik və bitmək-tükənmək bilməyən suallar onu hələ texnikum tələbəsi olmamış, yəni 19 yaşında hadisələrə, ətrafda baş verənlərə etirazını bildirmək üçün bu məzmununda əsər qələmə almağa vadar edir. O, bu mövzuda əsər yazmağı özü üçün mənəvi borc bilir. "Hicran" adlandırdığım beş pərdəli bu əsərdə iki məsumənin qəmli taleyini göstərirdim. Bir neçə şeir də yazmışdım. Təəssüf ki, bunlar itib-batıb. Əgər qalsaydılar, heç olmasa belə bir nəsihətamiz fikri təsdiq edərdilər ki: "Xəyalpərəst olma, öz qüvvənlə hesablaş, gücün çatmayan işdən yapışma!!!" [3, s.171]

"Xatirələr" əsərində qeyd etdiyi şeirlərini "kündəgir" imzası ilə çap etdirir. Hələ milli mətbuata və ədəbiyyata yad olan gənc ədib nə üçün məhz bu imzanı seçməsinə belə xatırlayır: "Bir gün təzə yazdığım bir şeiri Şeyxə (yaxın dostu Şeyx Məhəmməd – Ş.Ə) göstərdim. Bəyəndi, dedi "İşçikəndli müxbiri" məcmuəsinə göndərəcəyəm. Misralarda heç bir dəyişiklik aparılmadı. Təkcə imzanı dəyişib "Kündəgir" sözünü yazdı. Əlavə etdi ki, "böyük yazıçılar birdən-birə açıq imza ilə əsər çap etdirməmişdir". Şeir "Kündəgir" imzası ilə çap olundu" [3, s.172].

Görkəmli alimin təəssüf ki, bizə gəlib çatmayan əsərlərindən biri də memuardan əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən, erməni-müsəlman qırğını, bu qırğının əleyhinə çıxanların xəyali qəhrəmanlıqlarını özündə əks etdirən yarımçıq qalmış ikipərdəli pyesdir.

"Bakı xatirələri" adlanan ikinci bölmədə ilk növbədə Məmməd Cəfər Cəfərovun formalaşmasında rolu və xidmətləri olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda keçən ali təhsil mühitinin gerçəkliklərindən bəhs olunur. Məmməd Cəfər Cəfərovun təhsil illəri, ali məktəbdə dövrün ən məşhur ziyalılarından dərs alması, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çalışması, eləcə də bəzən tələbat yarandıqda diktör kimi fəaliyyət göstərməsi, tələbə yoldaşları, həmin dövrdəki dostları, onlarla münasibəti, Ceyran xanım və ailəsi ilə tanışlığı öz əksini tapır.

Müəllifin həyatını, ömür yolunun, eləcə də ədəbi fəaliyyətinin tarixi xəritəsini öyrənmək baxımından dəyərli olan bu əsəri iki hissəyə ayırmasını akademik belə izah edir: "Mən 1909-cu ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşam. 23 yaşına qədər Naxçıvanda olmuşam, sonrakı illərdə Bakı-

da... Buna görə də xatirəti iki hissədə yazmalı oldum: Birinci Naxçıvan xatirələri, ikinci Bakı xatirələri" [3, s.18].

Məmməd Cəfər Cəfərovun epistolıyər janrda yazılmış bir neçə mənzum məktubları vardır. Bu məktublardan biri də ilk dəfə akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə üzə çıxarılıb ədəbiyyata və ictimaiyyətə təqdim edilmiş "Bir mənzum məktuba cavab" adlı natamam poemadır. Çalışdığı Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun həyatına həsr etdiyi bu əsərdə də ədib digər əsərlərində olduğu kimi obrazlar sistemini realist notlarla oxucuya təqdim edilir. 1960-cı il 30 avqustda yazılan şeir elmi mühitin həmin dövrdəki real mənzərəsini əks etdirir. Bəzi məqamlarda mənzum məktub satiranı xatırlatsa da, sərt və kəskin fikirlərin yerinə ədibin obrazları və hadisələri nikbin yumoristik ruhda təqdim etməsi bizi bu fikirdən daşıdırır. Satirik hekayələr müəllifinin əsərdə adlarını qeyd etdiyi obrazlara münasibətdə kəskin satiradan yayınmasının səbəbi kimi bu şəxslərə yüksək münasibət bəsləməsini, onlarla xüsusi zərafətinin olmasını xüsusi vurğulamasını qeyd edə bilərik. Görkəmli alim elm sahəsində onunla birgə çalışmış məslək və əqidə yoldaşlarının təsvirini verərkən onları bir-birindən ayıran, fərdi xüsusiyyətləri, özünəməxsus cizgiləri bədii lövhələrlə canlandırmağa nail olmuşdur. Sənətkar obrazlarla zəngin olan bu əsərində yaxın dostlarının adlarını çəkərkən zərəflərdən, yumoristik ifadələrdən istifadə edirsə, "zərəfləti olmayan" [5, s.2] məslək yoldaşlarının adlarını çəkərkən ehtiyatlı davranır. "Bir mənzum məktuba cavab" poeması Məmməd Cəfər Cəfərovun publisistika, dramaturgiya sahəsində olduğu kimi poeziyada da dərin ədəbi təcrübəyə malik olduğunu göstərir. Müəllif bu poemada poetik sintaksislərə geniş yer ayırmış və onun üslubi imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Bu baxımdan əsər yetkin və mükəmməl bir bədii əsər təəssüratı oyadır.

Məmməd Cəfər Cəfərovun ömür yolu, elmi və bədii yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi ilə məşğul olan akademik İsa Həbibbəyli sənətkarın bu silsilədən olan daha bir sıra məktublarını çoxsaylı araşdırmalar nəticəsində əldə edə bilmişdir. İsa Həbibbəyli görkəmli ədibin sağlığında gün üzünə çıxmamış "Xatirələr", "İnsanlar və talelər", "Get dolangilən, xainsən hələ" kimi əsərlərinin də nəşrini həyata keçirmiş, akademikın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına bəxş etdiyi töhfələri tez-tez mətbuatda işıqlandırmışdır.

Məmməd Cəfər Cəfərovun "İnsanlar və talelər" kinodramı Mirzə Cəlil haqqında yazılmış əsərlər içərisində özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı, dramaturqu, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı bütün dövrlər üçün aktual olmuşdur. Dahi sənətkarın yaradıcılığı, eyni zamanda çətin və əzab-əziyyətlərlə dolu ömür yolu haqqında çoxlu əsərlərin yazılması, tamaşaların hazırlanması Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə və yaradıcılığına göstərilən hörmət və ehtiramın ifadəsidir. Bununla bağlı İsa Həbibbəyli yazır: "Əməkdar elm xadimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun görkəmli bir tədqiqatçı kimi Cəlil Məmmədquluzadənin keşməkeşli həyat yoluna, məşəqqətli taleyinə, zəngin bədii irsinə, bütövlükdə, XX əsrin əvvəllərinin ədəbi-ictimai fikrinin incəliklərinə dərinlikdən bələd olması "İnsanlar və talelər" kinodramının uğurlu alınmasını təmin etmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərovun bir neçə dildə çap olunmuş "Cəlil Məmmədquluzadə" əsəri XX əsrin çox dəyərli mirzəcəlisənəsləq nümunəsidir. Böyük Mirzə Cəlil də daxil olmaqla "İnsanlar və talelər" kinodramında haqqında bəhs edilən ədəbi-tarixi və siyasi şəxsiyyətlərin əksəriyyətini həyatda şəxsən görüb tanıması, hətta onlardan bəziləri ilə ünsiyyətdə olması da əsərin canlı və təsirli olmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, ədəbiyyatımızda Cəlil Məmmədquluzadə – "Molla Nəsrəddin" mövzusunda yenitipli və müvəffəqiyyətli bir əsər meydana çıxmışdır.. "İnsanlar və talelər" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə mövzusunda yazılmış ilk kinodramdır. Bu, ədəbiyyatımızda kinodram janrında yazılmış orijinal və qiymətli sənət əsəridir" [6, s.9].

Məmməd Cəfər Cəfərovun bu əsərində XX əsrin əvvəllərinin görkəmli simalarının müxtəlif yönümlü fəaliyyəti vahid süjet xətti ətrafında işlənib. Kinodramda oxucu və tamaşaçı Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Əli bəy Hüseynzadə, Firidun bəy Kəçərli, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Həmidə xanım Məmmədquluzadə və başqa ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin əsas yaradıcılıq idealları ilə tanış olur. Əsərdə ədəbi-mədəni mühitlə yanaşı, ictimai-siyasi gedişatın da ana xəttinə və əsas təmsilçilərinə

diqqət yetirmək unudulmamışdır. Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin yaradıcılıq prinsipləri, türkçülük və islamçılıq baxışlarına aid dəyərli fikirlərin əks etdirilməsi baxımından qiymətli hesab edilən bu kinodramın hələ adlarını qeyd etdiyimiz görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərinin Azərbaycan nəşrinin qadağan olunduğu bir dövrdə yazıldığını nəzərə alsaq Məmməd Cəfər Cəfərovun bu ədiblərin fəaliyyəti haqqında kifayət qədər məlumatlılığını və onlara xüsusi ehtiramla yanaşmasını böyük cəsarət, milli borcun dərkə kimi səciyyələndirə bilərik.

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yolunun və yaratdığı sənət incilərinin, xalqda oymağa çalışdığı idealların öyrənilməsi nəminə təqdirəlayiq olan bu əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizməşünaslığın banisi kimi tanınan Məmməd Cəfər Cəfərovun fərqli yanaşması ilə rastlaşırıq. Əsərdə jurnalın nəşrinə müxtəlif bəhanələrlə mane olmağa çalışanlar, ədibin məslək və əqidə yoldaşlarını heç bir qanuni əsası olmadan incitmələri, qardaşı Mirzə Ələkbəri sürgün etmələri realistsinə təsvirini tapıb.

"Heç tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, "İnsanlar və talelər" kinodramı qüdrətli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsiyyəti, mübarizəsi və epoxası haqqında sanballı bir ədəbi abidədir. Məmməd Cəfər Cəfərovun arxivindən üzə çıxardığımız, hələlik çap növbəsini gözləyən "Get dolangilən, xainsən hələ" adlı pyesi bu yaradıcı şəxsiyyətin dramaturgiya marağının daha bir uğurlu ifadəsidir. Artıq əlyazmaları əlimizdə olan, bir qismi əski əlifba ilə yazılmış şeirləri Məmməd Cəfər müəllimin bu istiqamətdə də başarılı olduğunu nümayiş etdirir" [3, s.9]. "Xatirələr" adlı memuarın "Həyatın dibindən böyük üfüqlərə" adlı ön səhifəsində akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən verilmiş bu söz 2017-ci ildə "Get dolangilən, xainsən hələ" adlı kitabın nəşri ilə reallaşır.

Məmməd Cəfərin "Get dolangilən, xainsən hələ" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına sənətkar tərəfindən hədiyyə edilmiş dəyərli töhfədir. Bu pyesdə eyni məqsəd, ideallar və hədəflər uğrunda fəaliyyət göstərən obrazların da hər biri öz fərdi simaları, xarakterik cizgiləri ilə fərqlənirlər. Burada obrazlar unikalılığı ilə seçilir, yəni bir-birini təkrar edən heç bir surətə rastlanılmır. "Burası da qiymətli ki, müəllif obrazların xarakteri ilə onların cəmiyyətdəki sosial funksiyasını tarazlı şəkildə eyniləşdirir. Hətta bəzi məqamlarda obrazların adlarından alim-dramaturqun onlara tənqidi münasibət bəslədiyini hiss etmək mümkündür". Məmməd Cəfər Cəfərovun "Get dolangilən, xainsən hələ" əsərində Mənsurənin dissertasiya müdafiəsini qeyd etmək məqsədilə bir yerə toplaşan elmi tədqiqat institutunun əməkdaşları ixtisar məsələsinin mahiyyətini və arxasında gizlənən sirləri bildikdən sonra Misgərli, Heydərlı, Veysəlli və bir çoxunun iç üzünü meydana çıxır, burada yığıncağın səbəbi və səbəbkarı unudulur. İxtisar söhbətinin isə tamamilə yalan olduğu, əksinə yeni tədqiqatçıların cəlb edilərək institutun qüvvələndirilməsi planlaşdırıldığı bilinir. "Get dolangilən, xainsən hələ" pyesi yaradıcılıq metodu baxımından tənqidi realizmin xüsusiyyətlərinə cavab verən əsərdir. Məmməd Cəfərin bu əsəri sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun buxovlarını qıran, çərçivəsini, sədlərini aşaraq obyektiv reallıqları əks etdirən ilk iri həcmə malik mükəmməl sənət nümunəsidir" [4, s.11].

Azərbaycan ədəbiyyatında həyatın digər sahələri ilə müqayisədə elmi mühitin problemlərindən, işçilərin qarşılaşdığı maneə və çətinliklərin əks etdirilməsi baxımından, elm adamlarının mənəvi dünyasından, onları narahat edən məsələlərdən bəhs edən dəyərli əsərlər məhz Məmməd Cəfər müəllimin bədii yaradıcılığı vasitəsilə oxucuya təqdim edilir. Məmməd Cəfər Cəfərovun "Get dolangilən, xainsən hələ" pyesi, "Qızıdır ya oğlan?" hekayəsi, "Bir mənzum məktuba cavab" mənzum poeması alimlərin həyatını, elmi mühitin düşünlərini və nöqsanlarını bədii ədəbiyyata gətirən ciddi və əhəmiyyətli əsərlərdir. Alimin yaşadığı illərdə dövrün özünün həm drammatizmi, həm də realizmi çox güclü idi. Sənətkarın özündə bu cəsarəti duyaraq əsərlərində dövrün şərtlərindən imtina edərək sosialist realizmini deyil, tənqidi realizmin tələblərinə uyğun əsərlər qələmə alması təqdirəlayiqdir.

Milli tarixilik zəminində yazılan "İnsanlar və talelər" kinodramında bədii obraz sistemi birmənalı milli və konkret tarixi məzmun daşıdığından bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının tənqidi realizm mərhələsini və Cəlil Məmmədquluzadənin həyat salnaməsini öyrənmək baxımından çox qiymətli nümunədir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında romantizm cərəyanı, bu cərəyanın nümayəndələri, yaradıcılıqları və tale salnamələri haqqında sistemli araşdırmaların üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, onun bədii yaradıcılığında tənqidi realizmin elementləri daha qabarıqdır. Abbas Zamanov belə yazır: "Romantik Məmməd Cəfərin", görəsən, xəyallara dalmağa vaxtı olubmu, bu qədər monoqrafiyaları, cild-cild dərslikləri, yüzlərlə məqalələri, məruzə və çıxışları qələmə alıb? Xəyala dalmağa vaxtı olubmu ki, hər gün Universitetdə-ya API-də rus ədəbiyyatından, xarici ölkələr ədəbiyyatından mühazirələr oxusun..." [4, s.24].

Romantizm cərəyanının təşəkkülü və inkişafı haqqında ilk geniş və müfəssəl elmi əsərlərin müəllifi olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tənqidi realizmin tələblərinə cavab verən bədii əsərləri, hekayə və dramları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Akademik İsa Həbibbəyli tənqidi realizmin kontekst problemlərinin üzə çıxarılıb sistemləşdirilməsində son dərəcə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii irsindən üzə çıxarıb çap etdirdiyi bir sıra əsərlər tənqidi realist dramaturgiya üzərində aparılacaq tədqiqatların imkanlarını genişləndirmişdir.

2019-cu ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" şöbəsinin hazırladığı "Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi", "Ədəbi tənqid" şöbəsinin hazırladığı "Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı", "Füzulişünaslıq" sektorunun tərtib etdiyi "Məmməd Cəfər Cəfərov. Füzuli düşünür" kitabı və s. təqdirəlayiq işlərini akademik İsa Həbibbəyli başda olmaqla Məmməd Cəfər ədəbiyyatşünaslıq məktəbi davamçılarının ustad qarşısında hesabatı adlandırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Müdriklik Zirvəsində. (Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov). Elmi red. İsa Həbibbəyli. Böyük ustad haqqında söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
2. Səni kim unudar. Bakı, "Çinar-Çap" Müəssisəsinin Nəşriyyatı, 2003. İsa Həbibbəyli. Azərbaycan Elmində Məmməd Cəfər məktəbi.
3. M.C.Cəfərov. Xatirələr. Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli. Bakı, "Çaşıoğlu", 2010.
4. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: Şəxsiyyəti və yaradıcılığı. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
5. İ.Həbibbəyli. Elmi idrakla poetik qavrayışın qovşağında. 525-ci qəzet, Bakı, 19 Mart, 2018.
6. M.C.Cəfərov. İnsanlar və talelər. Tərtib edən və müqəddimənin müəllifi İsa Həbibbəyli. Naxçıvan. "Əcəmi", 2009.
7. Məmməd Cəfər Cəfərov. "Get dolangılən, xainsən hələ". (Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli. Bakı, "Çaşıoğlu", 2018.

ƏDƏBİ KONTEKST

UOT: 821.512.162.09

Məhəmmədəli Mustafayev*

ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ ƏDƏBİ TƏNQİD MÜSTƏVİSİNDƏ

Xülasə

Bədii yaradıcılığın məzmun və formanın vəhdətini yaradan ənənə və novatorluq ədəbi tənqidin fəaliyyətində də metodoloji baza rolu oynayır. Biz bunu akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi-tənqidi irsində aydın şəkildə görürük. İstər monoqrafiyalarında, istərsə də elmi məqalələrində bir qayda olaraq ənənə və novatorluğu izləyir, eyni zamanda ədəbi tənqidin özünün ənənələrinə əsaslanır, novator tənqidin yeni nümunələrini yaradırdı. H.Cavid, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını, romantizmin yaranmasını və mərhələlərini o, ənənə və novatorluq işığında tədqiq edirdi.

Açar sözlər: Ənənə və novatorluq, forma, ədəbi tənqid, Məmməd Cəfər Cəfərov, H.Cavid

TRADITION AND INNOVATION IN THE CONTEXT OF CRITICISM

Summary

Tradition and innovation, forming a unity of content and forms of artistic creation also play the role of a methodological base in the activities of literary criticism. We see this clearly in the literary and critical legacy of Academician Mamed Jafar Jafarov. Both in monographs and in scientific articles, he, as a rule, followed tradition and innovation, at the same time relied on the traditions of literary criticism itself, and created new examples of innovative criticism. In the light of tradition and innovation, he examined the work of G. Javid, J. Mammadkulizade, the emergence of romanticism and its stages.

Key words: tradition and innovation, forms, literary criticism, Mamed Jafar Jafarov, G.Javid

ТРАДИЦИЯ И НОВАТОРСТВО В КОНТЕКСТЕ КРИТИКИ

Резюме

Традиция и новаторство, образующие единство содержания и формы художественного творчества играют также роль методологической базы в деятельности литературной критики. Мы видим отчётливо это в литературно-критическом наследии академика Мамед Джафара Джафарова. Как в монографиях, так и в научных статьях, он, как правило, следовал традиции и новаторству, одновременно опирался на традиции самой литературной критики, создавал новые образцы новаторской критики. В свете традиции и новаторства, он исследовал творчество Г.Джавида, Дж.Мамедкулизаде, возникновение романтизма и его этапы.

Ключевые слова: традиция и новаторство, формы, литературной критики, Мамед Джафар Джафаров, Г.Джавид

Ənənə və novatorluq kateqoriyası deyiləndə, daha çox bədii yaradıcılıq yada düşsə də, bədii yaradıcılığı elmi texnologiya predmetinə çevirən ədəbi-nəzəri fikir də bu vəhdətin qovuşağında öz vəzifəsini yerinə yetirir. Ənənə və novatorluqdan kənar nə bədii yaradıcılıq, nə də ədəbi tənqid və

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru.

ədəbiyyatşünaslıq var. Bu mənada ədəbi-nəzəri fikrin vəzifəsi, məsuliyyəti böyükdür. Çünki tənqid bir tərəfdən bədii düşüncədəki ənənə və novatorluğu aşkara çıxarmalı, digər yəndən milli ədəbiyyatşünaslığın ənənə və novatorluğuna xidmət etməlidir. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi işinə diqqət yetirdikdə görürük ki, o, bu işi mühüm amil kimi elmi fəaliyyətinin yaddaşına köçürüb.

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin özünəməxsus elmi axtarışları, milli ənənələri mövcuddur. Firidun bəy Köçərli, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər Cəfərov, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Mirəli Seyidov, Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov elmi irsi ədəbi ənənə əsasında yaranıb, yeni ənənənin əsasını qoyub. Hər bir elmin öz vəzifəsi, onun icra mexanizmi olduğu kimi, ədəbi tənqidin də yerinə yetirməli problemləri var. Bunlardan birincisi, ədəbi prosesi izah etmək, mühüm qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək, onu müəyyən məcraya salmaqdır.

İkincisi, sənətin yaratdığı estetik və etik çərçivələri təbliğ etməkdir. Üçüncüsü – ən mühümü, sənət hadisələrinin təhlili yolu ilə həyatın zəruri fəlsəfəsi, sosioloji, etik və estetik məsələlərini diqqət mərkəzinə gətirməkdir. Ədəbi tənqidin bu üç mühüm vəzifəsi birbaşa ənənə və novatorluqla əlaqədardır. Belə deyə bilərik ki, Məmməd Cəfər Cəfərov fəaliyyəti dövründə ədəbi tənqidin bu üç mühüm vəzifəsinə daim sadıq qalıb. Şübhəsiz ki, ədəbi tənqidin bu üç mühüm vəzifəsini həyata keçirməyin yolu ənənə və novatorluq müstəvisindən keçir. Ənənə və novatorluq məsələsi isə sənətdə müasirlik kateqoriyasına bağlıdır: M.C.Cəfərov sənətin bu əzəli və əbədi məfkurəsinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli iş görüb. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Digər tənqidçilərdən fərqli olaraq Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbi tənqidin estetikası üçün zəruri olan müasirlik kateqoriyasının da elmi-nəzəri prinsiplərini müəyyən etmiş, bədii əsərləri təhlildən keçirərkən obyektə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaqla elmi cəhətdən olduğu kimi, müasirlik baxımından da fərqli və əhəmiyyətli örnəklər yarada bilmişdir” [1, s.15].

Müxtəlif illərdə yazdığı monoqrafiyalar, məqalələr göstərir ki, Məmməd Cəfər Cəfərov ilk məqalələrindən son əsərlərinə kimi irili-xırdalı bütün əsərlərində ənənə və novatorluğa əsaslanıb. Ənənə və novatorluğu bədii yaradıcılıqda izlədiyi kimi, estetik fikirdəki ənənə və novatorluğu müəyyənləşdirmək üçün ilk professional tənqidçimiz olan M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi irsinə müraciət edib. “Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950) monoqrafiyasında ilk professional tənqidimizdəki ənənələri müəyyənləşdirib, estetik fikrin sonrakı mərhələlərində mühüm ədəbi estafetin davam etdirilməsinin obyektiv-tarixi və ədəbi mənzərəsini ortaya qoyub. Müəyyən edib ki, M.F.Axundzadə ədəbi-tənqidi irsində milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına çalışıb, əxlaqa, mənəviyyata uyğun gəlməyən hadisələrin, əhvalatların ədəbiyyata gətirilməsinə qarşı olub.

Ənənə və novatorluq eyni zamanda bədii forma və məzmunla vəhdətdədir. Ənənəvi məzmun-dan, bədii formadan kənar ənənə və novatorluq mümkün deyil. “M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950) monoqrafiyasında Məmməd Cəfər Cəfərov M.F.Axundzadənin məzmun və formanın vəhdəti haqqında fikir və mülahizələrinə diqqəti cəlb edib, məzmun gözəlliyi olub, ifadə gözəlliyi olmayan şeirləri məqbul hesab etməyib. Bu cəhətdən M.Ruminin əsərlərini məzmun gözəlliyi olub forma gözəlliyi olmayan şeirlər sırasında göstərib. Qaaninin əsərlərini məzmun gözəlliyi olmayan forma gözəlliyi olan şeir kimi dəyərləndirib. Firdovsinin “Şahnamə”sini, Nizami-nin “Xəmsə”sini, Hafizin “Divan”ını həm məzmun, həm də formaca kamil əsərlər sırasına daxil edib.

Məmməd Cəfər Cəfərov M.F.Axundzadənin ədəbi tənqidi görüşlərini onun siyasi-fəlsəfi fəaliyyətinin bir hissəsi kimi dərk edirdi. Qeyd edirdi ki, M.F.Axundzadə nəinki yalnız Yaxın Şərqi ilk böyük dramaturqu, ilk şərqişünasıdır, eyni zamanda ilk professional ədəbiyyat tənqidçisidir. Şübhəsiz ki, o öz qarşısına çox böyük bir məqsəd qoymuşdu: Şərqi maariflənməsinə çalışmaq, dövrün qabaqcıl ideyalarını yaymaq, Şərq fəlsəfəsini, orta əsr xalq və ənənələrini davam etdirmək və bu əsasda yeni, demokratik bir cəmiyyət yaratmaq, fəlsəfi, siyasi, tarixi fəaliyyətini bu istiqamətə yönəltmək. Məmməd Cəfər Cəfərovun fikrincə, M.F.Axundzadə hər nə işlə məşğul olur-olsun, hər nə yazırsa-yazsın, hamısında həmin bu böyük məqsədə çatmaq yolunda mübarizə aparıb. Belə ki,

M.F.Axundzadə ədəbi tənqidi görüşlərində də bir ictimai xadim kimi çıxış etdirdi. Başqa cür desək, ədəbi tənqidi fəaliyyəti ilə də ictimai-siyasi görüşlərini bir sistem şəklində salmağa çalışırdı.

M.F.Axundzadə bədii yaradıcılığında realist bir sənətkar olduğu kimi, ədəbi tənqidi irsində də realizmin topologiyasını, nəzəri əsaslarını dərinlən öyrənir, bundan həm bədii, həm də estetik irsində faydalanırdı. Məmməd Cəfər Cəfərov ədibin realist tənqid konsepsiyasına xüsusi əhəmiyyət verir və belə fikirləşirdi ki, sənətdə yeni realist üslub uğrunda mübarizə onun ədəbi tənqidi görüşlərinin əsasında dayanırdı. Ədib həmişə yeni üslub axtarışında idi. Elə üslub axtarırdı ki, köhnəliyi, fanatizmi, milli geriliyi aradan qaldıra bilsin. Belə bir üslubu tənqidi realizmdə görürdü. Tənqidçi doğru olaraq qeyd edirdi ki, “Axundov öz bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi tənqidi realizmi nəzəri cəhətdən öz tənqidi məqalələrində əsaslandırırırdı. Sənətkar Axundovla filosof-tənqidçi Axundov möhkəm bir vəhdət təşkil edirdi. Axundov Azərbaycan ədəbiyyatını da qabaqcıl rus realist ədəbiyyatı yoluna salmaq istəyirdi. Lakin o bilirdi ki, sənətdə belə bir üslub özbaşına belə bir kütləvi bir şəkil almayacaq” [2, s.26].

Məmməd Cəfər Cəfərov «M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri» monoqrafiyasında ədibin tənqidçi üslubunu da müəyyənləşdirməyə cəhd edib, ilk professional tənqidçimizin üslubunu elmliliklə publisistikanın vəhdəti kimi səciyyələndirib. Göstərib ki, o sənətdə və ədəbiyyatda elə bir üslubun tərəfdarı olub ki, köhnə cəmiyyətin geriliyini, nöqsanlarını, açıb göstərsin, onunla mübarizə aparən ictimai qüvvələrin tənasübünü göstərə bilsin.

İstər M.F.Axundzadə yaradıcılığı ilə, istərsə də başqa bədii yaradıcılıq nümunələri ilə bağlı fikir və mülahizələrində Məmməd Cəfər Cəfərov dəqiqliyə, dürüstlüyə, ədəbi-tarixi faktdan çıxış etməyə üstünlük verirdi. Ədəbi-nəzəri fikirdə elmiliyə, fikir tutumuna xüsusi əhəmiyyət verərək, M.F.Axundzadənin də bu yolla getdiyini bildirirdi. Əlavə edirdi ki, o, tənqidçiliyi asan, yüngül bir peşə və əyləncə kimi başa düşənlərə gülür, tənqidin çox ciddi bir fənn olduğunu və zəngin bilik, alimlik tələb etdiyini, tənqidlə məşğul olmaq istəyənin, hər şeydən əvvəl «elmdə qüvvətli» olmasını tələb edirdi. Doğrudan da Axundov göstərirdi ki, hər bir oxucunun bu və ya başqa bir əsərdən aldığı təəssüratını söyləməsi və ya yazması da yazıçı, müəllif üçün gərəklidir. «Eyni tənqiddə, ədəbi əsərdə verilən fikirlərin doğruluğu və ya yanlışlığı dəlillərlə isbat edilməlidir. Lakin bu şərtlə ki, dəlillər uydurma, düzəltmə və rəvayətlərdən ibarət olmasın. Həqiqi elmi dəlillər olsun. Başqa sözlə, Axundov tənqidin obyektin olması fikrini irəli sürür və doqmatik, subyektiv tənqidi zərərli hesab edirdi [2, s.28].

M.F.Axundzadə milli professional ədəbi tənqidin ilk ənənələrini yaradırdı. Bu ədəbi tənqidin əsasında bədii təcrübəyə məsuliyyətli, obyektiv və cəsarətli manasibət, nöqsanlara qarşı barışmaz mövqe dayanırdı. Bütün dövrlərdə ədəbi tənqid cəsarət tələb edib. Məmməd Cəfər Cəfərov bu cəhətdən də M.F.Axundzadə irsini faydalı və əhəmiyyətli hesab edirdi. O göstərir ki, M.F.Axundzadə ədəbi tənqidi yaradıcılığa əsasən iki cəhətə üstünlük verirdi: Birincisi, sözün mədəni, nəzakətli bir qaydada çatdırılması, ikincisi, həqiqətin cəsarətlə, birbaşa deyilməsi. Məmməd Cəfər Cəfərov bu iki mühüm cəhəti ədibin fərqləndirməsinə də diqqət yönəldirdi. Bildirirdi ki, əgər tənqidçi yazıçının ideyaları ilə razılaşsasa, tənqid yumşaq bir dillə ifadə olunmalıdır. Yox əgər tənqidçi ilə yazıçının ideyası üst-üstə düşmürsə, bu halda ciddi ədəbi tənqiddə ehtiyac yaranır: «M.F.Axundov bütün əsərlərində mübariz, ardıcıl, prinsipial bir tənqidçidir. Əlbəttə, bu da onun öz ideyalarında möhkəm olmasından, gələcəyə inanmasından irəli gəlirdi. Tənqid dedikdə Mirzə Fətəli mübarizəsini nəzərdə tutur, qələm mübarizəsini qılinc mübarizəsi ilə müqayisə edirdi» [1, s.31].

Bütün hallarda ədəbi tənqid konkret olaraq bədii materiala, həyat və ədəbiyyat faktlarına söykənməlidir. Məmməd Cəfər Cəfərov bu cəhətdən ilk professional tənqidimizi örnək kimi qəbul edirdi. Məmməd Cəfər Cəfərovun fikrincə, M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi əsərlərinin əhəmiyyətli bir cəhəti ondan ibarətdir ki, o öz tənqidi məqalələrində sənət və ədəbiyyat haqqındakı fikirlərini abstrakt məntiq üzərində qurmur, özündən əvvəlki tənqidçinin yolu ilə gedərək öz nəzəri fikirlərini konkret ədəbi hadisələrin, müəyyən yazıçı və şairlərin yaradıcılığının təhlil yolu ilə əsaslandırır. Firdovsi, Mollayi-Rumi, Nizami, Vəqif, Zakir, Homer, Şekspir kimi böyük klassiklər haqqında bir

çox dəyərli fikirlərini verir ki, bu gün belə onlar öz aktual və elmi əhəmiyyətini itirməyib: «Buna görə ki, Axundovun tənqidi irsi yalnız tənqid tarixi cəhətindən deyil, eyni zamanda ədəbiyyat tarixçiliyi elmi nöqteyi-nəzərindən də bizim diqqətimizi cəlb edir» [2, s.31].

Bu da həqiqətdir ki, ədəbi ənənədən kənar bədii yaradıcılıq uzunömürlü olmaz. «Füzuli düşünür» monoqrafiyasında Məmməd Cəfər Cəfərov M.Füzuli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, «hər hansı bir xalqın şairi başqa bir dildə yazmış olsa da, onun sənətində millilik və milli sənət ənənələri özünü çox aydın göstərir. Özünü iftixarla «türki-zəbun»-azərbaycandilli şair adlandıran Füzulinin də ərəbcə, farsca əsərlərində bu xüsusiyyət özünü aydın göstərmişdir» [3, s.151].

Beləliklə, Məmməd Cəfər Cəfərov ənənəvi romantik poeziyada dil və təfəkkürü bədii yaradıcılığın mayası, özəyi hesab edir, bu cəhətdən M.Füzuli yaradıcılığının ideya-estetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə nail olurdu. Klassik romantik poeziya ilə yanaşı, çağdaş şeirlərimizdə də M.C.Cəfərov milli ədəbi ənənələrə üstünlük verir, milli dil, canlı danışq dilindən poeziyada daha çox istifadə olunmasını tövsiyə edirdi. Bu cür halların yeni yaranan sərbəst şeirdə daha çox özünü göstərməsini müşahidə edən tənqidçi novatorluğu ədəbi ənənələrdən kənar təsəvvür edənlərə iradını bildirir, çağdaş şeirin milli dil və təfəkkür faktoru ilə vəhdət təşkil etməsini təsdiqləyirdi: «Şeir dilinin xüsusiyyətlərini hər şeydən əvvəl onun məzmununda və canlı xalq danışq dilinin təbiətində, qrammatik quruluşunda, fonetik xüsusiyyətlərində axtarmaq, ritmində, melodiylarında axtarmaq lazımdır [4, s.157].

M.C.Cəfərov ədəbi tənqiddə məzmun novatorluğuna, nisbətən elmi-ədəbi irsdə az öyrənilən bir sahəyə xüsusi önəm verirdi. Bu kontekstdə gözəllik, məhəbbət ideali, dünya kədəri, Füzuli dünyagörüşü kimi sənət probleminə öz münasibətini bildirirdi. Onun fikrincə, bədii ideya bu və ya başqa formada gözəllik ideali ilə əlaqədardır. Mütəfəkkir tənqidçi kimi romantizmdən də, realizmdən də yazanda gözəllik idealından çıxış edirdi. Eyni zamanda müxtəlif ədəbi mərhələlərdə gözəllik, üvlilik kateqoriyalarını bir-birindən fərqləndirirdi. Bu zaman fikirlərini əsaslandırmaq üçün sosioloji və estetik təhlili birləşdirir, elmi mətnin estetik tutumunu gücləndirirdi. Ədəbiyyatı estetik bir hadisə kimi qəbul edən M.C.Cəfərov belə qənaətə gəlirdi ki, ədəbi tənqid təkcə bədii əsəri sosioloji mövqedən təhlil etməklə kifayətlənməməli, ondakı estetik dəyərləri də üzə çıxarmağı bacarmalıdır.

Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbi ənənəni yalnız milli ədəbiyyatın lokal imkanları və ənənələri ilə sərhədləndirmirdi. Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa klassiklərinin yaradıcılığı, klassik və müasir ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələləri ətrafında, estetika, poetika ilə bağlı çoxsaylı elmi məqalələr, monoqrafiyalar yazırdı. «Füzuli düşünür», «M.F.Axundovun tənqidi-estetik görüşləri», «Sabir», «Cəlil Məmmədquluzadə», «Ədəbi düşüncələr», «Estetik tərbiyə, ailə və məktəb», «Mütəfəkkirin şəxsiyyəti», «Klassiklərimiz haqqında», «Sıdqi Ruhulla», «Hüseyn Cavid», «Səməd Vurğun», «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm», «Şevçenko», «Rus ədəbiyyatı tarixi öçerkləri», «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm», «Rus ədəbiyyatı tarixi öçerkləri», «Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən» və başqa əsərləri ilə Azərbaycan tənqid məktəbinin yeni ənənələri əsasında yaranmışdı.

Professional tənqid məktəbimizin yaradıcılarından biri kimi Məmməd Cəfər özünəməxsus tədqiq və təhlil mədəniyyəti formalaşdırmışdı. Orijinal, fəlsəfi düşüncə ilə birləşən ədəbi tənqid konsepsiyası ilə o, müasir ədəbi prosesi nizamlayır, ona yol göstərir, milli estetik düşüncəni istiqamətləndirməyi bacarır, ədəbi faktları ədəbiyyat tarixi faktına çevirməkdə xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirir, ədəbi düşüncə faktoruna fəlsəfi aspektdə yanaşırdı.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, rus və dünya ədəbiyyatını, ədəbiyyat nəzəriyyəsi sistemlərini yaxşı bilməsi onun ədəbi tənqid konsepsiyasının mükəmməlliyini təmin edirdi. Məmməd Cəfər ədəbi tənqid konsepsiyasını formalaşdırarkən təkcə milli ədəbiyyat faktları ilə kifayətlənmir, Qərbi Avropa və dünya elmi-nəzəri fikrinin nailiyyətlərindən də faydalanırdı. Buna görə də ittifaq miqyasında nüfuz və hörmət qazanan estetik düşüncə sahibi kimi tanınırdı. Geniş və hərtərəfli biliyi, keçdiyi zəngin həyat yolu Məmməd Cəfərin ədəbi zövqünü cilalamış, tənqidçi şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaratmışdır.

Məmməd Cəfər Cəfərov müxtəlif onilliklərdə cavan tənqidçilərlə, professional və mötəbər ədəbiyyat mütəxəssisləri ilə çiyin-çiyinə çalışıb, ədəbi prosesə təsir imkanları qazanıb. 30-cu illərdən etibarən professional tənqidimizdə iki ədəbi şəxsiyyətin imzası daha tez-tez görünür – Məmməd Arif və Məmməd Cəfər Cəfərov. Onların hər ikisi həm milli tənqid ənənələrinə əsaslanır, həm də onun yeni ənənələrini formalaşdırırdılar. Akademik M.Arif onun 20-30-cu illərdəki fəaliyyətini belə xatırlayır: “M.C.Cəfərov bizim gənc tənqidçilərimiz içərisində çox ciddi, müstəqil düşünən, doğrudan da, yazıçılara və ədəbiyyata kömək etməyə çalışan yoldaşlardandır. Yazıçılar arasında hörməti, nüfuzu vardır və heç şübhəsiz ki, bu hörmət artacaqdır” [5, s.117].

«Əsrin mütərəqqi yaradıcılıq metodu», «Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın yeni vəzifələri», «Məmməd Arif və onun sovet ədəbiyyatı haqqında nəzəri fikirləri», «Gələcək gün» romanı», «Teatr sənəti və teatr tənqidi» kimi məqalələri göstərib ki, tənqidçi bədii düşüncə faktını sənət dilinə çevirməyi bacarıb, yeni ədəbiyyatın yaranmasını təmin edən faktorlara, milli ədəbiyyatdakı novator meyillərə daha çox diqqət yetirib. Müasir nəsrin, dramaturgiyanın, poeziyanın elə bir mühüm problemi yoxdur ki, M.Cəfər müəllim ona münasibət bildirməsin. Ədəbiyyatımızın klassiklərindən A.Şaiqdən, M.S.Ordubadidən, C.Cabbarlıdan, S.Vurgundan, S.Rüstəmdən, M.Hüseynədən, S.Rəhimovdan, R.Rzadan, Ə.Ələkbərzadədən, M.C.Paşayevdən də, teatr və səhnəmizin problemlərindən də, bir qədər cavan nəslin nümayəndələri olan Əhməd Cəmil, Zeynal Xəlil, İlyas Əfəndiyev, İ.Hüseynovdan da yazanda da o, daim sənət idealından çıxış edib, ədəbiyyatın ədəbi-estetik irsin ənənələrinə əsaslanıb.

Ədəbiyyatda romantizmə, romantik duyğulara önəm verən tənqidçi “Füzuli sevir” və “Füzuli düşünür”, “M.F.Axundov”, “Hünərvər şair”, “Hüseyn Cavid”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” kimi əsərlərində Azərbaycan romantizminin fəlsəfi və ədəbi aspektlərinə orijinal münasibət bildirir, bədii düşüncə faktoruna fəlsəfi-estetik mövqedən qiymət verirdi.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin praktik və nəzəri problemlərindən bəhs edərkən, ilk yadımıza düşən tənqidçimiz Məmməd Cəfər Cəfərovdur. O, sənət hadisələrinin təhlili vasitəsi ilə həyatın zəruri fəlsəfi, sosioloji, etik və estetik vasitələrinin üzə çıxarılmasında xüsusi fəallıq göstərirdi. Diqqət yetirsək görürük ki, tənqidçinin bədii yaradıcılığına müraciət etdiyi sənətkarların hər biri ədəbiyyatımızda ayrıca mərhələ yaradan ədəbi simalardır. M.Cəfər Füzulinin romantik məhəbbət ideali ilə M.P.Vaqifin məhəbbət və gözəllik idealını, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin satirik-realist məhəbbət idealını bir-birindən fərqləndirməyi bacarırdı. Eyni zamanda romantik H.Cavid, A.Şaiq, C.Cabbarlı irsindəki gözəllik estetikasını layiqincə dəyərləndirirdi. Bütün hallarda o sosioloji təhlillə estetik təhlilin vəhdətini yaratmağa nail olurdu. M.Cəfərin klassik və müasir ədəbi irsə həsr olunan əsərlərində ədəbiyyatın həm bədii ideyalar aləmi, həm də gözəllik aləmi olduğu təsdiq olunur.

İnsanın həyata estetik münasibətini, sənətin elmdən fərqli cəhətlərini, bədii üslub problemlərini konkret bədii nümunələr əsasında təhlil etmək kimi mühüm məsələləri Məmməd Cəfər Cəfərov özünəməxsus bir tərzdə əsərlərinə gətirirdi. Orta əsr romantik poeziyasından da, maarifçi-realist ədəbiyyatdan da, romantizmdən də, müasir ədəbi prosesin əsas istiqamətlərindən də yazanda tənqidçi sənətin əsas və fundamental estetik məsələlərinə cavab verməyə çalışırdı. Bu onun yaradıcılığına dərin məzmun gətirməklə yanaşı, nəzəri əhəmiyyətini də müsbət təsir göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
2. M.C.Cəfərov. Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, 1950.
3. M.C.Cəfərov. Füzuli düşünür. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
4. M.C.Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III cild. Bakı, “Çinar-Çap”, 2009.
5. Məmməd Arif. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq. Bakı, “Revalyusiya və kultura” jurnalı, 1941, № 3.

UOT: 821.512.162.09

Leyla Rzayeva *

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN TƏDQIQATLARINDA DİL VƏ MÜASİRLİK PROBLEMI

Xülasə

Bu məqalədə görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında dil və müasirlik problemindən bəhs olunur. Məmməd Cəfər Cəfərov bu tədqiqatında Azərbaycan ədəbi-bədii dilin xüsusiyyətləri, formalaşması və inkişafı kimi məsələlərə toxunmuş, dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Müəllifin araşdırmaya cəlb etdiyi problem Azərbaycan ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi qolunun təkmilləşməsi, müasirləşməsi və zənginləşməsidir. Müəllif burada dilin fonetik cəhətdən normalaşmasının mühüm amillərindən bəhs etmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov tədqiqatında Azərbaycan bədii dilinin həm şifahi, həm də yazılı qolunun təbii yol ilə normalaşdırılması prosesi məsələsinə də toxunmuşdur.

Açar sözlər: ədəbi-bədii dil, alınma sözlər, terminlər, dialektlər

THE PROBLEM OF LANGUAGE AND MODERNITY IN THE STUDIES OF MAMMAD JAFAR JAFAROV

Summary

This article deals with the problem of language and modernity in the studies of outstanding literary critic Mammad Jafar Jafarov. In this research, Mammad Jafar Jafarov touched on issues such as features, formation and development of the Azerbaijani literary-artistic language and has put forward valuable ideas. The problem that the author explores is the improvement, modernization and enrichment of the written and verbal arm of the Azerbaijani literary language. Here author discusses the important factors of phonetic normalization of the language. In his research Mammad Jafar Jafarov touched on the process of natural normalization of the verbal and written arm of the Azerbaijani literary language.

Key words: literary-artistic language, borrowed words, terms, dialects

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И СОВРЕМЕННОСТИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАМЕД ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА

Резюме

В данной статье освещаются вопросы, связанные с исследованиями выдающегося ученого-литературоведа, критика, академика Мамед Джафара Джафарова по вопросам проблемы языка и современности. Мамед Джафар Джафаров всесторонне рассматривает особенности литературно-художественного азербайджанского языка, его формирование, развитие, высказывая ценные мысли. Исследуемая автором проблема – усовершенствование, обогащение устной и письменной разговорной речи азербайджанского литературного языка. В статье говорится о важных понятиях, нормализующих язык в плане фонетики. В своем исследовании о Мамед Джафаре Джафарове она касается также вопросов нормализации художественного литературного языка естественным образом как в устном, так и в письменном плане.

Ключевые слова: литературно-художественный язык, заимствованные слова, термины, диалекты

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Elmi işçi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun müasir elmi-nəzəri, ictimai fikrimizin formalaşmasında və inkişafında dəyərli xidmətləri olmuşdur. Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor idi.

Onun elmi yaradıcılığına nəzər saldıqda isə aydın olur ki, görkəmli elm xadimi, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məsələlərlə məşğul olmayıb, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında dəyərli məruzələrlə çıxış etmişdir. O, «Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında», «Dil və müasirlik» məqalələrində Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin xüsusiyyətləri, formalaşması və inkişafı kimi məsələlərə nəzər yetirmişdir.

Dil və müasirlik problemi Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. Müəllifin araşdırmaya cəlb etdiyi problem Azərbaycan ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi qolunun təkmilləşməsi, müasirləşməsi və zənginləşməsidir:

«Azərbaycan ədəbi dilinin istər yazılı, istər şifahi qolu son yarım əsrdə xeyli zənginləşmişdir. Dilimizin daxili söz yaradıcılığı, sözdüzəldici, yeni söz birləşməsi imkanları keçmişlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə artmışdır, bu yenilik də öz növbəsində vaxtilə ədəbi və bədii dili ağırlaşdıran müəyyən qisim ərəb və fars mənşəli söz, termin və tərkibləri sıxışdırıb, dildə xəlqiləşmə, doğmalaşma prosesini sürətləndirmişdir. Bu müddətdə ümumi siyasi, mədəni və iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq dilin təbii yol ilə qəbul etdiyi yüzrlərlə alınma söz və terminlər dilin müasirləşməsi üçün çox münbit şərait yaratmışdır. Alınma sözlərdən, terminlərdən istər yenisinin, istər dilimizdə artıq çoxdan sabitləşmiş, doğmalaşmış «köhnələrinin» dilin milli xüsusiyyətlərinə uyğun formada şəkildə qəbul etməsi ümumi bir hal almışdır» [1, s.39].

Müəllif burada dilin fonetik cəhətdən normalaşmasının mühüm amillərindən bəhs etmişdir:

«Dilin fonetik cəhətdən normalaşmasında mühüm amillərdən biri olan tələffüz qaydalarına yazıda və şifahi nitqdə əməl etmək, başqa sözlə ədəbi dildə sabitləşməmiş, ümumiləşməmiş (ümumişlək sözlər halına düşməmiş) ləhcə, şivə, dialekt təsirindən uzaqlaşmaq (bu prinsip bəzən pozulsa da) ümum tərəfindən müdafiə və tətbiq edilən tələffüz normaları halını almışdır. Bunun nəticəsində də müasir ədəbi dilin yazılı qolu ilə şifahi qolu arasında (orfoqrafiya və orfoepiya arasında) yaxınlıq artmışdır. Dil mədəniyyətində (ədəbi-bədii dil, elmi dil və ümumiyyətlə, dilin bütün üslublarında) bu irəliləmə şifahi ünsiyyət vasitəsi olan canlı danışiq dilinə, vətəndaşların nitq mədəniyyətinə də çox müsbət təsir göstərmişdir.

Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, dil mədəniyyətimiz müasir dilimizin daha da təkmilləşməsi, müasirləşməsi və zənginləşməsinə tələb edir. Buna görə də indiki halda öhdəmizə düşən bir sıra vəzifələri yerinə yetirmək qarşısındaıyq.

Bu vəzifələrdən biri, əlbəttə, ədəbi-bədii dildə, eləcə də şifahi danışiqda normativliyə hər cəhətdən ciddi riayət etməkdən ibarətdir» [1, s.39].

Məmməd Cəfər Cəfərov tədqiqatında Azərbaycan bədii dilinin həm şifahi, həm də yazılı qolunun təbii yol ilə normalaşdırılması prosesi məsələsinə də toxunmuşdur:

«Azərbaycan bədii dilinin həm şifahi, həm də yazılı qolunun təbii yol ilə normalaşdırılması prosesi milli dilin təşəkkülündən çox-çox qabaq, orta əsrlərdən başlamışdır və müəyyən tarixi, siyasi, ictimai, mədəni təsirlər, mədəni-siyasi əlaqələr, dövlət quruluşu və s. ilə bağlı olaraq bu normalaşma prosesi mürəkkəb, enişli-yoxuşlu yollar keçsə də, əsasən təkmilləşməyə, ədəbi-bədii dil ümumiliyinə doğru inkişaf etmişdir.

Məsələn, diqqəti cəlb edən səciyyəvi bir haldır ki, orta əsrlər ədəbi-bədii dilinin həm şifahi, həm yazılı qolunda şivə, dialekt ünsürləri, arxaik sözlər, bayağı tələffüz formaları işlənməmiş və ya son dərəcə cüzi bir ünsür təşkil etmişdir.

Bu gözəl dil hadisəsini (normasını) klassik şeirdə, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatında (nağıl, dastan, lətifə, əmək nəğmələri, mərasim, qəhrəmanlıq nəğmələri, atalar sözü, bayatılarımızda...) çox aydın görürük» [1, s.40].

Akademik toxunduğu bu məsələ ilə bağlı nümunələr də vermişdir:

«Əgər şifahi bədii dilin mühafizə edilmiş ilk nümunəsi olan «Dədə Qorqud» dastanından başlamış sonrakı əsrlərdə də həm yazılı, həm də şifahi ədəbi-bədii dildə bol-bol işlənən, müasir dil üçün isə arxaikləşmiş və ya unudulmuş sayılan sayru, eş, qutlamaq, varmaq, ağırlamaq, ayıtmaq, həp, ün, əvət, şol, düş, us, şöylə, ətmək, donatmaq, qıvanc, əsən, qaranqu, ulaşmaq, sonmaq, ilətmək, nəsnə, bulmaq, biliş, yarm, irişmək, yey, qılmaq, irmək, işlə, al, kəndi, sənciləyin, hovur kimi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlər və ya sözlərin müasir ədəbi tələffüzünə uyğun gəlməyən qanı, oyru, qaçan, əysirmək, anı, vergil, demən, netmək, öylə, unca şəklində yazılması, işlənməsi tarixi bir faktdırsa, bu sözlərin tələffüz formalarının müəyyən tarixi dövrlərdə xalq dilində ümumişlək sözlər olduğuna şübhə etmək olmaz» [1, s.40].

Məmməd Cəfər müəllim bu sözlərin ötən əsrlərdə bədii dildə ümumişlək söz vəzifəsini saxladığını bildirmişdir: «Məlumdur ki, belə sözlər və onların tələffüz formaları ötən əsrlərdə həm yazılı, həm də şifahi bədii dildə ümumişlək söz vəzifəsini saxlamışdır. Biz bunu Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövsi, Nəbati, Seyid Əzim kimi müxtəlif əsrlərdə yaşamış şairlərin dilində, «Bəxtiyarnamə» kimi tərcümə əsərlərinin dilində, şifahi xalq yaradıcılığının bütün növlərində, həmçinin, az da olsa müasir canlı danışiq dilində də (bəzi şivə və ləhcələrdə də) müşahidə edirik. Bu sözlərin sonradan dilin inkişafının ayrı-ayrı qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olaraq ədəbi-bədii dildə əvəz edilməsi isə başqa məsələdir» [1, s.40].

Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtədir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir. Ədəbi dilin normaları dilin bütün sahələrinə aid olur; məsələn:

1) Fonetik normalar; 2) orfoepik normalar; 3) leksik normalar; 4) onomastik normalar; 5) semantik normalar; 6) frazeoloji normalar; 7) derivatoloji normalar; 8) morfoloji normalar; 9) sintaktik normalar; 10) üslubi normalar [4, s.18-20].

Ədəbi dil normalalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan meyarların əsasları, şərtləri aşağıdakılardır: dürüstlük, düzgünlük, dəqiqlik, asanlıq, sadəlik, vahidlik, eynilik, sabitlik, ahəngdarlıq, səlislik, fəsihlik və davamlılıq [3, s.5].

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovu Azərbaycan ədəbi-dilin normaları ilə bağlı aşağıdakı məsələlər də maraqlandırmışdır:

«Necə olmuşdur ki, dilin qayda-qanunları, qrammatik quruluşu, fonetik morfoloji xüsusiyyətləri, tələffüz formaları nəzəri cəhətdən Azərbaycan dilçilik elmi baxımından işlənmədiyi dövrlərdə belə, nəinki ədəbi-bədii dilin yazı qolunda, ondan daha artıq, bədii dilin şifahi qolunda da təbii yol ilə belə bir normalaşma, belə bir dil ümumiliyinə doğru səy (ləhcə, dialekt, şivə təsirinə qapılmadan ümumişlək söz və ifadələri ön plana çəkmək səyi) əmələ gəlmiş, get-gedə yaxşılaşmış, çox sonralar Azərbaycan dilçiliyi elmində əsaslandırılan qanunların, normaların çoxu dəqiq gözlənilmişdir?

Necə olmuşdur ki, nəinki ədəbi-bədii dilin yazılı qolunu davam etdirən klassiklərimiz, eləcə də zəngin şifahi poetik irsin yaradıcıları, həm də əksəriyyəti savadsız olan, məktəb, mədrəsə görməyən aşıqlarımız, dilin bütün gözəl xüsusiyyətlərini, ritmini, ahəngini, musiqisini, səlisliyini, estetik cəhətini ifadə edən bayatılarımızı qoşan savadsız ana-bacılarımız ötən əsrlərdə heç də kitabda yazılmayan doğma dil normalarını belə diqqətlə gözləmişlər? Şifahi bədii dildə, ümumxalq tərəfindən ölkənin həm cənubunda, həm də şimalında – bütün rayonlarında, şəhər və kəndlərində yaşayan əhali tərəfindən anlaşılmayan (öz dövrünə görə), ümumişlək olmayan sözlər, ifadələr işlədilmişsə, bu təbii normalaşma prinsipi haradan götürülmüşdür?

Şübhəsiz ki, doğma dilin öz təbiətindən, xüsusi sistemindən və dil ümumiliyini gözləmək qayğısından!» [1, s.41].

Bundan başqa, Məmməd Cəfər Cəfərov qeyd edir ki, bayatıları, mahnıları, müxtəlif mərasim nəğmələrini yaradan ana-bacılar, qızlar, gəlinlər ölkənin istər şimalında, istərsə də cənubunda yaşamış olsun, müxtəlif rayon, kənd əhli olduqlarına baxmayaraq, dil ümumiliyini gözləmiş, şivə, ləhcə

və dialektlərdən, ancaq ümumxalq tərəfindən anlaşılan sözləri seçib işlətməmişlər. Aşıqlarımız da həmçinin. Aşıq – tufarqanlı, qazaxlı, təbrizli, ərdebilli, naxçıvanlı, mərəndli olsun, istərsə də qaxlı, tovuzlu, ağstafalı, basarkeçərli, şamxorlu, vedili, salyanlı, urmulu, kürdəmirli – hərə öz əsrinin dil ümumiliyini mümkün qədər qorumağa çalışmışdır.

Akademik fikrini qüvvətləndirmək üçün nümunələr də göstərmişdir: «Bu həqiqəti biz heç olmasa XV-XIX əsrlər arasında yaşamış (Aşıq Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Abdulla, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Aşıq Dilqəm) aşıqların dilinin müqayisəsində çox aydın görə bilərik.

Hansı rayondan, hansı kənddən olursa-olsun, hər yerdə aşığın şüarı belə olmuşdur:

*Aşıq olub oba-oba gəzənin
Danışmağa şirin dili gərəkdir,
Arif məclisində, alim yanında
Düzgün sözü, xoş zülalı gərəkdir.
(Aşıq Valeh)*

Elə buna görədir ki, musiqi folklorumuz kimi, aşıq sözü, aşıq şəri də keçmişdə də, əsrimizdə də hamı üçün anlaşıqlı, yaxın və doğma olmuşdur» [1, s.41-42].

Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbi-bədii dilin həm şifahi, həm yazılı qolunda dil ümumiliyinə göstərilən bu qayğı müasir yazıçılarımız və aşıqlarımız üçün də nümunə olmasının vacib olduğunu bildirir.

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin də xüsusi rolu vardır. Dialekt və şivələr ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir. Söz və ifadələr ədəbi dilə yazıçı, alim, müəllim və mətbuat işçiləri vasitəsilə dialekt və şivələrdən keçir. Şair və yazıçıların əsərlərində işlənən dialekt sözü geniş oxucu kütləsinə malik olub, özünə hüquq qazandıqda ədəbi dilin lüğətinə daxil olur [4, s.435].

Müasir ədəbi dilimizdə bu gün ədəbi dilin tərkib hissəsi kimi işlənən çox söz vardır ki, bu sözlər vaxtilə müxtəlif dialektlərin lüğət tərkibi dairəsindən xaricə çıxmadıqları halda, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqa yazıçılarımız bunları öz əsərlərində işlədərək canlandırıb, onlara ümumxalq koloriti vermiş və ədəbi dil lüğətinə daxil etmişdir [2, s.122].

Alimlər öz elmi-tədqiqat əsərlərində dialekt və şivə sözlərindən, əsasən termin yaradıcılığında istifadə edirlər. Son zamanlarda kənd təsərrüfatı, sənaye, inşaat və s. sahələrlə əlaqədar olan xeyli dialekt və şivə sözləri ədəbi dilimizə daxil olmuş, onun inkişafına xidmət etmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, dialekt və şivələrdən söz almaqda ciddi ehtiyatlılıq tələb olunur. Çünki dialektə işlənən hər sözü ədəbi dilə gətirmək olmaz. Əks təqdirdə, bu, ədəbi dili ağırlaşdırar, onun inkişafına mənfi təsir göstərə bilər [4, s.435].

Lazım olmadığı halda, yuxarıda dediyimiz xüsusiyyətləri gözləmədən yerli ləhcə və şivə sözlərinə meyil göstərmək, onları ədəbi dildə işlətmək dili korlamaqdan başqa bir şey deyildir [2, s.72].

Məmməd Cəfər müəllim də araşdırmasında məhəlli sözlərin lüzumsuz işlənmə məsələsinə də diqqəti cəlb etmişdir: «Dilçilər, ədəbiyyatşünaslar ədib və şairlərə məsləhət görəndə ki, məhəlli sözlər işlətməyin - bəzi yazıçılara bu tələb lüzumsuz və qəribə görünür, halbuki, tələb yerindədir və ona əməl etmək zəruridir. Bu tələb başqa sözlə o deməkdir ki, müasir bədii söz ustalarımız söz sənətimizin tarixi boyu klassiklərimiz, el aşıqlarımız, mahnı, bayatı ustası ana-bacılarımız bədii dildə dil ümumiliyini göz bəbəyi kimi necə qorumuşlarsa, siz də eləcə qoruyun, dilçi, ədəbiyyatşünaslara inanmırsınızsa, xalq «dilçiləri»nə inanın, xalq «dilçiliyi» ənənələrinə sadıq qalın!

Yazıda məhəlli söz, ifadə, tələffüz formalarından qaçmağı tələb edən dilçilərlə yazıçılar arasında bir növ anlaşılmazlığın səbəbi də yox deyildir. Bəzən, dilçilər normativlik tələbini irəli sürəndə, bədii dilin spesifik xüsusiyyətlərindən sərf-nəzər edir, nəzərə almırlar ki, dialektlərdən, hətta,

nəinki dialektlərdən, habelə köhnə lüğətlərdən, kitablardan və tərcümə əsərlərindən, arxiv sənədlərindən də söz seçmək, əvəz etmək, müəyyən sözləri yeni mənada işlətmək ədəbi-bədii dili zənginləşdirən mənbələrdən biridir, həmişə də belə olmuşdur. Dünyanın bütün söz ustaları, məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər.

Belə bir axtarış, seçmə, əvəzetmə, sözlərə yeni mənəvermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutdurmuş, üstü örtülmüş xəzinə halına salmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan yazıçısının, aliminin lazım olduğu yerdə ləhcə, şivə, dialektlərə müraciət etməsi vacibdir» [1, s.42].

Görkəmli alim lazım olmadığı halda məhəlli sözlərin işlədilməsi dil ümumiliyinə və normativliyinə ciddi əngəl törətdiyini bildirmişdir və bu fikrini belə əsaslandırmışdır:

«Bütün bunlarla bərabər bir həqiqət də var ki, lazım olmadığı halda məhəlli sözlərin işlədilməsi dil ümumiliyinə və normativliyinə ciddi əngəl törədir. Çünki dialektlərdə elə söz və tələffüz formalarına rast gəlirik ki, onlar çoxdan köhnəlib ümum tərəfindən anlaşılmayan sözlər halına düşmüşdür. Məsələn, artıq dildə çoxdan sabitləşib, hamı tərəfindən anlaşılan səbəb, vaxt, gülüş, duman, göz həkimi, cib yaylığı, aciz, nadinc, növbə, qüvvət, ağbəniz, kömək kimi sözlərin yerinə bəzi dialektlərdə ümumxalq tərəfindən anlaşılmayan mile, məslet, hingildək, cəncəlmə, kahal, kəsəri, əməfək, ələmyesir, nədəhil, avağa, ağcəvizə, ayamat kimi sözlər işlədilsə, bunları təzədən ədəbi-bədii dilə gətirməyə ehtiyac yoxdur. Belə bir təşəbbüs özü pis mənada məhəllilik olardı. Təsədüfi deyildir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ötəri əsrlərdə də bizim nə yazılı, nə də şifahi bədii dilimizdə belə məhəlli sözlərdən bir nümunə də tapmaq mümkün deyildir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, şifahi bədii dildə işlənməyən məhəlli sözlər, tamamilə, atılmalı, unudulmalıdır. Əksinə, onlardan bircəsinə də itirmək olmaz. Dilin ehtiyat fondunu təşkil edən belə sözlər qayğı ilə toplanıb izahlı lüğətdə əks olunmalıdır.

Bəzi dialektlərdən alınma sözlərin yalnız tələffüzü olmuşdur və vardır (mühasirə-mansıra, məşhur-manşır, abajur-abicur, oranjeriya-ərəncə). Bunları da bədii dilə gətirmək zərərli» [1, s.42-43].

Məmməd Cəfər Cəfərovun fikrincə, «ədəbi-bədii dildən məhəlli söz və tələffüz tərzindən qorunmağa dəvət heç də dialektlərə xor baxmaq əlaməti sayıla bilməz. Belə tələb, dəvət, məsləhətlərdən məqsəd hər cəhətdən dil ümumiliyini qorumaqdır. İndi dil mədəniyyətimizin elə bir inkişaf mərhələsidir ki, istər fəhlə, kəndli, müəllim, tələbə olsun, istər yazıçı, aktyor, alim, birinin neft, birinin nöyüt, birinin məşhur, birinin manşır, birinin neçin, birinin nöş, birinin gəlibdir, birinin gəlitdi, birinin bacı, birinin bəji, birinin ana, birinin məmə, birinin bibi, birinin mama və i.ə. deməsi ilə yazıda işlətməsi dildə hərc-mərcliyə səbəb olur. Məqsəd bu kəsiri aradan qaldırmaqdır» [1, s.44].

O, bildirmişdir ki, ədəbi dilin, eləcə də danışq dilinin hər cəhətdən normalaşdırılması işinin müasir tələblər səviyyəsində müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsi şübhəsiz ki, bütün maarif, mədəniyyət xadimlərimizin, o cümlədən də alim və yazıçıların dilçi alimlərlə əlbir işləməsi ilə mümkün olacaqdır.

Məmməd Cəfər Cəfərov çox doğru buyurmuşdur ki, dil mədəniyyəti elə bir toxunulmaz sərvətdir ki, onun bu və ya başqa prinsipial məsələlərini şəxsi rəylər, mülahizələrlə həll etmək olmaz. Məhz buna görədir ki, dilin taleyi və problemləri ilə məşğul olmaq hər yerdə birinci növbədə dilçi alimlərə tapşırıqlıdır. Bu alimlər də milli dilin özünəməxsus sistemlərini, qanunlarını, tarixi inkişaf yolunu, müasir vəziyyətini və zənginləşmə perspektivlərini əsas götürüb nəticə çıxarır, qanunları ümumiləşdirir, təkliflər irəli sürürlər. Bununla belə, mütəxəssis dilçi olmayan, elm, sənətin hər hansı bir başqa sahəsində çalışan vətəndaşların da bu barədə şəxsi mülahizələrini söyləməsi, arzularını bildirməsi faydasız deyildir, bəlkə də vacibdir. Belə mülahizələr nə qədər çox olsa (mübahisəli olsa belə) ədəbi dilin ciddi problemlərinin həllində bir o qədər xeyri olar.

ƏDƏBİYYAT

1. M.C.Cəfərov. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, "Çinar-Çap", 2003.
2. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, II hissə. Leksika. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
3. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili, I hissə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
4. A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Bakı, "Nurlan", 2003.
5. İsa Həbibbəyli. Bir şəkil, ədəbiyyat siyahısı və iki məktub haqqında oda. Bax: M.C.Cəfərov. Taleyi və sənəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2009.

MÜTƏFƏKKİR ALİM: ŞƏXSİYYƏTİ VƏ OBRAZI

UOT: 821.512.162.09

Şamil Salmanov*

ƏFSANƏLƏŞMİŞ İNSAN

Xülasə

Məqalə 2004-cü ildə tənqidçi Şamil Salmanov tərəfindən ədəbiyyatşünas alim, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun anadan olmasının 95 illik yubileyi münasibətilə yazılmışdır. Məqalədə alimin xüsusən tənqidçilik sahəsindəki çoxcəhətli fəaliyyəti geniş şəkildə işıqlandırılaraq diqqətə çatdırılmışdır.

Məmməd Cəfər Cəfərovun mötəbər bir tənqidçi kimi fikirləri və mülahizələri müəllif tərəfindən izlənilmiş, XX əsr milli tənqidimizin banilərindən biri kimi dəyərləndirilmişdir.

Bir sıra fundamental tədqiqat və monoqrafiyaların müəllifi olduğu qeyd edilmişdir.

Məqalədə eyni zamanda görkəmli alimlə bağlı əhvalatlar da yer almışdır.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, tənqidçi alim, ədəbiyyatşünaslıq memarı, təhlil prinsipləri, yaradıcılıq

LEGENDARY MAN

Summary

The article has been written by critical scientist Shamil Salmanov on the 95th anniversary of Mammad Jafar Jafarov's birth in 2004. In the article it is highlighted the multifaceted activity of the scientist in the field of criticism in detailed.

Mammad Jafar Jafarov's opinions and views as a respected critic are followed by the author and he has been evaluated as one of the founders of our national criticism of the XX century.

It is mentioned that he is an author of some fundamental studies and monographs. In the article stories about the prominent scientist are taken place as well.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, critic scientist, architect of literary criticism, principles of analysis, creativity

ЧЕЛОВЕК-ЛЕГЕНДА

Резюме

Статья написана в 2004 году критиком Шамилем Салмановым в связи с 95-летним юбилеем со дня рождения ученого-литературоведа, академика Мамед Джафара Джафарова. В статье особо широко освещается разносторонняя деятельность выдающегося ученого в области критики.

Автор, исследуя мысли Мамед Джафара Джафарова как достойного критика, оценивает его как одного из основоположников национальной критики XX века. Отмечается, что он был автором ряда фундаментальных исследований и монографий.

В то же время в статье приводятся определённые события и обстоятельства, связанные с видным ученым.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, критик, архитектор литературоведения, принципы анализа, творчество

* Filologiya elmləri doktoru, professor.

Hər milli ədəbiyyatın məxsusi görüşləri, yaradıcılıq fəlsəfəsi olur. Milli ədəbiyyat bunsuz, bu amilsiz natamamdır. Azərbaycan ədəbiyyatı da yetkin milli ədəbiyyatlar sırasına daxildir. Deməli, onun da özünəməxsus görüşləri, bədii həqiqət meyarları, yaradıcılıq fəlsəfəsi vardır. Ola bilməz ki, zəngin və qədim ədəbi irsi olan bir ədəbiyyatda belə keyfiyyətlər olmasın. O da məlumdur ki, milli ədəbiyyatın bu sahəsinin yaranmasında, onun görüşlər sisteminin və dəyərlərinin təşəkkülündə ədəbi tənqidin rolu xüsusi və müstəsna. Tənqid milli ədəbiyyatın görüşlər formasında, estetik təfəkkür formasında mövcudluğudur, onun təzahürünün başqa bir şəkli və buna görə də tənqidsiz milli ədəbiyyatın həqiqi yetkinliyindən, tamlığından, onun təcrübə və tarixinin ifadə olunduğu kateqoriyalarından danışmaq sadəcə qeyri-mümkündür. Ədəbi tənqid də bu mənada hər bir milli ədəbiyyatın ayrılmaz bir hissəsidir, onun bütün tarixinin ayrılmaz sahəsi və hadisəsidir, ədəbiyyatın təməl xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları tənqiddə də öz dərkini tapır. Azərbaycan ədəbi tənqidi də ədəbiyyatımızın belə hadisəsidir və onun bu səviyyəyə yüksəlməsi, ədəbi prosesdə özünüdərk və özünüdərk M.F.Axundzadədən başlayaraq bir neçə milli tənqidçilər nəslinin bu sahədəki uzunluq, çoxəhəli və səmərəli fəaliyyətinin nəticəsidir. Belə nəsilərdən biri də əsrin 30-cu illərinin sonunda fəaliyyətə başlamış və uzun bir müddət bu sahədə çalışmış tənqidçilər nəslindən ibarətdir. Bundan əvvəlki onilliyin, yəni 20-ci illərin tənqidçiləri ilə müqayisədə bu tənqidçilər say etibarilə çox olmamışdır. Lakin tənqidin sözün həqiqi və geniş mənasında milli ədəbi prosesimizdə özünü hiss etdirməsi, onun vəzifələri, tənqidin ədəbi inkişafda mövqeyi nöqtəyi-nəzərdən bu tənqidçilər nəslinin gördüyü işlər, realizə etdikləri vəzifələr, tənqiddə gətirdikləri görüşlər və fikirlər son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli. Həmin tənqidçilər sırasında biz akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adını da xüsusi bir vurğu ilə qeyd etməli və qiymətləndirməliyik.

İlk illər. Məmməd Cəfər ilk məqalələrini 30-cu illərin axırlarından dərc etməyə başlamışdır. Yəni bu dövrdə tənqid artıq müasir ədəbiyyatın, müasir ədəbi prosesin çox güclü və zəruri bir amili ola bilmişdi; tənqid bir yaradıcılıq forması, ədəbi təfəkkürün xüsusi bir tərzli səviyyəsində özünüdərk edə bilmişdi. Lakin bununla belə, onun keyfiyyət dəyişməsinə, öz spesifik xüsusiyyətlərini daha dərindən mənimsəməsinə və inkişaf etdirməsinə ehtiyac var idi. O, daha çox belə bir məzmun və mahiyyət ehtiva edirdi, ədəbi prosesdə belə bir rol oynayırdı – sənəti yaradıcılıq aktı kimi başa düşürdü və ədəbi-bədii təhlil prinsiplərinin əsasında da belə bir anlayış dururdu. Ə.Nazim, M.Quliyev, M.K.Ələkbərli, M.Rəfili, M.Hüseyn və b. ötən əsrin iyirminci, otuzuncu illərində öz məqalələrində tənqidin daha çox bu tipini təmsil edirdilər. Onların tənqidi bir növ ədəbi döyüşlər, ədəbi mübarizələr tənqidi idi. 20-ci illərin çox cazibəli, zahirən çox yeni və inqilabi təsir bağışlayan tənqidin “ədəbi döyüşləri”, ədəbiyyatda sinfi mübarizənin müdafiə meyilləri 30-cu illərin ortalarında acı və kədərli nəticələrə gətirib çıxardı. Tənqidin ədəbiyyatda, yazıçıların yaradıcılığında burjuva təsirini axtarmaq və tapmaq meyilləri ədəbiyyatda, tənqidin özündə repressiyanın aparılması üçün başlanğıc oldu.

Tənqidimizin bütöv bir nəsil, özü də savadlı və bilikli nəslə aradan götürüldü. Buna görə 30-cu illərin sonunda, 40-cı illərdə daha əvvəlki tənqidin “döyüşlərini” davam etdirmək olmazdı. Bunu bir çox tənqidçilər, əsasən başa düşmüşdülər. Onların biri də, heç şübhəsiz, Məmməd Cəfər Cəfərov idi. Əlbəttə, burada “başla düşmək” məsələsini biz bir qədər şərti işlədirik. Onlar heç də məqalələrində bu barədə ucadan danışmırdılar və danışa da bilməzdilər. Ancaq onlar məqalələrində, təhlillərində ədəbiyyatın siyasi məsələlərindən daha çox ədəbi problemlərinə meyil göstərirdilər ki, bu da tənqidin ümumi səviyyəsinə və keyfiyyətinə müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərirdi. M.Arif, C.Cəfərov, M.İbrahimov, Ə.Ağayev və başqalarının professional tənqidin bir çox əlamətlərini əks etdirən məqalələri bu məqamda meydana çıxmışdır. S.Vurğunun müasir ədəbiyyatın miqyaslı problemlərini qaldıran və həll edən tənqidi bu illərdə yetkinləşmişdi və hətta milli miqyasdan kənarda, o vaxtkı ümumsovet ədəbi fikri axarında inkişaf edirdi. Təsədüfi deyil ki, 1940-cı ilin axırlarında yazdığı bir məqalədə S.Vurğun müasir tənqidi necə görmək istədiyini geniş izah edərək yazırdı ki, “tənqidçi öz xalqı və öz epoxası ilə ayaqlaşa bilməlidir. Bunun üçün də o, xalqın nəfəsi ilə tənəffüs etməli, ona yüksək ideal və istəkləri ilə yanaşmalı, ən incə və insanpərvər duyğuları ondan almalı,

incəsənət, həyat, böyük xalq müdrikliyi və mərdliyi zövqlərini ondan öyrənməlidir... Bizim tənqidi-miz incəsənətimizin yüksək namusu və vicdanı keşiyində dayanmışdır”.

Məmməd Cəfərin də tənqiddə müvəffəqiyyətinin əsas rəhni belə bir prinsip olmuşdur, bütün tənqidçilik fəaliyyəti dövründə o, yüksək tənqidin missiyasını ciddi gözləmişdir və öz yaradıcılığında, dövrün ədəbi prosesinə münasibətində tənqidin məqsəd və vəzifələrinə sədaqətli qalmışdır və ən yaxşı məqalələrində, tənqidi çıxışlarında həqiqi sınaq olmuş qanunlarına əsaslanmışdır. Tənqidin bədii əsər və bədii yaradıcılıq haqqında mühakimə olduğuna dərinlən etiqad bəsləmişdir. Bəli, bunu da gizlətməməliyi ki, onun da məqalələrində eyni zamanda dövrün müəyyən siyasi-ideoloji reallıqlarının, təlim və prinsiplərinin təsiri olmuşdur.

Tənqidçi də, yazıçı kimi müəyyən siyasi-ictimai şəraitin içərisində və təsir dairəsində yaşayır, bu şəraitin qanunları və xüsusiyyətləri, görüşləri, düşüncə tərzləri onların da yaradıcılıqlarında öz təsirini hiss etdirir. Hətta ədəbiyyatın, yaradıcılığın özündən fərqli olaraq tənqid bu təsiri öz üzərində daha güclü və dərinlən hiss edir, onun təsirinə daha çox məruz qalır. Bu da çox təbii və qanuni-dir. Çünki tənqid öz təbiəti etibarilə ictimai fikirdir, müəyyən dərəcədə hətta ideologiyanın bir formasıdır və o, öz dövrünün ictimai fikrini, rəyini, hiss və əhval-ruhiyyəsini ifadə etməklə bərabər ideologiyasını da ifadə edir və etməlidir. Bu, tənqidin zəif tərəfi yox, güclü tərəfidir, onun xüsusiyyəti və spesifikasiyasıdır. M.Cəfərin də bir tənqidçi kimi qızgın və məhsuldar fəaliyyət göstərdiyi illərdə tənqid belə bir yaradıcılıq və fikir sahəsi olmuşdur. O biri tərəfdən nəzərə alınmalıdır ki, bu dövrdə həm də tənqidin daha çox ideoloji tərəfinə və vəzifələrinə üstünlük verildirdi, onun spesifikasiyasının bu tərəfi xüsusi qeyd olunur və əsas götürülürdü.

Məmməd Cəfərin ilk ədəbi-tənqidi məqalələri 30-cu illərin ortalarında dərc olunsada, bir peşəkar tənqidçi kimi o, qırxıncı illərdə, müharibə və müharibədən sonra yetkinləşmişdir. Bu illərdə o, müasir ədəbiyyat haqqında, daha çox isə müasir ədəbiyyatın nəzəri məsələləri haqqında yazır; eyni zamanda milli klassiklərimiz, dünya və rus ədəbiyyatı klassikləri də onun tənqidinin mövzusu, predmeti idi. Bu istiqamətləri bütün sonrakı ədəbi fəaliyyəti boyu saxlamışdır. Ancaq hansı mövzuda, klassiklər haqqındamı, yaxud müasir ədəbiyyat haqqındamı yazmasından asılı olmayaraq, Məmməd Cəfər bütün hallarda, hər şeydən əvvəl, bir tənqidçi kimi daha güclü olmuşdur. Buna görə biz belə düşünürük ki, tənqidçilik onun yaradıcılığının bir sahəsi yox, onun bədii materiala münasibətinin xüsusiyyəti olaraq özünü hiss etdirmişdir. M.Cəfər təbiətən tənqidçi olmuşdur. Tənqidçilik onun təfəkkürünün, onun ədəbi-estetik duyumunun xüsusiyyəti olmuşdur. Belə deyərkən biz heç də onun fəaliyyətində ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının, monoqrafiyalarının əhəmiyyətini azaltmaq niyyətində deyilik. Yox, məqsədimiz qətiyyən bu deyil. Məmməd Cəfərin müxtəlif illərdə yazdığı tədqiqat əsərləri ədəbiyyatşünaslığımızın böyük, ciddi vəzifələrini, metodoloji ehtiyaclarını ödəmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıq memarı. Məmməd Cəfər tənqidi necə başa düşürdü, tənqidin spesifikasiyasını və vəzifələrini necə izah və şərh edirdi? Tənqidin imkanlarına münasibəti necə idi? Tənqidi necə görmək istəyirdi? Perspektivlərini necə təsəvvür edirdi? Məmməd Cəfər məqalələrində vaxtaşırı bu məsələlərdən çox danışmışdır və belə hesab edirik ki, onun tənqidində ədəbi müasirliyə baxışını, müasir ədəbiyyat görüşlərini, bu baxış və görüşlərin təkamülünü göstərməzdən əvvəl bu barədəki fikirlərini, mülahizələrini, müxtəsər şəkildə olsa da, izləmək maraqlı və əhəmiyyətli olardı.

Ədəbi tənqidin nəzəriyyəsi və metodologiyası haqqında Məmməd Cəfərin fikirləri bir silsilə təşkil edir və bu fikirlərin əsaslarından biri tənqidin predmetinə və vəzifələrinə aid tənqidi fikirlərdir. Bu fikrə görə, tənqid birinci növbədə müasir həyat və müasir ədəbiyyatın əlaqəsini aydınlaşdırmaqla məşğul olur. Tənqid canlı həyat həqiqətini və əsərdə, ədəbiyyatda təcəssüm etdirilmiş bədii həqiqəti müqayisə edir, bədii həqiqətin gerçəklik dərəcəsini, inandırıcılıq qüvvəsini müəyyənləşdirir. Aydındır ki, müəllif bu “müqayisəni” mexaniki şəkildə başa düşmürdü. Onu adıləşdirmir və bəsitləşdirmirdi. Tənqid bu məqsədinə əsər vasitəsilə, əsərin ifadə etdiyi bədii həqiqət vasitəsilə nail olur. Məmməd Cəfərin “müqayisə” anlayışının əsasında belə bir fikir dururdu. Burada müəllif belə bir nəticə çıxarırdı: tənqid ədəbiyyat haqqında, sənət haqqında elm olduğu qədər də “mövcud ictimai həyat haqqında bilik və mühakimədir”. Müasir həyatı onun inikası olan müasir həyatla əlaqədar

bir şəkildə, həm də hərəkət və inkişafda tədqiq etmək tənqidi başqa ədəbiyyat elmlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir". "Tənqidçinin ədəbiyyat haqqında mühakiməsi onun həyat haqqında mühakiməsinin xüsusi bir ifadə formasıdır". Tənqidin bu xüsusiyyəti onu ədəbiyyata yaxınlaşdırır, ona ədəbiyyatın xüsusi bir janrı, bir forması kimi baxmağa imkan verir. Tənqidin mahiyyəti bu xüsusiyyətləri haqqında düşüncələrindən müəllif bu fikrə gəlirdi ki, "ədəbi tənqid hər şeydən əvvəl yaradıcı fikrin xüsusi bir sahəsi, həyatı idrakın xüsusi bir şəkli". Başqa bir məqaləsində isə bu dediklərinə müəllif "tənqid müasir mənəvi mədəniyyət haqqında bilik, mühakimədir", – fikrini əlavə edir və bununla da ədəbi tənqid konsepsiyasını dərinləşdirmiş olurdu. Tənqid bu vasitə ilə yalnız ədəbi hadisələri izah və şərh, təhlil və qiymətləndirmə forması olmaqdan çıxır, daha çox yaradıcılıq aktına çevrilir.

Məmməd Cəfər göstərirdi ki, tənqid elmdir, ancaq o, eyni zamanda yaradıcılıqdır, sənətdir. Bu isə tənqidin vəzifəsini ciddi və tutumlu edir, onun haqqında təsəvvürü genişləndirir. Tənqidçinin vəzifəsi ilə yazıçının vəzifəsini eyniləşdirir. Məmməd Cəfər belə hesab edirdi ki, həqiqi tənqidi düşündürməli olan məsələ, hər şeydən əvvəl, içərisində yaşadığı canlı həyatdır. Bədii ədəbiyyat da məhz bu həyatı idrakın xüsusi və canlı forması olduğuna görə tənqid üçün qiymətli bir materialdır". Belə hesab edərkən Məmməd Cəfər tənqidçiyə passiv, seyrçi rol vermirdi; əksinə, o, belə düşünürdü ki, tənqidçi sənəti də, tənqidçi yaradıcılığı da geniş mənada həyatı, insanı dərk etmə sənətidir, tənqidçinin məqsədi "həyata, cəmiyyətə xeyirxah təsir göstərə bilməkdir". Məhz bu məqsəd naminə tənqidçi öz müşahidələrini yazıçının canlı müşahidələri ilə zənginləşdirir, öz idrak qabiliyyətini ruhən ona yaxın olan bədii dühanın idrak qabiliyyəti ilə qüvvətləndirir, öz hökmlərini sənət əsərinin əks etdirdiyi həyat həqiqətlərinə istinad edərək əsaslandırır. Buradan da müəllif hər cür əsərin yox, məhz həqiqi sənət əsərinin böyük tənqidin diqqət və marağına layiq olması fikrini çıxarırdı; istedadsız, bədilikdən məhrum əsərin tənqidinə ehtiyac yoxdur. Belə əsər əsasında tənqid yaranmaz. Həqiqi tənqidin məqsəd və predmeti böyük sənət əsəridir.

Əvəzsizlik. Görkəmli tənqidçinin öz sənəti haqqında müxtəsərcəsinə şərh etdiyimiz bu fikir və mülahizələr qətiyyətlə mücərrəd xarakter daşımır. O bu fikir və mülahizələrə tənqid sahəsindəki zəngin, uzunillik təcrübəsindən, tənqiddəki fikri-hissi axtarışlarından gəlib çıxmışdır, bu fikir və mülahizələrin arxasında tənqidçinin mənəvi təcrübəsini görmək lazımdır. O biri tərəfdən də Məmməd Cəfər öz tənqidçilik fəaliyyətində həmişə bu sənətin spesifikasiyasına, məqsəd və vəzifələrinə, fəlsəfi və metodoloji prinsiplərinə çox gözəl və dərinlən əməl etmiş, tənqidin yüksək meyarlarını, mənəvi əsaslarını qoruyub saxlamışdır. Buna görə də onun tənqiddəki hər bir çıxışı mötəbər olmuşdur.

Müasiri olan milli tənqidçilər arasında Məmməd Cəfərin xüsusi və görkəmli yeri vardır. M.Arif, C.Cəfərov, M.Hüseyn və başqaları ilə birlikdə o da çoxcəhətli tənqidçilik fəaliyyəti ilə XX əsr milli tənqidimizin banilərindən biri sayılmağa layiqdir. Onun qələmindən fundamental tədqiqatlar, monoqrafiyalar çıxmışdır, bu tədqiqatların əsasını milli ədəbiyyatın elmi tarixini yaratmaq üçün əhəmiyyətli olan ideyalar və vəzifələr təşkil edir. Məmməd Cəfər bilavasitə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin yaradılmasında və yazılmasında iştirak etmiş, onun əsərlərinin tədqiqat ideyaları, metodoloji prinsipləri və nəticələri ədəbiyyat tariximizin elmi konsepsiyasına daxil olmuşdur. O, Azərbaycan romantizmi tarixini, nəzəriyyəsini əhatə edən fundamental tədqiqatın müəllifidir.

"Məmməd Cəfər" imzası həmişə mötəbərliyini hiss etdirmişdir. Eyni zamanda biz onu da qeyd etməliyik ki, bu illər tənqidimizin mürəkkəb, ziddiyyətli, hətta bir qədər də qorxulu illəri olmuşdur. 37-ci ilin məşum xofu və vahiməsi hələ çəkilib getməmişdi. Burada müharibənin qurtarmasından azacıq sonra meydana çıxmış siyasi-ideoloji sənədlərin və onların tənqiddə, fikir aləmində yaratdığı mürəkkəb siyasi-psixoloji vəziyyəti də xatırlamaq kifayətdir. Respublika miqyaslı belə sənədlərin birində hətta Məmməd Cəfərin məqaləsi də ("Səni kim unudar?") tənqid olunurdu. Lakin qərribə də olsa, bütün bunlara baxmayaraq, bu illər tənqidin həm də çox gərgin, məhsuldar fəaliyyət göstərdiyi, müasir ədəbiyyatın məsələləri və prosesləri ilə məşğul olduğu illər idi, tənqid özünə, öz spesifikasiyasına, öz məxsusi problemlərinə və vəzifələrinə qayıdırdı. Və qayıdışın ədəbi-ideo-

loji fikirdə zəiflədiyi, hətta iflasa uğradığı bu illərdə tənqid ədəbiyyat haqqında nisbətən sərbəst fikir yürüdür, tənqiddə bu mühakimə və düşüncə təzəliyi gözə çarpırdı.

Məmməd Cəfər yazırdı ki, sənətdəki xəlqilik hər şeydən əvvəl xalqa bir mütəfəkkir sənətkar kimi bağlanmağın nəticəsidir... Sənətdəki xəlqiliyin əsasını xalqı bir mütəfəkkir kimi duymaqda axtarmaq lazımdır. Məmməd Cəfər bu dediklərinə şairin qabaqcıllığını, fikir və ideyalarının dərinliyini də əlavə edirdi və göstərirdi ki, “Səməd Vurğun əsərlərinin başında böyük bir tarix dolanır ki, o da Azərbaycan xalqının tarixidir”. Bu fikri Məmməd Cəfər 40-cı illərin başlanğıcında söyləmişdir və bu fikir şairin poeziyası haqqında tənqidin yeni sözü idi.

Məmməd Cəfər Cəfərov sözünün siqlətindən əlavə, onun təkrarsızlığı və əvəzsizliyi də xüsusi qeyd olunmalıdır.

Bu il akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun anadan olmasının 95 illiyi əsl sənətsevərlər tərəfindən qeyd edilir. Məmməd Cəfər ədəbi tənqidimizdə heç vaxt unudulmayacaq bir yol açmışdır.

Məmməd Cəfər müəllim qeyri-adi bir insan olub. Ləyaqət və nəciblik onun üçün ən ali insani keyfiyyətlər idi. Məmməd Cəfər adı təkcə ədəbi-bədii tariximizdə, elm aləmində yaşamır, o həm də əfsanələşmişdir.

Sizə təqdim etdiyimiz rəvayətlər də Məmməd Cəfər müəllimə olan sonsuz məhəbbətin təzahürləridir.

Birinci əhvalat. Hamının bildiyi bir əhvalat var ki, qış günü Məmməd Cəfər müəllimin paltonunu kimsə geyib gedir. Milis işə qarışandan sonra məlum olur ki, oğru bir yoxsul tələbədir. Məmməd Cəfər müəllim görür ki, tələbə həbs edilib, bədbəxt ola bilər. O, tez paltonu tələbəyə qaytararaq, deyir:

- Bunu ona mən özüm bağışlamışam.

Hələ üstəlik, tələbəyə pul da verir ki, xərcləsin.

İkinci əhvalat. Məmməd Cəfər müəllim dəfələrlə yazıçı Əfqana deyir ki,

Sən də bir mövzu işlə.

Əfqan cavab verir ki:

- Ay müəllim, elmi işə vaxt itirincə, bir povestdən, romandan yazaram.

Məmməd Cəfər inadla:

- Qulaq as, – deyir – vaxt gələr, lazım olar...

Məmməd Cəfər müəllim Elmlər Akademiyasında elmi katib işləyəndə, necə olursa, Əfqan onun yanına gəlir.

Professor tez koordinator Bəkir Nəbiyevə zəng vurur ki:

- O mövzular siyahısını bəri gətir. Siyahıda Əfqanın ürəyinə yatan bir mövzu olur:

“İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı haqqında”.

Məmməd Cəfər müəllim tez İlyas Əfəndiyevə zəng vurur ki, dissertant Əfqana kömək elə. Əfqan İlyas Əfəndiyevgilə gedir. İlyas Əfəndiyev ona bir qovluq material verir. Əfqan İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığına yaxşı bələd olduğundan dissertasiya işini lap tez yazacağını vəd edir. İki gündən sonra Əfqanın kabinetinə tanımadığı bir adam gəlib bildirir ki, “mən neçə illərdir o mövzunu işləyirəm. Sənə elmlər namizədi adı almaq o qədərmi lazımdır?” Əfqan deyir ki, “yox”. “Elə isə, bu mövzu mənim “olum, ya ölüm” məsələmdir. Mənim vəziyyətimi başa düşün”. Əfqan onu başa düşür, alim olmaqdan əl çəkir. Neçə illərin aspirantı razı gedir. Əvəzində isə Məmməd Cəfər müəllim Əfqandan narazı qalır.

Üçüncü əhvalat. Bir dəfə Məmməd Cəfər müəllim qonaqlığa gedirmiş. Soyuq xəzri əsirmiş. Bir yaşlı arvad bir balon şoraba xiyarı ona tərəf uzadıb demək olar ki, yalvarır:

- Körpə xiyar şorabasıdır, özüm tutmuşam. Ucuz verirəm, götürün...

- Məmməd Cəfər bir küləkli havaya baxır, bir də bu yaşlı arvada, bir qırmızı onluq verib, qalığı da almadan xiyar balonunu qoltuğuna vurur.

Sonra özü bu əhvalatı ləzzətlə danışdı:

- Bir savab iş gördüm ki, yazıq arvadı soyuqdan qurtardım, bir savab iş də bu oldu ki, getdim ev sahibəsini ərin danlağından qurtardım. Sən demə, hər şeyi düzəldib, şoraba xiyar almaq yadından çıxıbmiş. Kimin nə hədiyyə gətirdiyini bilmirəm, mənim “hədiyyəm” süfrənin bəzəyinə çevrildi.

Dördüncü əhvalat. Bu ən xoş xatirələrdən biridir. Yaşlı nəsil Arif Məmmədovu yaxşı tanıyır. Elmlər doktoru, professor, Dövlət Konservatoriyasında filologiya kafedrasının müdiri. Ancaq Arifi yüksək insani keyfiyyətlərinə görə, bir də, ən əsası musiqiyə bağlılığına görə xatırlayırlar. İlk gənclik illərində Arifin gözəl səsi olub. İrana qastrollara gedib, sonra müəmmalı şəkildə səsi batıb, kiçik yanıqlı bir nəfəs qalmışdı. Arif çox ziyalılarla dost idi, bir dostu da Məmməd Cəfər müəllim idi. Məmməd Cəfər də pəsdən oxumağı sevərdi. Arif çox qəzəllər oxuyardı. Ancaq ən sevdiyi bu qoşma idi:

*Mən səni sevirəm yaradan bilir,
Bəs, bu sirri ellər haradan bilir?
Bəlkə sən vurduğun yaradan bilir
Kimə güman yetər, gümanın nədir?...*

Bu poetik parça böyük istedadın və yanar ürəkdən bir yadıdır.

Heç şübhəsiz, Məmməd Cəfər müəllimin başqa şeirləri də vardır ki, onları üzə çıxarmaq lazımdır.

Akademik Məmməd Cəfər elə insandır ki, onun haqqında ürək sözləri kitablara da sığmaz.

UOT: 821.512.162.09

Qurban Bayramov*

HƏMİŞƏ MÜASİRİMİZ – MƏMMƏD CƏFƏR MÜƏLLİM...

Mənə Məmməd Cəfər müəllim haqqında söz söyləmək tapşırılında içimdə bir təpər və qürür hissi duyurdum. Onun tələbələrindən biri kimi müəllimimə mənəvi borcumu qaytarmaq fürsətinə görə, bu hiss məni həm qayğılandırırdı, həm qəmləndirdi, həyəcanlandırırdı, həm də qəlbimin hansı bir dərinliyindəsə ürəyimin tellərinə sığal çəkdi. Kədərləndirdi, ona görə ki, artıq nəçə ildir ki, Məmməd Cəfər müəllim aramızda yoxdur. Allah ona rəhmət eləsin! Sağlığında keçirilən yubileylərində onun haqqında söz demək növbəsi heç bizlərə çatardımı?! Məmməd Cəfər müəllimin kölgəsindən barınanlar “qulluq hərisləri” heç sağlığında o kişiye həqiqi hörmət və məhəbbət bəsləyənlərə fürsət verərdilərmə, imkan yaradardılarmı? Əsla!!

Məmməd Cəfər müəllimin 60, 70, 80 illik yubileylərinin materiallarını vərəqləyirəm. İlahi, nə qədər titullu-titulsuz elm çinovnikləri basabasla bütün qəzet, mətbuat səhifələrində onun haqqında söz deməyə tələsmişlər! Ədəbiyyatşünaslığımızın korifeylərindən biri olan, müdrik, həlim, qayğıkeş, olduqca dəyərli alim, sadə bir insan olan Akademikə bir çoxları yarınmaq istəmiş və şahidiyəm ki, çox hallarda da heç nəyi əsirgəməyən Məmməd Cəfər müəllimdən istifadə edərək elmi idarəetmə pilləkanlarında yuxarılara doğru dırmanmışlar...

Amma indi? Amma indi bu müdrik insan, əsl elm fədaisi aramızda yoxdur, onun 110 illiyi deyərdim ki, çox ali, həlim, basabassız, elə öz xasiyyətinə uyğun – səmimi bir sakitliklə keçir. Və deyərdim ki, bu, daha yaxşıdır, bəzəksiz-düzəksiz! Həmişə bizimlə olan Məmməd Cəfər müəllimimizin 110 illiyini onsuz olsa da, bizlər böyük məhəbbətlə qeyd edirik, ona layiq bir səmimiyyətlə xatirəsini yad edirik... Xüsusilə, prezidentimizin sərəncamı ilə əlaqədar akademik İsa Həbibbəylinin bu istiqamətdə ustasına, müəlliminə böyük sevgi ilə gördüyü işlər, təşkil etdiyi tədbirlər diqqətəşayandır...

Məmməd Cəfər müəllimi ən əvvəl mən məqalələrindən, dərsliklərindən tanımışam və tale elə gətirib ki, 1972-ci ildən onunla Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun divarları arasında birgə işləmişik. Ədəbiyyatşünaslığın, tənqidimizin qoşa qanadları, nəhəng simaları olan akademik Məmməd Arifi də, Məmməd Cəfəri də aspiranturaya imtahan verəndə görmüşəm və hər iki rəhmətliyinin xofu məni titim-titim titrədib... Bu, təsadüfi hal deyildi.

Ümumiyyətlə, nəsrimizdə Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, poeziyamızda Səməd Vurğun, Rəsul Rza şəxsiyyət tipi kimi necə bir zirvəyə yüksəlmişdilsə, tənqidimizdə də Məmməd Arif və Məmməd Cəfər elə bir şəxsiyyət, alim-vətəndaş mövqeyinə yüksəlmişdilər, elə bir sanbal, siqlət qazanmışdılar ki...

Amma yarım saatlıq bu imtahan prosesində onların çöhrələrinin nuru, həlimliyi, gözlərindəki istedadı qayğı selinin duruluğu məni bu “xof” burulğanından çıxartdı və əbədən onların tələbəsinə çevirdi... Məmməd Cəfər müəllim onda İnstitutun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyirdi...

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Lakin dərin gölləri xatırladan dumduru, iri, qara gözləri ilə dik sənin gözlərinə baxanda və çöhrəsində ılıq, həlim, isti, nur dolu bir təbəssüm qonanda duyurdun ki, qarşında bütün varlığını ziyalı-vətəndaşlıq yanğısı sarmış müdrik bir alimlə qarşı-qarşıya durmusan.

Sonralar Məmməd Cəfər müəllim Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru olanda da, Akademik kimi bütün ictimai elmlərə aid tədqiqat institutlarına rəhbərlik edən də dəyişmədi, həm bir insan, həm bir ağsaqqal-təşkilatçı alim kimi öz sadəliyində, təmkinində qaldı, yox, əksinə, bu sadəlik və təmkin daha da dərinləşdi, daha da zənginləşdi...

Məmməd Cəfər müəllimin şəxsiyyətinin bir cəhətini xüsusilə qeyd edirəm ki, o, əsl istedadın təəssübkeşi və qayğıkeşi, əhli-kamal idi. Bu gün elmimizə, mədəniyyətimizə ləyaqətlə xidmət edən onlarca çox istedadlı alimlərin, ədəbiyyatşünas-tənqidçilərin yetişməsində onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Təkcə Bəkir Nəbiyev, Əkbər Ağayev, Qasım Qasımzadə, Qafar Kəndli, Yaşar Qarayev, Elçin, İsa Həbibbəyli, Yaqub İsmayılov, İsmayıl Cəfərpur, Əbülfəz İbadoğlu, Akif Hüseynov, Arif Səfiyev, Şamil Salmanov, Kamran Əliyev kimi tənqidçi-ədəbiyyatşünasları xatırlatsaq yerinə düşər...

Elm yolunda mənə də ilk xeyir-duanı verənlərdən biri də o kişidir. Yazıçılar Birliyinə daxil olmağım üçün məni təbrik edib. Zəmanətin birini o yazmışdır. M.Cəfər müəllim dissertasiya müdafiələrində az-az, "xəsisliklə" opponent olardı. "Səməd Vurğun poeziyasında lirik qəhrəman problemi" dissertasiyama ürəklə birinci opponent oldu. Mən də o vaxtlar çox tox gəzirdim. Zarafat deyildi, akademik hər adama opponent olmurdu. "Lirik qəhrəman və zaman" monoqrafiyama ön söz yazdı. On ildən artıq Azərbaycan televiziyası ekranlarında ayda bir dəfə efirə çıxan, aparıcısı və müəllifi olduğum "Ədəbiyyatşünaslıq və zaman" elmi-kütləvi proqramının da təəssübkeşi və ekran-da ilk uğur arzulayanı, vaxtaşırı efirdə bizimlə birgə çıxışlarını əsirgəməyən də akademik Məmməd Cəfər müəllim olmuşdur.

Bu cür yaxşılıqları unutmaq olarmı?! Heç olmasa, indi dilimizə gətirək.

Məmməd Cəfər müəllimin qəlbinin bəsirət gözü var idi. İndi çoxlarımızın adını tez-tez çəkdiyi, xatirələrdə, məqalələrdə çoxlarımızın "yaxın dostu", "əzizi" kimi xatırlanan, amma bir insan kimi ağır vaxtlarında yada düşməyən Aydın Məmmədovun ən ağır vaxtında elm kürsülərindən itələnilib kənarlaşdırılan çağlarında Məmməd Cəfər müəllim onun qolundan tutdu, ona pasiban oldu, Aydıının istedad güzgüsünü basan ləkələrdən təmizlədi, onu par-par parıldamağa sövq etdi, deyərdim ki, onu həyatın dibindən götürdü və milli qəhrəman zirvəsinə yönələn yola istiqamətləndirdi, başqa sözlə, onun imkansızlıqdan kölgədə qalan istedadının bütün gücü ilə parlamasına imkan, şərait yaratdı... Məmməd Cəfər müəllim hamımıza belə Məmməd Cəfər müəllim idi...

1909-cu ilin may ayının 9-da anadan olan Məmməd Cəfər uşaqlıqdan yetimliyin acılarını dadmış, çörəkçi yanında, odlu kürə qarşısında şagird işləmiş, gündəliklə əmək fəaliyyətinə başlamış, bərəkətli təndirin odu-alovu onun uşaq qəlbinə bərəkət, halallıq, bir də hərarət bəxş etmişdir.

Sonralar isə "mənfur sosializmin" yetimlər üçün yaratdığı imkanlardan istifadə etmiş, ilk təhsil almış, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş, daha sonra Bakı, ali təhsil illəri və yaradıcılıq axtarışları... Mətbuat işçisi, müəllimlik, aspirantura təhsili, ali məktəb kafedralarında müdir, ilk dərslərin yaradılması, sanballı mətbuata baş redaktorluq, mötəbər kürsülərdən ədəbi məruzələr və s. yüzlərcə bu qəbildən ədəbi-ictimai, elmi işlərdə ardıcıl olaraq ziyalı, elm fədaisinin yorulmadan çalışması... Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə yorulmadan xidmət etməsi...

Məmməd Cəfər müəllim hərtərəfli bir ziyalı idi. Onun üçün ədəbiyyatın ayrıca, normativ bir sahəsi yox idi. Universallıq, yüksək professionallıq, onun ziyalı bacarığını daha düzgün səciyyələndirir. Məmməd Cəfər müəllim yazmaq xatirinə deyil, həmişə ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin doğurduğu ehtiyac xatirindən qələmə sarılmış, ədəbi-nəzəri fikrin boş, yarımçıq, mübahisə doğuran pətləklərini doldurmağa, tamamlamağa, yekunlaşdırmağa çalışmışdı.

Şərqi Avropanın N.Q.Çernişevski, A.İ.Kertsen, V.Q.Belinski, L.N.Tolstoy, N.A.Nekrasov, A.S.Puşkin, M.Qorki, T.İ.Şevçenko, mərkəzi Avropanın Anri Barbus kimi demokratik ruhlu fikir nəhənglərini Azərbaycan oxucularına tanıtmış, 30 ilə yaxın pedaqoji fəaliyyəti nəticəsində rus ədə-

biyyatı, Qərb ədəbiyyatı tarixi kurslarının yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, mükəmməl şəkildə ikicildlik “XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi” monumental əsərini yaratmışdır. Monumentallıq onun yaradıcılıq stixiyası idi...

“M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri”, “Füzuli düşünür”, “Hüseyn Cavid”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm”, “Nizaminin fikir dünyası”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Səməd Vurğun”, “Estetik zövq haqqında”, “Sıdqi Ruhulla” və bu qəbildən onlarca monumental elmi-nəzəri monoqrafiyalar onun qələminin məhsullarıdır. Və diqqət yetirdinizsə, Məmməd Cəfər müəllim bir çox hallarda ədəbiyyatın qadağan zonalarında dolaşmış, hər alimin, ədəbiyyatşünasın daxil olmadığı, olmağa cəsarəti çatmadığı ədəbiyyatımızın mənəvi qəza zolaqlarından yazmış, bir növ, mənəvi dünyamızın uçqunlar altında qalan incilərinin ədəbiyyatşünas-bərpaçısı olmuşdur!..

Məmməd Cəfər müəllimin “Mirzə Ələkbər Sabir”, “Cəlil Məmmədquluzadə” kitabları rus, ingilis, fransız, ərəb, fars, ispan, türk dillərinə tərcümə olunmuş və xaricdə geniş şəkildə yayılmışdır. Tutumlu əhatəlilik, genişlik onun vətəndaş alim mövqeyini səciyələndirirdi.

Dərin, elmi-nəzəri məntiqlə, həlim, axıcı, emosional üslubun qovuşduğu onun əsərlərini, məqalələrini olduqca oxunaqlı və anlaşıqlı edirdi. Məmməd Cəfər müəllimin əsərlərində fikir dolaşığı yoxdur, aydınlıq, genişlik və görünən, duyulan dərinlik var... O hay-küysüz, həlim, axıcı, elmi-emosional üslubu və möhkəm nəzəri məntiqi ilə girəclənmiş qəlibləri, stereotipləri cəsarətlə dağda birlirdi...

Onun özünəməxsus, heç kimə bənzəməyən, orijinal alim mövqeyi, ictimai dəyərdə ziyalı platforması, ədəbi qururu, milli dəyərlərə ehtiraslı məhəbbəti vardı. Bu məhəbbət onun bir tənqidçi kimi müasir ədəbiyyata münasibətində də özünü bariz şəkildə göstərirdi.

Yazıçılar İttifaqının konfransında, yaradıcılıq plenumlarında, qurultaylarında ilin yekunlarına, ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarına, problemlərinə aid məruzə və çıxışları, ədəbi prosesin ən mühüm nümunələri haqqında ardıcıl məqalələri – Məmməd Səid Ordubadi, Abdulla Şaiq, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Mirzə İbrahimov, Məmməd Arif, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Mir Cəlil, Süleyman Rüstəm, Əbülhəsən, İlyas Əfəndiyev, Sabit Rəhman, Bayram Bayramov, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynovun və başqalarının yaradıcılıqları haqqında dəyərli ədəbi məqalələri onu ağsaqqal tənqidçi səviyyəsinə yüksəltdi...

Və bu azman sənətkarlar da məmnunluq və fəxarət hissi, duyğusu keçirirdilər ki, Məmməd Cəfər müəllim kimi bir müqtədir tənqidçi onların yaradıcılığına müraciət edib, təhlil və təsrihdən keçiribdir...

Demək olar ki, ədəbi prosesin 40-45 illik bir mərhələsi sərf-nəzərsiz bir tənqidçi kimi Məmməd Cəfərin gözləri qarşısında yaranmış, ədəbiyyatımızın nailiyyətləri onu sevindirmiş, qüsurları isə qayğılandırmışdır...

Məmməd Cəfər müəllim kəsib-tökən, əzib-suyun çıxardan, qərəzçi, fürsətkeş tənqidçilərdən olmamışdır. Onun obyektiv tənqidinin ən kəskin yerlərində də bir qayğı, bədrəyənin qolundan tutmaq, bir kömək ruhu vardır...

Məmməd Cəfər müəllim 1939-cu ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü, 1961-ci ildən filologiya elmlər doktoru, 1963-cü ildən professor, 1976-cı ildən Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatı idi. 1982-ci ildə səmərəli, dəyərli elmi-ədəbi, tənqidi fəaliyyətinə görə ona Əməkdar Elm Xadimi fəxri adı verilmişdi...

Məmməd Cəfər müəllim bəlkə də yeganə şəxsiyyət idi ki, müxtəlif illərdə (1953, 1959, 1970) – üç dəfə “Şərəf Nişanı” ordeninə layiq görüldü. İlk dəfə isə “1941-1945-ci il Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyə görə” medalı ilə təltif edilmişdi. 1979-cu ildə isə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif olunubdur.

Müasirləri və tələbələri onu böyük səmimiyyətlə sevmişlər. Bəxtiyar Vahabzadə onu “Böyüklük və nəcabət rəmzi”, Qasım Qasımlı “Tənqidimizin ağsaqqalı; Milli özünəməxsusluq və ləyaqət tərbiyəçisi”, Bəkir Nəbiyev “Mənim mənəvi mükafatım”, Y.Qarayev “Gözəl insan, böyük alim”, Kamran Məmmədov “Mütəfəkkir ədəbiyyatşünas və tənqidçi”, “Vətəndaş alim”, Şi-

xəli Qurbanov “Azərbaycanın Belinskisi”, Abbas Zamanov “Ustadımız, müəllimimiz”, Anar “Dəyərli alim, əsl ziyalı”, Elçin “Qalib sənətkar”, İmamverdi Əbilov “Elmin və ömrün romantikası”, Budaq Budaqov “Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq elminin korifeyi”, İsa Həbibbəyli “Azərbaycan elmində Məmməd Cəfər məktəbi”, Kamal Abdullayev “Tənqidçinin müdrikliyi”, Şirindil Alışanov “Tənqidimizin müdrik ağsaqqalı”, Muxtar Kazımoğlu “Dünən, bu günün və sabahın ədəbiyyatşünası” adlandırmışlar və müxtəlif nəsillərə məxsus bütün bu epitetlər Məmməd Cəfər müəllimin şəxsiyyətinə tamamilə yaraşırdı, uyuşurdu... Çünki Məmməd Cəfər müəllim ədəbi-nəzəri fikrimizin əbədi patriarxıdır!!

Bir mühüm cəhəti də qeyd edək ki, 2019-cu ilin may ayında görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi, yazıçı, şair, publisist, kino-dramaturq, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycanın Dövlət Mükafatı laureatı, Əməkdar Elm Xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Cəfər Cəfərovun anadan olmasının 110 illiyi tamam oldu. 2019-cu il aprelin 15-də akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı Sərəncam Məmməd Cəfər Cəfərov irsinin öyrənilməsində daha bir parlaq səhifə açaraq ədəbi elmimizə böyük töhfələr verməyə zəmin yaratdı...

Bütün bunlar onu göstərir ki, Məmməd Cəfər müəllim ölümünə qədər şərəfli bir ziyalı, müdrik bir alimə məxsus həyat yolu keçmişdir və mən onun ölüm tarixini qəsdən xatırlatmıram. Çünki özünü bütünlüklə elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata həsr edən adamlar ölmürlər... Onların şəxsiyyəti, əməlləri, vətəndaşlıq yaşıları nəsillərin mənəviyyət etalonuna və kredosuna çevrilir. Məmməd Cəfər müəllim də belə şəxsiyyətlərdəndir. O 110 ildir ki, bizimlədir, 100 il də keçəcək, yəni də, gələcək nəsillərlə olacaq və ona görə deyirəm ki, böyük, mütəfəkkir alim Məmməd Cəfər müəllim həmişə bizim müasirimizdir... Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin, ruhu həmişə şad olsun.

UOT: 821.512.162.09

Simuzər İsmayılova *

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ ŞÖBƏSİNİN FORMALAŞMASINDA AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN ROLU

Xülasə

Məqalədə görkəmli akademik, nəzəriyyəçi alim Məmməd Cəfər Cəfərovun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin formalaşması sahəsindəki xidmətlərindən ətraflı şəkildə bəhs edilmişdir. Göstərilmişdir ki, şöbə əməkdaşları uzun illər ədəbiyyatşünas alimin rəhbərliyi altında mühüm nəzəri problemlərin tədqiqi ilə məşğul olmuş, sanballı elmi əsərlər hazırlayıb çap etdirmişlər.

Alimin peşəkar nəzəriyyəçi kadrların hazırlanması sahəsindəki xidmətləri də işıqlandırılaraq diqqətə çatdırılmış, geniş və çoxcəhətli fəaliyyətindən söz açılmışdır. Məmməd Cəfər müəllim elmi fəaliyyəti ərzində uzun və səmərəli tədqiqatçılıq yolu keçmişdir. Nəzəri xarakterli problemlərin işlənilib hazırlanmasında onun tədqiqatları ciddi rol oynamışdır.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, ədəbiyyatşünas alim, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi, nəzəri problem, kadr hazırlığı

ROLE OF ACADEMICIAN MAMMAD JAFAR JAFAROV IN FORMING THE DEPARTMENT OF THEORY OF LITERATURE

Summary

This article deals with services rendered by the famous academician, theoretical scholar Mammad Jafar Jafarov in forming the department of the theory of Literature. It is indicated that the associates of the department have engaged in research of the important theoretical problems within a long time under the direction of this philologist and have published weighty scientific works.

The author has paid attention to the fact that the scientist rendered services in the field of training of professional theorists.

Mammad Jafar Jafarov passed a long and efficient way of researcher within the period of his activity. His researches have played very serious role in working out of the problems of theoretical nature.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, philologist, department of theory of literature, theoretical problem, personnel training

РОЛЬ АКАДЕМИКА МАМЕД ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА В ФОРМИРОВАНИИ ОТДЕЛА ТЕОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

В статье обстоятельно говорится о заслугах выдающегося академика, ученого теоретика Мамед Джафара Джафарова в области формирования отдела теории литературы. Указывается, что сотрудники отдела под руководством ученого долгие годы занимались исследованием важных литературоведческих проблем, подготовили и издали основательные научные труды.

Освещаются также заслуги ученого в подготовке научных кадров по теории литературы, говорится о его многосторонней плодотворной научной деятельности.

Его исследования сыграли серьезную роль в разработке теоретических проблем.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, ученый литературовед, отдел теории литературы, теоретическая проблема, подготовка кадров

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
E-mail: sima.ismayilova@yandex.ru

Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən ən nüfuzlu şöbələrdən biri Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsidir. 1958-ci ildə yeni yaradılmış Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin rəhbəri vəzifəsinə təyin edilmiş Məmməd Cəfər Cəfərov daha sonra (1960) seçki yolu ilə həmin şöbəyə müdir seçilmiş və uzun müddət (1960-1982) həmin vəzifədə çalışmışdır.

Görkəmli alimlərdən Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Əkrəm Cəfər, Orucəli Həsənov, Gülrux Əlibəyova, Qulu Xəlilov, Yəhya Seyidov, Yaşar Qarayev, Arif Hacıyev, Şamil Salmanov, Elçin, Vəli Osmanlı, Arif Səfiyev və başqaları bu şöbənin ilk əməkdaşları və yetirmələri olmuşlar. Şöbə əməkdaşları uzun illər akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun rəhbərliyi altında klassik və müasir ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf özünəməxsusluğu metod, üslub, poetika, janr məsələləri və s. şöbənin əsas tədqiqat istiqamətini təşkil etmişdir. Burada Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox mühüm nəzəri problemləri, o cümlədən romantizm, realizm, milli ədəbiyyatın janr sistemi, milli xarakter, ənənə və novatorluq, bədiilik, üslub müxtəlifliyi Azərbaycan ədəbiyyatında renessans və s. mövzular tədqiq olunmuşdur. Nəzəriyyə şöbəsində elmi-tədqiqat işlərinin uğurla yerinə yetirilməsi nəzəriyyəçi alim Məmməd Cəfər Cəfərovun misilsiz xidmət və qayğısının nəticəsi idi.

Alimin özü də ədəbi prosesin nəzəri məsələlərinə, o cümlədən romantika, sosialist realizmi, tipiklik, ənənə və novatorluq kimi ədəbiyyatşünaslığın metodoloji məsələlərinə aid “Bədii ümumiləşdirmə və romantika”, “Azərbaycan sovet dramaturgiyasının bəzi məsələləri”, “Azərbaycan şeirində sənətkarlıq”, “Ənənə və novatorluq məsələləri”, “Əsrin mütərəqqi yaradıcılıq metodu”, “Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz” və s. məqalələrdə ədəbiyyatın xalq və zaman, tarix və müasirlik qarşısında vəzifələrindən çıxış edərək təhlillər aparırdı.

Mötəbər ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisi olan Məmməd Cəfər müəllim xüsusən 50-ci illərdə 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmişdir. Onun bu sahədəki tədqiqatları üç cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin sovet dövrünə aid üçüncü cildinə, habelə “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi oçerkləri” (Moskva, 1970) əsərinə daxil edilmişdir.

Məmməd Cəfər müəllim elmi fəaliyyəti ərzində çoxcəhətli tədqiqatçılıq yolu keçmişdir. Nəzəri xarakterli problemlərin işlənilib hazırlanmasında onun tədqiqatları ciddi rol oynamışdır.

Görkəmli nəzəriyyəçi alim Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyəti çoxşaxəli və geniş əhatəlidir. Ədəbi əlaqələr Azərbaycan və dünya klassik ədəbi irsi, ədəbiyyat tarixi və ali məktəblərdə mühazirələri onu nəzəriyyəçi, tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq kimi səciyyələndirmişdir.

Məmməd Cəfər Cəfərov iyirmi ildən artıq Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinə rəhbərlik etmiş və onun rəhbərliyi dövründə ədəbiyyatımızın, ədəbiyyatşünaslığımızın bir sıra mühüm, fundamental problemlərinə həsr olunmuş (“Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi”, “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm”, “Azərbaycan realizminin inkişaf meyilləri”, “Azərbaycan şeirində ənənə və novatorluq”, “Poeziya və nəsr” və s.) tədqiqatlar aparılmışdır.

Tənqidçi alim Şamil Salmanov ustad hesab etdiyi Məmməd Cəfər müəllimi xatırlayarkən deyirdi: “Məmməd Cəfər müəllimin rəhbərliyi dövründə şöbədə yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsi hökm sürürdü. Əməkdaşların fəal iştirakı ilə müasir ədəbiyyatın aktual nəzəri problemlərinə həsr olunmuş davamlı yaradıcılıq müzakirələri keçirilirdi”.

Məmməd Cəfər müəllim təkcə Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində deyil, Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsini bir elm sahəsi kimi formalaşdırmış nəzəriyyəçi alim idi.

Məmməd Cəfər Cəfərov elmi fəaliyyətlə paralel olaraq 30 ildən artıq pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, gələcək kadrların yetişməsində yaxından iştirak etmişdir. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan Dövlət Universitetində və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda filologiya fakültəsinin dekanı, Rus ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, Quba Müəllimlər İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışan görkəmli alim rus ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı, estetika və tənqid tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kurslarını yaratmış, təkmilləşdirmiş və eyni zamanda da tədris etmişdir.

Elmin təbliğinə böyük qüvvə və bacarıq sərf etmiş alimin yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmasında da böyük xidmətləri olmuşdur. Bu illər ərzində Məmməd Cəfər Cəfərov onlarla elmlər namizədi və elmlər doktorları yetişdirmişdir. Akademiklər Kamal Talıbzadə, İsa Həbibbəyli, Muxtar İmanov, akademiyanın müxbir üzvləri Əziz Mirəhmədov, Yaşar Qarayev, professorlar Arif Hacıyev, Yəhya Seyidov, Şamil Salmanov, Gülrux Əlibəyova, Elçin, Qulu Xəlilov, Arif Səfiyev, Vilayət Quliyev, Nailə Muradəliyeva, Nizaməddin Şəmsizadə, Şirindil Alışanov, və başqaları şöbənin aspirantı, doktorantı və ya əməkdaşları olmuş, Məmməd Cəfər Cəfərovun rəhbərliyi altında mükəmməl nəzəri təcrübə məktəbi keçmişlər.

Görkəmli akademikin ədəbi irsi bu gün də ədəbiyyatşünas alimlərin bilik mənbəyinə çevrilmişdir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun “Klassiklərimiz haqqında” (1948), “Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950), “Ədəbi düşüncələr” (1958), “Nizami yaradıcılığında humanizm” (1958), “Füzuli düşünür” (1959), “Hüseyn Cavid” (1960), “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1963), “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” (1966), “Cəlil Məmmədquluzadə” (1966), “Səməd Vurğun” (1966), “Həyatın romantikası” (1968), “Nizaminin fikir dünyası” (1982) və s. fundamental əsərləri milli ədəbiyyatşünaslığın müasir mərhələsinin təşəkkül və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

Şöbənin fəaliyyətində aşağıdakı əməkdaşların mühüm xidmətləri olmuşdur: Nəzəriyyə şöbəsinin elmi işçisi, tənqidçi və ədəbiyyatşünas Orucəli Həsənov dövrü mətbuatda dərc olunan məqalələrinə klassik bədii irsin və müasir ədəbi prosesin aktual nəzəri problemlərinə toxunurdu. Onun “Ədəbi qeydlər” (1954), “Səməd Vurğun” (1956), “Yaradıcılıq üfüqləri” (1965), “Ədəbiyyat və zaman” (1971), “Həyatı axtarırlar, bədii tapıntılar” (1979) və s. dəyərli kitabları ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişaf yolunun öyrənilməsi üçün faydalı mənbədir.

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Yaşar Qarayev nəzəriyyə şöbəsində baş laborant kimi işə başlamış (1959), direktor vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir. “Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin təşəkkülü və inkişaf yolları” (1981) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Alimin milli ədəbiyyatşünaslığa və ədəbi tənqiddə dair 30-a yaxın kitabı nəşr edilmişdir. “Faciə və qəhrəman” (1965), “Səhnəmiz və müasirimiz” (1972), “Tənqid: problemlər, portretlər” (1976), “Poeziya və nəsr” (1979), “Realizm: sənət və həqiqət” (1980), “Mirzə Fətəli Axundov” (1982), “Poeziyanın kamilliyi” (1982), “Ədəbi üfüqlər” (1985), “Meyar şəxsiyyətdir” (1988) və s. kitabları yüksək peşəkarlığı ilə seçilən sanballı əsərlərdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Salmanov Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin ilk aspirantı olmuşdur. Aspiranturada təhsil aldığı illərdə (1960-1964) görkəmli nəzəriyyəçi alim Məmməd Cəfər Cəfərovun rəhbərliyi altında “Müasir Azərbaycan şeirində ənənə və novatorluq (1920-32-ci illər)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1970). Alim 1998-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi-tənqidinin təkamülü və inkişaf meyilləri” (1998) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Onun müasir ədəbi prosesin nəzəri məsələlərinə həsr etdiyi “Mikayıl Rəfil” (1965), “Azərbaycan sovet şeirində ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər)” (1980), “Müasirlik mövqeyindən” (1982), “Xalq şairi Məmməd Rahim” (1984), “Poeziyanın kamilliyi” (1985), “Poeziya və tənqid” (1987) və s. kitabları professional tənqidin dəyərli nümunələridir.

Professor Gülrux Əlibəyova da öz elmi yaradıcılığına nəzəriyyə şöbəsində kiçik elmi işçi kimi başlamışdır. Onun elmi fəaliyyətinin səkkiz ili institutla bağlı olmuşdur. Moskvada aspiranturada təhsil aldığı dövrdə “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında müsbət qəhrəman obrazı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1954-1958). Bakıya qayıtdıqdan sonra yenidən Ədəbiyyat İnstitutunun nəzəriyyə şöbəsində elmi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir (1959-1961).

G.Əlibəyova “Bədiiilik meyarı” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür (1974). Onun “Axtarırlar, kəşflər” (1970), “Всегда в пути” (1972), “Грани художественности” (1981), “Раздумья” (1986), “Энергия мысли” (1987) və s. kitablarında müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəri problemlərindən bəhs edilmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Qulu Xəlilov nəzəriyyə şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində çalış-

mışdır (1959-1967). “Rəsul Rza” (1960), “Böyük sənət uğrunda” (1960), “Vaqif pyesi və tarixi dram janrı” (1964), “Sənət və sənətkar” (1964), “Azərbaycan romanının inkişafı tarixindən” (1973), “Həyat və idrak” (1980) və s. kitabları onu görkəmli nəzəriyyəçi – alim, tənqidçi və publisist kimi tanıtmışdır.

Xalq yazıçısı, ədəbiyyatşünas alim və tənqidçi Elçin Əfəndiyev də ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində aspirant, kiçik elmi işçi, baş elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır (1965-1975). “Azərbaycan bədii nəsr ədəbi tənqiddə (1945-1965-ci illər)” mövzusunda namizədlik, 1997-ci ildə isə “Ədəbiyyatda tarix və müasirlik problemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O “Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın problemləri” (1981), “Klassiklər və müasirlər” (1987), “Məmməd Əmin Rəsulzadə” (1994), “Klassik aşiq poeziyasında “Dünya” obrazı” (1996), “Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti” (1997), “Tənqid və nəsr” (1999), “Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq aliliyi” (1999) və s. kitab və monoqrafiyaların müəllifidir.

Filologiya elmləri doktoru Vəli Osmanlı Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində 1968-ci ildən kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətə başlamışdır. “Azərbaycan sovet nəsrində üslub müxtəlifliyi” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1974). Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və Əli bəy Hüseynzadə romantizminin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. “Azərbaycan romantizminin bədii-estetik özünəməxsusluğu” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (1990). “Ədəbi tənqid” (məqalələr məcmuəsi 1984), “Azərbaycan romantikləri” (1985) və s. kitabların müəllifidir.

Ədəbiyyatşünas alim Arif Səfiyev 1958-1961-ci illərdə Ədəbiyyat İnstitutunun aspirantı olmuşdur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində kiçik elmi işçi (1964-1969), baş elmi işçi (1969-1973), aparıcı elmi işçi (1989) işləmişdir. O, aspirantura illərində “Sabit Rəhmanın komediyalarında sənətkarlıq məsələləri”ni tədqiq etmişdir. Arif Səfiyev “Sabit Rəhmanın komediyaları” (1978), “Komediya və həyat” (1983), “Azərbaycan dramaturgiyası müasir mərhələdə” (1998) və s. kitabları sənət və sənətkarlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Şöbənin tanınmış ədəbiyyatşünas alimlərinin yaratdıqları bu əsərlər təkcə Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin deyil, ümumən Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin nəzəri nailiyyətləri idi.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi bu gün də filologiya elmləri doktoru, professor Tahirə Məmmədin rəhbərliyi altında görkəmli elm xadimi, ədəbiyyatşünas alim Məmməd Cəfər Cəfərovun yaratdığı nəzəriyyəçilik məktəbi yolunu uğurla davam etdirir.

UOT: 821.512.162.09

Rasim Nəbioğlu (Qurbanov)*

**AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV
FİLOSOOF VƏ ESTET KİMİ
(Dövrünün yeganəsi olaraq tək gəldi, tək getdi...)**

Akademik İsa Həbibbəyli: "Məmməd Cəfər Cəfərov zəngin mənəviyyata malik mütəfəkkir şəxsiyyət idi. Onun parlaq və bütöv şəxsiyyəti əsl böyük alimin ucalığının timsalı idi. Bütövlükdə Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi də, şəxsiyyəti də həyatda və elmdə ucalığın fəlsəfəsini tam mənası ilə ifadə edir. Alimin mənalı ömür yolu və zəngin irsi yeni nəsillər üçün ibrətamiz məktəbdır" [1, s.12].

Xülasə

Böyük ədəbiyyatşünas, ədəbiyyat tarixçisi, tənqidçi, sözün geniş mənasında nəzəriyyəçi və yazıçı akademik Məmməd Cəfər Cəfərov demək olar ki, bütün ictimai və humanitar elmlər sahəsində universal zəka idi. Onun zəngin yaradıcılığı tarix, pedaqogika, mədəniyyətşünaslıq, həmçinin estetika, etika, sosiologiya, psixologiya və s. bu kimi fəlsəfi elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Bu böyük alim haqqında yazan, əsərlərindən bəhs edən müəlliflərin çoxu onun həmin keyfiyyətlərini xüsusilə vurğulamağı zəruri bilmişlər. Məqaləmizdə ilk dəfə ustad alim Məmməd Cəfər müəllimin mədəni-elmi fəaliyyəti və əsərləri fəlsəfi-estetik müstəvidə təsnif edilərək təhlil olunub qiymətləndirilmişdir. Burada onun haqqında həmçinin mənim elmi rəhbərim kimi müəyyən xatirələrim də yer almışdır.

Açar sözlər: fəlsəfə, Məmməd Cəfər Cəfərov, nəzəriyyəçi, estetika, mütəfəkkir

**ACADEMICIAN MAMMAD JAFAR JAFAROV
AS A PHILOSOPHER AND AESTHETE
(Representative of that period: he was unique and he left as unique...)**

Summary

Academician Mammad Jafar Jafarov, the great specialist in history and criticism of literature, theoretician in the broad sense of the word and writer was a universal mind in almost all social and humanitarian sciences. His rich works were closely connected with history, pedagogics, study of culture and such philosophical branches of science as aesthetics, ethics, sociology, psychology etc. as well. Most of authors who wrote about this great scholar and studied his works specially regarded necessary to stress his such qualities. For the first time in this paper master-scholar Mammad Jafar's cultural-scientific activity and his works have been classified, analyzed and appreciated by me in the philosophical-aesthetic direction. There are some reminiscences about him as my supervisor here as well.

Key words: philosophy, Mammad Jafar Jafarov, theoretician, aesthetics, thinker

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

**АКАДЕМИК МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРОВ
КАК ФИЛОСОФ И ЭСТЕТ**

(Представитель эпохи: он был единственный – единственным и покинул)

Резюме

Выдающийся литературовед, историк литературы, критик, теоретик в широком смысле слова и писатель академик Мамед Джафар Джафаров был человеком универсального ума почти во всех социальных и гуманитарных науках. Его богатое творчество тесно связано с историей, педагогикой, культурологией, а также такими философскими дисциплинами, как эстетика, этика, социология, психология и т.д. Большинство авторов, пишущих о нем и исследовавших его произведения, считали необходимым особо подчеркнуть эти его качества. Впервые в этой статье культурно-научная деятельность и произведения мастера-ученого Мамеда Джафара классифицируются, анализируются и оцениваются в философско-эстетическом направлении. Здесь также имеются некоторые воспоминания о нем как научном руководителе авторы данной статьи.

Ключевые слова: философия, Мамед Джафар Джафаров, теоретик, эстетика, мыслитель

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov 1939-1943-cü illərdə “Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşləri” tədqiqatında [1, s.131-221] yazırdı: “Axundovun yaradıcılığı universal bir xüsusiyyətə malik olub, elm və incəsənətin müxtəlif sahələrini: fəlsəfə, sosiologiya, hüquq, siyasət, əxlaq, tərbiyə, dil, əlifba, mətbuat, ədəbi tənqid, publisistika, dramaturgiya, şeir, nəsr və s. əhatə etmişdir” [1, s.131].

Məmməd Cəfər müəllimin Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında söylədiyi həmin fikirləri demək olar ki, bu və ya digər dərəcədə eynilə onun özünə də aid edə bilərik.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun bir fəlsəfəşünas və estetik kimi elmi fəaliyyəti və yaradıcılığı xeyli dərəcədə qabarıqdır. Məmməd Cəfər müəllimin həm öz əsərlərində, həm də onun haqqında yazan çoxsaylı müəlliflərin – Məmməd Arif Dadaşzadə, Mirzə İbrahimov, Əli Vəliyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Məsud Vəliyev (Əlioğlu), Mir Cəlal, Mehdi Mehdişzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Yaşar Qarayev, Anar, Elçin, Tofiq Hacıyev, Fuad Qasımzadə, Cəmil Quliyev, Vasim Məmmədəliyev, Cavad Cavadlı, Abbas Zamanov, Yusif Seyidov, Budaq Budaqov, İmamverdi Əbilov, Ağamusa Axundov, Mehdi Məmmədov, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Şamil Salmanov, İsrail İsrailov, Bəkir Nəbiyev, Qulu Xəlilov, Araz Dadaşzadə, Sabir Rüstəmxanlı, Həsən Abdullayev, Qasım Qasımzadə, Eldar Salayev, Elməddin Əlibəyzadə, İsa Həbibbəyli, Rafael Hüseynov, Akif Əlizadə, Şamil Qurbanov, Rəhim Əliyev, Yavuz Axundlu, Teymur Kərimli, Nizami Cəfərov, Muxtar İmanov (Kazımoğlu), Kamran Əliyev, Məmməd Əliyev, Hüseyn Həşimli, Urxan Ələkbərov, Əkbər Ağayev, Zəhid Əkbərov, Əbülfəz İbadoğlu, Teymur Bünyadov, Şirindil Alışanlı, Vaqif Yusifli, Qürbət Mirzəzadə, Elnarə Akimova, Tahirə Məmməd, Məhəmmədəli Mustafayev, Pərvanə İsayeva, Cavanşir Yusifli, Aslan Salmanov, Maral Yaqubova, Simuzər İsmayılova, Aqşin Dadaşzadə, Aysel Qurbanova, Jalə Qurbanqızı, Şəfa Əliyeva və b.-nin qələmində bu böyük şəxsiyyət bütün başqa ədəbi-elmi və ictimai keyfiyyətləri ilə birlikdə həm də bir nəzəriyyəçi, mütəfəkkir, filosof və estetik kimi də səciyyələnir [2; 3; 4; 5; 6; 7; 10; 11].

Bu sırada AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin ustadına həsr etdiyi “Tənqidçinin şəxsiyyəti” məqaləsini [6, s.591-625], “Bir ömrün işıqları” adlı elmi-ədəbi romanını [10, s.424-562], həmçinin müxtəlif məqalələrindəki fikirlərini, akademik İsa Həbibbəylinin böyük alim haqqında tədqiqatlarını, ithafını, habelə Məmməd Cəfər irsinin kitablar şəklində tərtibi və nəşrini [2; 3; 4; 5; 7; 8; 9], prof. Yusif Seyidovun “Məmməd Cəfər Cəfərov” adlı filoloji-lingvistik monoqrafiyasını [11, s.330-561], prof. Tahirə Məmmədin Məmməd Cəfər müəllimlə bağlı çoxsaylı çıxışlarını, fəaliyyətini [5] və s. ədəbi-elmi çap və nəşr məhsullarını xüsusilə qeyd etməliyik.

Məmməd Cəfər müəllimin bir filosof və estetik kimi təşəkkül tapıb alim kimi yetişməsinə, elmi fəaliyyət göstərməsinə və yaradıcılığında böyük zirvələrə çatmasını izləmək üçün onun doğulub böyüdüyü, təhsil alıb yetişdiyi və həm də zaman-zaman dəyişən ictimai-siyasi şəraitlərə, sosial-mə-

dəni mühitlərə, habelə nəşr olunmuş kitablarının adlarına diqqət yetirmək kifayət edərdi. Lakin kiçik bir məqalənin həcmi daxilində biz öz konsepsiyaları olan bu böyük filosof və estetikin geniş və əhatəli fəaliyyəti, elmi bioqrafiyası barədə yalnız ötürü, icmal şəklində fikir yürüdə bilərik.

Alimin bütün yaradıcılığını təşkil edən əsərlərini, fikrimizcə, şərti olaraq aşağıdakı bölgü üzrə təsnif etmək mümkündür:

1) Müasir Azərbaycan bədii ədəbiyyatı haqqında nisbətən sırf ədəbi-tənqidi əsərlər; 2) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yönlü ədəbiyyatşünaslıq əsərləri; 3) Rus və dünya bədii ədəbiyyatı haqqında əsərləri; 4) İncəsənət – teatr, musiqi, rəssamlıq və s. sənət növləri, bədii janrlar və estetik kateqoriyalar, anlayışlar haqqında əsərləri; 5) Azərbaycan və dünya ədəbiyyatındakı tənqidçi, nəzəriyyəçi və estetiklər haqqında əsərlər; 6) İctimai-siyasi, humanitar və fəlsəfi mövzuda (politologiya, sosiologiya, etika, pedaqogika, psixologiya və s.) əsərləri; 7) Ədəbi-bədii və publisistik əsərləri.

Məmməd Cəfər müəllimin əslində mənəcə, fəlsəfi-estetik xüsusiyyətlərdən bu və ya digər dərəcədə xali sırf tənqid və ədəbiyyatşünaslıq əsəri yox dərəcəsindədir, çünki o bədii ədəbiyyatı ictimai şüurun, humanitar düşüncənin bir forması olan incəsənətin ən yüksək növü kimi araşdırır, haqqında yazdığı əsərin və onun müəllifinin ictimai-siyasi, fəlsəfi və kulturoloji-estetik keyfiyyətlərini tapıb üzə çıxarır, oxucu üçün bir növ kəşf edirdi. Bu baxımdan Məmməd Cəfər Cəfərov bizdə filoloqlar arasında demək olar ki, yeganə fəlsəfəşünas və estetik, fəlsəfəşünas və estetiklər arasında isə yeganə filoloq kimi ictimai şüurun – fəlsəfə, siyasət, əxlaq, din və s. bütün formalarına və incəsənətin müxtəlif növlərinə eyni dərəcədə aşina və məhrəm münasibətdə idi.

Yaşar Qarayev yazır: “Məmməd Cəfərin tənqid sistemində fəlsəfə, əxlaq və etika problemləri geniş yer tutur. Bu məsələlərin siyasi-ictimai bir dərinlik və genişliklə qoyuluşu və həlli baxımından onun əsərləri müasir tənqidimizdə xüsusilə fərqlənir” [6, s.600]. Başqa bir yerdə o göstərir ki, “... tənqidçi təfəkkürünün iti bir publisistika və fəlsəfi vüsətlə vəhdəti böyük Belinski ilə həqiqi və yaradıcı bir tanışlığın izi və yadigarı kimi ona məxsus fərdi bir üslubun da ən yaxşı təzahürlərində həmişə qorunur. Bu cəhəti Məmməd Cəfər yaradıcılığında ilk dəfə olaraq hələ Səməd Vurğun müşahidə etmiş və onu “filosof tənqidçi” kimi ilk dəfə o fərqləndirmişdi” [10, s.467].

Məmməd Cəfər müəllim tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar arasında leksikonunda fəlsəfə, filosof, estetik, dünyagörüşü, humanizm, kamil insan, fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir, mütəfəkkir, məntiq, ağıl, idrak və s. bu kimi söz-anlayışları bəlkə də ən çox işlədən müəllifdir. Onun əsərlərinin şərti olaraq qəbul etdiyimiz bölgüsünə daxil olan ilk beş qismdə də fəlsəfi-etik istiqamət, ictimai şüur və sosioloji fikir, mədəniyyətşünaslıq və sənətşünaslıq aspekti, psixoloji-estetik təhlil bu və ya digər dərəcədə iştirak edir.

Elə ona görə də akademik Teymur Kərimlinin aşağıdakı fikri obyektiv həqiqətdən və ürəyimizdən xəbər verir: “...İsa müəllimin təşəbbüsü ilə yəqin ki, ən azı bir beşcildliyi çap olunacaq Məmməd Cəfər müəllimin və bizim ədəbiyyatşünaslar üçün, gənc nəsil üçün onlar çox vacib, ...qiymətli əsərlərdir, bu gün bizim ehtiyacımız var Məmməd Cəfər müəllimin kitablarına... Məmməd Cəfər müəllimin əsərləri gələcəkdə də aktual olacaq” [3, s.60].

Ədəbi-elmi ictimaiyyət arasında Xalq şairi S.Vurğunun sözü kimi çoxdan şifahi şəkildə dolayan və Y.Qarayevin də yuxarıda söylədiyi dəqiq bir fikrə istinadən akademik Muxtar İmanov (Kazımoğlu) da göstərir ki, Məmməd Cəfər müəllim haqqında deyilən “filosof tənqidçi” elə-belə, təsadüfi söz deyil. Filosof tənqidçi məhz ədəbiyyatı həyatla bir yerdə dərinlən dərk edən, ədəbiyyatın köklərini, onun perspektivlərini, həmçinin nöqsanlarını çox böyük müstəvidə dərk edən tənqidçi deməkdir” [3, s.67]. Yeri gəlmişkən, M.Kazımoğlu vaxtilə Məmməd Cəfər müəllimin elmi rəhbərliyi ilə “Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm” adlı dissertasiya üzərində işləməyə başladığını xüsusilə vurğulayır [3, s.69].

Bizim ədəbi-tənqidi və nəzəri-estetik fikrimizdə psixologizmə diqqəti cəlb edən ilk alimlər məhz akademik Məmməd Arif Dadaşzadə ilə birlikdə akademik Məmməd Cəfər Cəfərov olmuşdur.

Məmməd Cəfər müəllim bir fəlsəfəşünas, filosof kimi, elmi ədəbiyyatda təsbit edilmiş fəlsəfi elm sahələrinin bir çoxunda – 1) idrak nəzəriyyəsi (qnoseologiya); 2) metafizika (ontologiya, kos-

mologiya, fəlsəfi antropologiya, fəlsəfi mövcudluq, teleologiya); 3) məntiq (loqistika, riyaziyyat); 4) etika; 5) hüquq fəlsəfəsi; 6) estetika və incəsənət fəlsəfəsi; 7) naturfəlsəfə; 8) tarixin və mədəniyyətin fəlsəfəsi; 9) sosial (sosiologiya) və iqtisadi fəlsəfə; 10) dini fəlsəfə (teologiya, teosofiya, ilahiyyat); 11) psixologiya; 12) fəlsəfə tarixi; 13) aksiologiya (insanların məqsədamüvafiq fəaliyyətinin əsasları kimi dəyərlər haqqında təlim: maddi, sosial və mənəvi-ruhi dəyərlər) – özünü səriştəli mütəxəssis kimi göstərmişdir. Bəlkə də o, bəzi fəlsəfi elm sahələrindən bəhs edən ayrıca məqalə, ya kitab yazmamışdır. Bununla belə, görkəmli alim tədqiq etdiyi mövzu ilə bağlı hətta təbiət fəlsəfəsi, idrak nəzəriyyəsi, məntiq məsələlərinə toxunmuş, habelə siyasi iqtisad barədə də (məsələn, Nizami, Nəsimi, Füzuli, H.Zərdabi, M.F.Axundzadə, N.Q.Çernışevski, A.İ.Gertsen və b. ilə əlaqədar) mülahizələr yürütmüş, ictimai həyatda, elm və sənətdə olan maddi-mənəvi dəyərlərə bu və digər dərəcədə aksioloji münasibət göstərmişdir. O, bir estetik kimi bütün estetik kateqoriya və anlayışlardan fəal şəkildə istifadə etmiş [12; 13], hətta estetik tərbiyə haqqında məxsusi şəkildə pedaqoji-didaktik səciyyəli kitab da yazmışdır [14].

Buraya onu da əlavə edək ki, böyük tədqiqatçı kitab və məqalələrində dünyanın bir çox klassik Şərq və Qərb filosoflarına və estetiklərinə istinadlar etmiş, onlardan ya sitatlar vermiş, ya da bəzələrində müəyyən fikirlər söyləmiş, yeri gələndə müəlliflərlə polemika aparmış, bəzən də onlara öz tənqidi münasibətini də bildirmişdir.

Elə ilk yazılarından onun yaradıcılığında fəlsəfi və estetik təmayül görünməyə başlayır və getdikcə güclənib dərinləşir. Məmməd Cəfər müəllim nəzəriyyəçi kimi geniş diapozonludur: 1) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (ədəbi məktəb və cərəyanlar, dram nəzəriyyəsi, poetika); 2) Teatr tənqidi də daxil olmaqla ümumiyyətlə tənqid və sənət nəzəriyyəsi (sənətsünas); 3) Dilin nəzəriyyəsi (dilşünas-linqvist); 4) Pedaqoji-psixoloji nəzəriyyə; 5) Mədəniyyət nəzəriyyəsi (mədəniyyətsünas-kulturoloq)

O, ədəbiyyat tarixindən, dildən, hər bir sənət növündən də nəzəriyyəçi və estetik kimi yazırdı, ümumiyyətlə ayrı-ayrı sənət növlərinə – dram, musiqi, teatr, təsviri incəsənət və s. sahələrə bir nəzəriyyəçi-estetik və sənətsünas kimi yanaşsa da, predmet və hadisənin tarixini də unutmurdu.

Xalq yazıçısı Elçin “Məmməd Cəfər” imzasını nəhəng bir ağac gövdəsinə bənzədir, onun bir alim və tənqidçi kimi bir sıra keyfiyyətlərini həmin gövdədən törəmiş budaqlar kimi qiymətləndirərək yazır: “Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyat nəzəriyyəçisi,... tənqidçi,... rus ədəbiyyatı tədqiqatçısı,... tosltoyşunas alim.

Məmməd Cəfər – filosof: Nizamidən tutmuş XX əsr nümayəndələrinə kimi, Azərbaycan ictimai fikir tarixi klassiklərinin dünyagörüşlərinin, fəlsəfi-estetik baxışlarının araşdırıcısı” [15, s.5].

Başqa bir məqaləsində Elçin Əfəndiyev göstərir ki, “Məmməd Cəfər müəllim öz təbiəti etibarilə filosof idi. Yəni onun bədii yaradıcılığa da, ədəbiyyat tarixinə də, insanlara da, həyata da, hadisələrə də münasibəti bir filosofun münasibəti idi. Yəni onun daxilindən gələn bir filosofun münasibəti idi” [3, s.28].

Görkəmli tədqiqatçı 1962-ci ildə M.F.Axundzadəyə həsr etdiyi “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” adlı irihəcmli məqaləsini “Böyük iradə”, “Kamil insan”, “Cəsarət və məqsəd aydınlığı”, “Təvazökarlıq”, “Səy, qətiyyət, söz və iş birliyi”, “Müasir ruh”, “Xalqlar üçün döyünən böyük ürək”, “Uzaqgörənlik”, “Mirzə Fətəlinin etiqadı”, “Mirzə Fətəlinin andı” kimi məntiqi, fəlsəfi və psixoloji-etik bölmələrə ayırmışdır [16, s.3-37].

“Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyasında oxuyuruq: “Bizim romantiklərin ağılı qüdrəti haqqında fikirlərini nəzərdən keçirdikdə, adama elə gəlir ki, XVIII əsr Qərb fəlsəfi fikirləri XX əsrdə Azərbaycanda romantiklərin görüşlərində yenidən canlanmışdır. Bunlar da eynilə ağılı yeganə meyar hesab edir, ağla uyğun olmadığını yəqin etdikləri mövcud cəmiyyət quruluşunu rədd edir, əlbəttə, özlərinə məxsus bir şəkildə əbədi həqiqət, əbədi ədalət axtarırdılar” [17, s.19].

Daha bir sitat: “Yenə bunlara uyğun olaraq, bu yaradıcılıq üsulunun estetik prinsipləri gəlir: ancaq gələcək gözəldir! (estetik ideal – R.Nəbioğlu) Bəşəriyyətin bugünkü mövcud həyatı, məişəti, əxlaqı, güzəranı çox çirkin, yaramaz, saxta, eybəcər, gələcək isə gözəldir” [17, s.20].

Böyük tənqidçi Mikayıl Müşfiqdən bəhs edən “Sovet Azərbaycanının unudulmaz şairi”

(1958) məqaləsində yazırdı: "...bu günü və bu günün parlaq sabahını əks etdirən sağlam romantika bu şeirlərin əsas motividir" [15, s.164].

Məmməd Cəfər müəllim teatr və musiqi xadimlərinə, görkəmli rəssamlara və rəngkarlığa həsr olunmuş əsərlərində incəsənətin müxtəlif növlərindən və janrlarından səriştəli qələmlə peşəkar nəzəriyyəçi və sənətsünas kimi bəhs edirdi.

Məmməd Cəfər müəllim teatr sənəti və teatr tənqidi sahəsində bir teatrşünas kimi həmişə öz orijinal sözünü deyə bilir, tamaşalar haqqında resenziyalar yazırdı: "Madrid" (M.İbrahimov, 1942), "Vətən" (A.Şaiq, 1943), "Qatır Məmməd" (Z.Xəlil, 1945), "İntizar" tamaşası haqqında" (İ.Əfəndiyevin və M.Hüseynin eyniadlı pyesi, 1945), "Teatr sənəti və teatr tənqidi" (1946), "Müfəttiş" (Qoqol, 1952), "Sıdqi Ruhulla" (Azərnəşr – 1949, əlavələrlə – 1956), "Vaqif" rus dram teatrında" (1959) və s. məqalələrində o, aktyor oyununu, rejissor işini, teatr həyatını incəliklərlə araşdırırdı.

Məmməd Cəfər müəllim Böyük Vətən müharibəsi dövründə zamanın hökmü ilə ictimai-siyasi mövzuda kəskin publisistik məqalələr yazırdı: "Bəşəriyyətin ən qorxulu düşmənləri" (Alman faşizminin ifşası, 1941); "İrq haqqında Çernişevskinin fikirləri" ("Ədəbiyyat qəzeti", 17 dekabr 1941); "Səlib yürüşü baş tutmadı" ("Ədəbiyyat qəzeti", 10 sentyabr 1941); "Üçüncü imperiyanın sələfləri" ("Ədəbiyyat qəzeti", 31 avqust 1941); "Vətən qəhrəmanı" (Həzi Aslanov haqqında, 1944); "Generalın tabutu önündə" (Həzi Aslanovun ölümü münasibətilə, 1945) və s. Əslində onun bütün məqalə və kitabları sosial publisistikanın və dərin təfəkkürün məhsuludur.

"Çernişevskinin estetik görüşləri" (Ölümünün 50 illiyi qarşısında, 1939); "Milli mədəniyyətimizin fəxri" (A.Bakıxanov haqqında, 1946); "Cəlil Məmmədquluzadə və rus mədəniyyəti" (1947); "Böyük məfkurələr təbliğatçısı" (C.Cabbarlının dramaturgiyası haqqında, 1947); "Rusiya və Azərbaycan mədəniyyəti" (1949); "Macar xalqının ədəbiyyatı" (1950); "M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası (kitab – 1950); "Dahi yazıçı, böyük vətənpərvər" (N.Qoqol, 1952); "İohann Volfanq Gete" (1952); "Henrix Heyne" (1953); "Viktor Hüqo" (1955); "Uolt Uitmen" (1955); "Realist mütəfəkkir" (H.Zərdabının 50 illiyi, 1957); "Azərbaycanın dahi şairi və filosofu" (M.Füzuli haqqında, 1958); "Ədəbi düşüncələr" (1958); "Hüseyn Cavid" (1960); "İstiqlalıyyətin böyük müdafiəçisi" (R.Taqor yaradıcılığı, 1961); "Musiqidə xalq dili" (Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı haqqında, 1962); "Böyük inqilabçı-demokrat A.İ.Gertsen" (1962); "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" (1963); "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1967); "Həyatın romantikası" (1968); "Cabbarlının romantikası" (1969); "Dahi sənətkar" (1973); "Sənət yollarında" (1975); "Lev Nikolayeviç Tolstoy incəsənət haqqında" (1978); "Həmişə bizimlə" (1980); "Unudulmaz sənətsünas" (AMEA-nın müxbir üzvü Əbdülvahab Salamzadənin ölümü haqqında, 1983); "Bəstəkarın arzuları" (1985); "Sevimli Üzeyirimiz: anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə" (1985) və s. məqalələrində, kitablarında Məmməd Cəfər Cəfərovu məhz bir ictimai xadim, mütəfəkkir, fəlsəfəçi, nəzəriyyəçi və estetik kimi görürük.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun "Sosialist vətənpərvərliyi və onun tərbiyəsi prinsipləri" məqaləsi didaktik, pedaqoji, psixoloji, etik məzmunlu olub, təlim-tərbiyəyə ümumfəlsəfi mövqedən yanaşmaq nümunəsidir. Məmməd Cəfər müəllim burada Holbax, Dobrolyubov, L.Tolstoya və digər mütəfəkkir və ədiblərə istinadən tərbiyənin məzmun və funksiyasını açıb göstərirdi. O yazırdı: "Vətənpərvərlik – məfkurədir, məsləkdir. Vətənpərvərlik – şan, şərəf, namus, qəhrəmanlıqdır!.. Bu ali hissə biganəlik isə miskinlik, nadanlıq, bədbəxtlikdir" [15, s.48]. Burada sərlövhədəki "sosialist" sözü yalnız zahirî bir fon rolu oynayır, heç də təsadüfi deyil ki, sonralar onu məqalənin məzmununa xələl gətirmədən adından götürmüşlər [18, s.138-150].

Məmməd Cəfər Cəfərov ilk görkəmli, təcrübəli pedaqoq və psixoloqlarımızdan biri olan mərhum Məmmədəli Məhərrəmlinin "Psixologiya öçerkləri" (birinci hissə, 1960 və ikinci hissə, 1961) kitabına yazdığı "Psixologiyadan dərs vəsaiti" (1961) adlı resenziyada dərin təhlillər apararaq bir mütəxəssis kimi göstərirdi ki, "...Azərbaycan dilində bu sahədə tək bir cəfə əsər var ki, o da əsasən ...ümumi psixologiyaya aiddir". Məmməd Cəfər müəllim "bu elmin başqa sahələrinə: uşaq..., pedaqoji, əmək... və incəsənət psixologiyasına dair heç bir orijinal əsərimizin" [15, s.244] olmadığını tə-

əssüflə yazırdı. Məqalədən belə məlum olur ki, görkəmli alim psixologiya sahəsində respublikamızda görülən elmi-təşkilati və yaradıcılıq işlərindən tam xəbərdardır: “Müəllif son illərdə “Psixologiya terminləri” adlı bir əsər də nəşr etdirmişdir”. Məmməd Cəfər müəllim, böyük fizioloq akademik İ.P.Pavlova və dövrün bioloji, həmçinin fəlsəfi-psixoloji fikrinə istinadən – “Kitabda müəyyən kəsirlər də nəzərə çarpır... Müəllif bütün Qərb psixoloq və filosoflarının adını çəkdiyi halda, nədənsə Şərqi tamamilə unutmuşdur” və s. bu kimi bir sıra qeyd və iradlarını da göstərirdi [15, s.248].

Məmməd Cəfər müəllim “Seirimiz son beş ildə” adlı məruzəsində [18, s.151-164] yazırdı: “Şair sosioloq, psixoloq, mütəfəkkir, nəhayət, ictimai tərəqqi uğrunda çarpışan xadim olmalıdır. Əgər o, təfəkkür sahibi deyilsə, onun şeirindən bir fayda hasil olmaz” [18, s.161].

“Həyatda və ədəbiyyatda romantika” (1959); “Füzuli düşünür” (1959); “Ustad tənqidçinin əsərləri” (Məmməd Arif Dadaşzadə. “Seçilmiş əsərləri”, 1970); “Yarım əsrlik yaradıcılıq yolu” (Məmməd Arif Dadaşzadə haqqında, 1974); “Böyük mütəfəkkir inqilabçı-demokrat” (1978); “Mütəfəkkir şair-dramaturq: Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi qarşısında” (1982); “Nizaminin fikir dünyası” (1982); “Mütəfəkkir sənətkar” (S.Vurgun haqqında, 1986) və s. kitablarında, məqalələrində Məmməd Cəfər müəllim böyük fəlsəfəşünas, tənqidçi və estetik kimi çıxış edirdi.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov fundamental üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə müəlliflərdən və redaktorlardan biri idi: “Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər olan dövr” – I cildin (1960, 600 s.) redaktorları H.Araslı, M.Quluzadə, Məmməd Cəfər Cəfərov olmuşdur. Yenə həmin ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin II cildində (“XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər”) Məmməd Cəfər müəllim bir müəllif kimi aşağıdakı mövzuları yazmışdır: II fəsil – “XIX əsrin ikinci yarısında ədəbiyyat” – “Mirzə Fətəli Axundovun tənqidi-estetik görüşləri” [19, s.274-290]; VII fəsil – “Romantizm” [19, s.763-795]; “Hüseyn Cavid” [19, s.859-888]; 1957-ci ildə nəşr edilmiş III cilddəki “Sovet dövrü”ndə isə: II fəsil – “1930-1940-cı illərdə ədəbiyyat” [20, s.72-90]; “Şeir” [20, s.90-107]; “Nəsr” [20, s.107-132]; “Dramaturgiya” [20, s.132-144]; V fəsil – “Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə ədəbiyyat” – “Mirzə İbrahimov” [20, s.434-455]; “Süleyman Rəhimov” [20, s.456-477]; “Mir Cəlal” [20, s.498-514] mövzuları akademik Məmməd Cəfərin qələminə məxsusdur.

Məmməd Cəfər müəllim görkəmli simalar, problem-mövzular, ədəbi əsərlər və şəxsiyyətlər haqqında yazanda, həm də bir tarixçi, sosioloq və psixoloq olurdu. Məsələn, “Dramaturgiya” mövzusunda Cəfər Cabbarlıdan bəhs edəndə göstərirdi ki, “Dönüş” o dövrdə bir çox adamların zənn etdiyi kimi, sadəcə yeni teatr haqqında əsər deyil, sözün geniş mənasında yeni həyat, yeni ailə, yeni münasibətlər uğrunda mübarizə haqqında bir əsər idi” [20, s.136].

Məmməd Cəfər müəllimin dahi şairimiz Füzuli haqqında məqalələrini [21] sözün əsl mənasında fəlsəfi-estetik traktat (risalə) hesab edə bilərik.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun ömrünün son 20 ilində – sağlığında nəşr olunmuş kitabları ədəbi-estetik fikrimiz və elmi-fəlsəfi ictimaiyyətimiz üçün bir ərməğandır [1; 22; 23; 15; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30].

O, pedaqoji fəaliyyəti müddətində müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan ədəbiyyatı, estetika, rus ədəbiyyatı, qərb ədəbiyyatı, tənqid tarixi, mətbuat tarixi üzrə predmetlərdən mühazirələr oxumuş və dərs demişdir.

Məmməd Cəfər müəllimin 80 illik yubileyinə Azərbaycanın görkəmli filosofu və estetiki akademik Aslan Aslanovun imzası ilə ünvanlanmış aşağıdakı təbrik sözləri onu bir alim kimi elmi cəhətdən qabarıq şəkildə səciyyələndirir.

“Hörmətli Məmməd Cəfər müəllim!

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun kollektivi sizi – Azərbaycan elmi-tənqidi və ictimai fikrinin tanınmış xadimini 80 illik yubileyi günündə səmimi-qəlbədən təbrik edir.

Sizin zəngin elmi irsiniz öz geniş əhatəliyi, alim tədqiqatçı üçün qiymətli olan novatorluğu,

elmi uzaqgörənliyi ilə fərqlənir. Azərbaycan fəlsəfəsi və estetik fikrinin bir çox aktual məsələləri Sizin elmi yaradıcılığınızda da öz dolğun əksini tapmışdır.

Sizin bir tənqidçi, ədəbiyyatşünas, alim, pedaqoq və ictimai xadim kimi səmərəli və geniş əhatəli yaradıcılıq yolunuz və həyatınız xalqa, onun elmi və mədəni inkişafına sədaqətli xidmətin nümunəsidir.

Əziz Məmməd Cəfər müəllim, Sizi 80-illik yubileyiniz münasibətilə təbrik edir, cansağlığı, ədəbi-tənqidi və ictimai-fəlsəfi fikirlərimizin yüksəlişi yolunda fəaliyyətinizdə böyük uğurlar arzulayırıq.

A.M.Aslanov
Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun direktoru
9 may 1989-cu il”
[2, s.133]

Başqa bir təbrikdən olan aşağıdakı abzaslar isə vaxtilə mənim ali təhsil aldığım institutun rəhbərliyi tərəfindən və rektor vəzifəsindən əvvəl bizə bir professor kimi ingilis dilinin leksikologiyası üzrə mühazirələr oxumuş (Verdiyeva) Zemfira xanımın imzası ilə ünvanlandığına görə mənə əzizdir:

“Hörmətli Məmməd Cəfər müəllim!

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafını, müasir ədəbi proseslərin araşdırılmasını, qiymətləndirilməsini Sizə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sizin Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı haqqındakı ədəbi-tənqidi məqalələriniz, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərləriniz, rus ədəbiyyatına, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinə dair tədqiqləriniz, orta və ali məktəblər üçün hazırladığınız dərsliklər, aktual ədəbi, estetik problemlərə aid monoqrafiyalarınız, ümumiyyətlə, elmimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Sizin müxtəlif vaxtlarda mətbuatda ədəbi-bədii dil, üslubiyyat, terminologiya ilə əlaqədar irəli sürdüyünüz qiymətli fikirlər dilimizin tədqiqi prosesində qarşıya çıxan mühüm problemlərin həllinə kömək etmişdir. Biz dilçilər də Sizdən çox şey öyrənmişik...

Z.N.Verdiyeva
Azərbaycan Xarici Dillər Pedaqoji
İnstitutunun rektoru, professor
21 iyun 1989”. [2, s.140]

Bir qədər də xatirələr

Mən Azərbaycanın o xoşbəxt insanlarındanam ki, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovu sağlığında görmüş, güman ki, özünün də xəbəri olmadan bu nəhəng alim, estetik və filosof haqqında yazmış, onunla ünsiyyətdə olmuşam.

Orta məktəb illərindən əsasən bir dərslik müəllifi kimi (IX sinif: “Ədəbiyyat”. Akademik Feyzulla Qasımzadə ilə birlikdə. Bakı, “Maarif”, 1967) qiyabi surətdə tanıdığım akademik Məmməd Cəfər Cəfərovu həyatda ilk dəfə tələbəlik illərində görmüşdüm. 1970-ci ildə indiki Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis-Azərbaycan dilləri fakültəsində təhsil alarkən mən və bir çox tələbələr ali məktəb rəhbərliyinin akademik Məmməd Arif Dadaşzadə və akademik Məmməd Cəfər Cəfərovla təşkil etdiyi görüşün iştirakçısı olduq. Nə musiqili konsert nömrələri, nə də teatr səhnəcikləri olmayan, yalnız iki görkəmli tənqidçi və alimlə keçirilən tədbirdə ayaqüstə dayanıb dinləyənlər də çox idi. Bəli, gənclərimiz, tələbələr ədəbiyyata, elmə, biliyə belə bir məhəbbətlə vurğun idilər. Beləliklə, hər iki böyük şəxsiyyəti ilk dəfə institutun akt zalında gördüm. 1978-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının “Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalının nəzdində yaratdığı “Gənc tənqidçilər studiyası”na müsabiqədən keçərək daxil olmağıma yol açan ittifaqın və jurnal redaksiyasının səfərbərlənmiş üç məqaləsindən biri də “Məmməd Cəfər Cəfərovun ədəbi-tənqidi yaradıcılığı” mövzusu idi. Təəssüflər olsun ki, əlyazması ilə 96 səhifəlik qalın ümumi dəftərdə yazdığım və “Azərbaycan” jurnalının redaksiyasına təhvil verdiyim materialı sonralar geri ala bilmədim – itmişdi.

Mən Azərbaycanın o xoşbəxt insanlarındanam ki, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov mənim haqqımda yazmışdır. Yəni elmi rəhbərim kimi “Hüseyn Cavidin estetik ideali” adlı dissertasiyama müsbət rəy verməklə mənim namizədlik işimin müdafiəsinə yaşıl işıq yandırmışdır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinin müdiri, görkəmli tənqidçi və qələm sahibi Rəhim Əliyev verdiyim bir neçə məqaləmi oxuyub bəyənərək dərc etmişdi. Onun təqdimatı, habelə böyük nəzəriyyəçi və estetik alim Yaşar Qarayevin zamanəti ilə 1982-ci ildə AMEA-nın Nizami (Gəncəvi) adına Ədəbiyyat İnstitutuna Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ixtisası üzrə imtahan verib aspiranturaya qiyabi daxil oldum. AMEA-nın müxbir üzvü (Mirəhmədov) Əziz müəllim institutun direktoru olaraq gənc aspirantlara elmi mövzu və elmi rəhbər təklif edərkən öz istəyimlə və direktorun razılığı ilə “Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəmanlıq problemi” adlı dissertasiya mövzusunı seçdim. Ə.Mirəhmədov hamı ilə elmi rəhbər təyini məsələsini həll edib mənə çatarkən telefonu götürüb zəng etdi. Söhbətdən belə anlaşıldı ki, o, Məmməd Cəfər müəllimlə danışır:

– Məmməd Cəfər müəllim, xahiş edirəm, Hüseyn Cavid yaradıcılığından yazmaq istəyən aspiranta – Rasim Nəbi oğlu Qurbanova elmi rəhbər olasınız. İndi sizin bütün aspirant və dissertantlarınız müdafiə edib, hazırda elmi rəhbərliyiniz yoxdur.

Beləliklə, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov mənim elmi rəhbərim təyin edildi. Dəfələrlə onun iş yerində, iki dəfə isə evində görüşdük. Mən çox vaxt lal-dinməz bu böyük şəxsiyyətin sözlərinə, danışığına qulaq asmaq, ancaq onu dinləmək istəyirdim. O isə sakit səsle, asta-asta söylədiyi çox müdrik və lakonik fikirləri ilə mənim üçün möhtəşəm bir dünya, yeni bir aləm yaradırdı. Sonralar mən demək olar yazıb bitirdiyim dissertasiyamın mövzusunı dəyişdirmək və yenidən işləmək istədim: “Hüseyn Cavidin estetik ideali”. Mənə deyirdilər ki, bu, mümkün deyil, lakin Məmməd Cəfər müəllimə müraciət edən kimi, ərizəmin üstünü yazdı; çoxları – hətta bu böyük alimi və insanı yaxşı tanıdıqlarını düşünənlər belə təəccübləndilər.

1989-cu ildə namizədlik dissertasiyasını yazıb tamamlayaraq təhvil verdim. Məmməd Cəfər müəllimin öz əlyazması ilə cəmi iki cümlədən ibarət olan müsbət rəyi işin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində müzakirə edilməsinə imkan verdi. İclasın sədri mərhum şair və professor Qasım Qasımzadə idi. Müzakirədə mərhum Şamil Salmanov, Rəhim Əliyev, Şirindil Alışanlı, Kamran Əliyev və b. iştirak edirdilər. Çox təəssüflər olsun ki, bütün sənədlərlə bərabər Məmməd Cəfər müəllimin rəyini də elmi katibliyə təhvil verdim... Çox sonralar – müdafiəmdən sonra soruşdumsa da nə sənədlərim, nə də Məmməd Cəfər müəllimin rəyi tapılmadı. O vaxtlar dissertasiyamın müzakirəsi üçün aparıcı müəssisə olaraq müəyyənləşdirilən M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetində – mərhum professor Cəlil Abdullayevin rəhbərlik etdiyi kafedranın xüsusi iclasında iş müsbət rəy aldı. (Cəlil müəllim ilk gəlişimdə dissertasiyada elmi rəhbərim – akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adını oxuyanda ayağa durdu). İyirmi dörd may 1991-ci il tarixdə Yaşar müəllimin sədr olduğu Elmi Şurada müdafiə etdim. Xəstə olduğuna görə Məmməd Cəfər müəllim müdafiəyə gələ bilmədi. Təxminən bir il sonra – 10 may 1992-ci il tarixdə rəhmətliyin cənazəsini aparanlar arasında mən də var idim... Bəli, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycanda dövrünün yeganəsi olaraq tək gəldi, tək getdi...

Çox sonralar onun rəhbərliyi ilə ərsəyə gətirdiyim “Hüseyn Cavidin estetik ideali” adlı elmi işimi kitab kimi nəşr etdirəndə ilk səhifədə aşağıdakı ithafı verdim: “Xatirəsi mənim üçün əziz olan böyük alim, unudulmaz, qayğıkeş insan akademik Məmməd Cəfər Cəfərova minnətdarlıq hissilə həsr edirəm” [31].

Beləliklə, yuxarıdakı icmal şəklində apardığımız ötəri təhlil və araşdırmalarımız bir daha göstərir ki, böyük ədəbiyyatşünas və tənqidçi Məmməd Cəfər müəllim bir fəlsəfəşünas və estetik kimi də Azərbaycanın ictimai fikir və mədəniyyət tarixində özünün silinməz imzasını qoymuşdur.

Fikrimcə, Azərbaycanın fəlsəfə tarixində, milli fəlsəfə lüğətlərində və ensiklopediyalarda akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adı bir filosof və estetik kimi də göstərməli, fəaliyyəti, yaradıcılığı bu baxımdan da xüsusi olaraq vurğulanmalı və öyrənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı, Azərənşr, 1973.
2. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov şəxsi kitabxanasından Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasına hədiyyə olunmuş kitabların əlifba kataloqu. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli; Redaktoru Mehriban Sultan; Tərtib edəni Aypara Behbudova. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
3. Müdriklik zirvəsində. Tərtib edəni və ssenari müəllifi: Mahir Qaribov. Elmi redaktoru: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
4. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli; Tərtibçi Vaqif Yusifli. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
5. Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli; Tərtibçi və çapa hazırlayan: Tahirə Məmməd. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
6. Yaşar Qarayev. "Tənqidçinin şəxsiyyəti (Ədəbi portret)". Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. Redaktoru: Şirindil Alışanlı. Tərtib edənlər: Şirindil Alışanlı, Aygün Bağirova. I c. Bakı, "Elm", 2015.
7. Həbibbəyli İsa. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yollarında (Böyük ustadım akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun xatirəsinə). "Poetika.İzm" jurnalı, 2014, №1.
8. Məmməd Cəfər Cəfərov. Xatirələr (çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, "Çaşıoğlu", 2010.
9. Məmməd Cəfər Cəfərov. İnsanlar və talelər. Tərtib edəni, çapa hazırlayanı və müqəddimənin müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli. Redaktoru: Vaqif Məmmədov. Naxçıvan, "Əcəmi" NPB, 2009.
10. Yaşar Qarayev. "Bir ömrün işıqları". Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. Redaktoru: Şirindil Alışanlı. Tərtib edənlər: Şirindil Alışanlı, Aygün Bağirova. II c. Bakı, "Elm", 2015.
11. Seyidov Yusif. "Məmməd Cəfər Cəfərov". Əsərləri. 15 cildə, VI cild. Hazırlayanı və ümumi redaktoru: prof. Nizami Cəfərov. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007.
12. Estetik zövq haqqında. Bakı, Azərənşr, 1964.
13. Estetik zövq haqqında. Bakı, "Maarif", 1965.
14. Estetik tərbiyə, ailə və məktəb. Bakı, "Maarif", 1967.
15. Məmməd Cəfər Cəfərov. Həmişə bizimlə. Redaktoru və ön sözün ("Müəllim haqqında söz" – s.5-14) müəllifi Elçin. Bakı, "Yazıçı", 1980.
16. Məmməd Cəfər Cəfərov. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı, Azərənşr, 1966.
17. Məmməd Cəfər Cəfərov. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963.
18. Məmməd Cəfər Cəfərov. "Vətənpərvərlik hissi haqqında"; "Şeirimiz son beş ildə". Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III c. Bakı, Azərənşr, 2003.
19. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, II c. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
20. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, III c. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1957.
21. Məmməd Cəfər Cəfərov. Füzuli düşünür (məqalələr məcmuəsi). Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
22. Məmməd Cəfər Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, Azərənşr, 1974.
23. Məmməd Cəfər Cəfərov. XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi. III hissə. Bakı, "Maarif", 1975.
24. Məmməd Cəfər Cəfərov. Sənət yollarında. Redaktoru: Bəkir Nəbiyev. Bakı, "Gənclik", 1975.
25. Məmməd Cəfər Cəfərov. Əntiqə adamlar. Bakı, "Gənclik", 1981.
26. Məmməd Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, "Yazıçı", 1982.
27. Məmməd Cəfər Cəfərov. Hüseyn Cavid. Bakı, "Elm", 1982.
28. Мамед Джафар Джафаров. Гусейн Джавид. Баку, «Элм», 1982.
29. Мамед Джафар Джафаров. Гусейн Джавид – Поэт и драматург. Баку, «Язычы», 1982.
30. Мамед Джафар Джафаров. Литературные раздумья. Баку, «Язычы», 1988.
31. Rasim Nəbioğlu. Hüseyn Cavidin estetik ideali. Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi: sənətsüənəşliq doktoru, professor İsrail İsrailov. Bakı, "Nurlan", 2009.

RESENZİYA

UOT: 821.512.162.09

Dilarə Əliyeva *

**AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV:
ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏÇİSİ KİTABINA RESENZİYA**

Xülasə

“Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: Ədəbiyyat Nəzəriyyəçisi” monoqrafiyası görkəmli nəzəriyyəçi alim Məmməd Cəfər Cəfərovun həyat və yaradıcılığı haqqında olan məqalələr toplusudur. Monoqrafik araşdırmaya mövzu, fikir və ya problem baxımından bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqalələr daxildir. Mövzunun aktuallığı, quruluşu və məzmunundakı yeniliklər, müəlliflərin orijinal baxış bucağı monoqrafiyanın uğurlu və təqdirə layiq bir əsər olduğuna dəlalət edir.

Açar sözlər: Məmməd Cəfər Cəfərov, nəzəri tədqiqat, İsa Həbibbəyli

**REVIEW TO THE BOOK “ACADEMICIAN
MAMMAD JAFAR JAFAROV: THEORIST OF LITERATURE ”**

Summary

This article provides information about the life and work activity of Academician Mammad Jafar Jafarov. The monograph “Academician Mammad Jafar Jafarov: Theorist of Literature” was performed at the “Theory of Literature” department at the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. The monographic research includes various articles that differ from each other in topic, idea or problem: The novelty, structure and content of the topic, the original approach of the authors testify to the successful and admirable work of the monograph.

Key words: Mammad Jafar Jafarov, theoretical study, Isa Habibbayli

**РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ “АКАДЕМИК МАМЕД ДЖАФАР
ДЖАФАРОВ: ТЕОРЕТИК ЛИТЕРАТУРЫ”**

Резюме

В данной статье представлена информация о книге про жизнь и деятельность академика Мамеда Джафара Джафарова. Монография «Академик Мамед Джафар Джафаров: теоретик литературы» была выполнена на кафедре «Теория литературы» в Институте литературы имени Низами Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана. Монографическое исследование включает в себя различные статьи, которые отличаются друг от друга темой, идеей или проблемой. Новизна, структура и содержание темы, оригинальный подход авторов свидетельствуют об успешной и достойной работе монографии.

Ключевые слова: Мамед Джафар Джафаров, теоретическое исследование, Иса Габибейли

“Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Ədəbiyyat “Nəzəriyyəçisi” monoqrafiyası görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun həyat və fəaliyyətini işıqlandıran el-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: aliyeva.dilara724@yandex.ru

mi nəşrlərdən biridir. Əsər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikir tarixində müstəsna xidmətləri olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında 15 aprel 2019-cu il sərəncamından irəli gələrək hazırlanmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin elmi redaktor və ön söz müəllifi olduğu “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi” monoqrafiyasının tərtibçisi və çapa hazırlayan Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, professor Tahirə Məmməddir. Kitab Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin əməkdaşlarının Məmməd Cəfər Cəfərova həsr olunmuş tədqiqatları əsasında hazırlanmışdır; 12 məqalə daxil olmaqla 305 səhifədən ibarətdir. Monoqrafik tədqiqata mövzu, ideya problematikası etibarilə bir-birindən fərqlənən aşağıdakı məqalələr daxildir:

- Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov;
- Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun yaradıcılığında klassik irs, romantizm və linqvopoetika problemləri;
- Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsinə müasir nəzəri baxış;
- Mütəfəkkir tənqidçinin ideya-estetik görüşləri;
- Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı Məmməd Cəfər Cəfərov təqdimatında;
- Məmməd Cəfərin ədəbi- tənqidi görüşlərinin fəlsəfi-estetik mahiyyəti;
- Məmməd Cəfərin Qərb bədii irsi və ədəbi- nəzəri fikrinə münasibətinin prinsipləri;
- Bir səs yazısının tarixcəsi;
- Məmməd Cəfər Cəfərovun həyat xronologiyası dövrün ədəbi-ideoloji kontekstində;
- Romantizmdə milli ideal (Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyası əsasında);
- Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında janr problemi;
- Nəzəriyyəçi alimin bədii yaradıcılığı.

Kitaba akademik İsa Həbibbəyli “Böyük ədəbiyyatşünaslığın ünvanı: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov” adlı geniş ön söz yazmışdır. Məqalədə akademik İsa Həbibbəyli Məmməd Cəfər müəllimi çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik elm xadimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının formalaşması və inkişafında müstəsna rol oynayan, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində elmi məktəb banisi olan alim kimi xarakterizə etmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Məmməd Cəfər Cəfərovun keşməkeşli həyat yolunun parlaq səhifələri haqqında geniş məlumat vermiş, elmi fəaliyyətinin istiqamətlərini dərinlən araşdırmışdır. Müəllif orijinal baxış prizması ilə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi-nəzəri irsini tədqiq etmiş, onun fəaliyyətini elm, humanitar fikir tarixi işığında qiymətləndirmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərovun əsasını qoyduğu və inkişaf etdirdiyi elmi problemlərlə nəzəriyyədə məktəb banisi olmasını əsaslandırmışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Tahirə Məmməd “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun yaradıcılığında klassik irs, romantizm və linqvopoetika problemləri” adlı məqaləsində Məmməd Cəfər Cəfərovun qeyd olunan problemlərə aid tədqiqatları sistemli şəkildə təhlil olunmuş, nəzəri ümumiləşdirmələrlə təqdim olunmuşdur. Tahirə xanım Məmməd Cəfərin böyük mütəfəkkir Nizam Gəncəvi yaradıcılığında humanizm və ədalət mövzusu ətrafında fikir mübadiləsi etmiş, nəzəriyyəçi alimin Nəsimi haqqında olan “Eşq və azadlıq müğənnisi” məqaləsində toxunduğu mətləblər, eyni zamanda “Füzuli sevir” adlı fəlsəfi məqaləsində üzə çıxarıb aydınlaşdırdığı məqamlardan bəhs etmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov “Füzuli yaşayır” məqaləsində Füzulinin sənətkarlığı, ideya-estetik görüşləri Tahirə Məmmədin təqdimatında yüksək qiymətləndirilmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərovun yaradıcılığında romantizm problemi müstəsna yerlərdən birini tutur. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən ardıcıl və sistemli tədqiqatçısı, heç şübhəsiz Məmməd Cəfər Cəfərovdur. Tahirə Məmməd nəzəriyyəçi alimin tədqiqatlarında romantizmin fərqləndirici xüsusiyyətlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə vurğulamış, “Azərbaycan romantizmi” monoqrafiyasının hər fəslinin geniş təhlilini

vermiş, “vətən məhəbbəti”, “Şərq-Qərb məsələsi”, “xırda burjua humanizmi”, “gələcək utopiya” kimi spesifik xüsusiyyətlər üzərində dayanmışdır.

Tahirə Məmməd Linqvopoetika problemlərini akademik “Şeirimizin dili və vəznə haqqında” məqaləsi əsasında tədqiq etmiş, bu problemin araşdırılmasının əhəmiyyətini, türk poeziyasının vəznə nəzəriyyəsinin inkişafında rolunu yüksək dəyərləndirmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, dosent Cavanşir Yusifli “Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsinə müasir nəzəri baxış” adlı məqaləsində klassik və müasir ədəbiyyatın təhlilində Məmməd Cəfər Cəfərovun əsas meyarlarını, onun düşüncə kontekstini müasir elmi-nəzəri baxış bucağı ilə təqdim etmişdir.

Cavanşir Yusifli müasir elmi-filoloji metodlarla akademik “Füzuli düşünür” məqaləsi üzərində ayrıca dayanmış, Mirzə Ələkbər Sabirin poetik sisteminin fərqli istiqamətlərini üzə çıxarmasından bəhs etmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Məhəmmədli Mustafayev “Mütəfəkkir tənqidçinin ideya-estetik görüşləri” adlı məqaləsində Məmməd Cəfər Cəfərovu professional tənqid məktəbinin yaradıcısı kimi qiymətləndirmişdir. Akademik estetik dünyagörüşünün formalaşmasında M.F.Axundzadənin yaradıcılığı üzərində apardığı tədqiqatların rolundan bəhs edən Məhəmmədli Mustafayev onun forma və məzmunun vəhdəti haqqında nəzəri mülahizələrini, Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbi tənqidinin praktik və nəzəri problemlərini, xüsusilə Səməd Vurğun, Cəfər Cabbarlı, Mirzə Ələkbər Sabir, Füzuli haqqında məqalələrini tədqiq edərək dəyərləndirmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Pərvanə Bəkirqızının “Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi irsi Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında” məqaləsi ədəbi irsin yeni baxış bucağı ilə araşdırılması baxımından maraq doğurur. Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva) Hüseyn Cavid yaradıcılığının tədqiqində, ideya-estetik baxımından dəyərləndirilməsində Məmməd Cəfər Cəfərovun müstəsna xidmətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif sovet rejiminin hökm sürdüyü bir dövrdə “Hüseyn Cavid” (1960) monoqrafiyasının ideologiya diqtəsindən uzaq bir şəkildə, milli təəssübkeşliklə yazıldığını vurğulamışdır. Pərvanə Bəkirqızı məqalədə Məmməd Cəfər Cəfərovu həm Şərq, həm də Qərb ədəbi-fəlsəfi fikrini dərinlən əxz etdirən sənətkar kimi qiymətləndirmişdir. Pərvanə xanım akademik Cəlil Məmmədquluzadə ilə bağlı məqalələrini təhlil etmiş, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin janrının “satirik roman” kimi müəyyənləşdirdiyini qeyd etmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aqşin Dadaş-zadə “Məmməd Cəfərin ədəbi-tənqidi görüşlərinin fəlsəfi-estetik mahiyyəti” adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və tənqid sənətinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biri kimi Məmməd Cəfər Cəfərovun qələmindən çıxan hər bir əsərin özündə ədəbiyyatın qaldırdığı mühüm mənəvi-etik problemlərin fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmasının vacibliyindən bəhs etmişdir. Müəllif Məmməd Cəfər Cəfərovun təhlil etdiyi hər bir əsərə, toxunduğu problemlərə süni tendensiyaçılıqdan uzaq münasibət bəslədiyini qeyd etmişdir. Akademik ədəbiyyatın missiyasının rəşional təsir qüvvəsini düzgün müəyyənləşdirməsini vurğulanmışdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Maral Yaqubova “Məmməd Cəfər Cəfərovun Qərb bədii irsi və ədəbi-nəzəri fikrinə münasibətin prinsipləri” adlı məqaləsində akademik milli ədəbiyyatla yanaşı dünya ədəbiyyatı haqqında maraqlı elmi mülahizələrini araşdırmışdır. Məqalədə Məmməd Cəfər Cəfərovun yaradıcılığında Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin istiqamətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərilmişdir. Maral Yaqubova akademik Anri Barbüs, Viktor Hüqo, İohan Volfanq Höte, Henrix Heyne, Uoet Uitmen haqqında yazılmış tədqiqatlarını araşdırmış, böyük nəzəriyyəçi alimin Qərb müəlliflərinə yanaşma prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. Müəllif Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin çağdaş nəzəri fikrin ölçü və tələblərinə uyğun olaraq yenidən nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Salmanov “Bir səs yazısının tarixcəsi” məqaləsində Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsini həsr etdiyi Vurğun haqda tədqiqatlarının vurğunşünaslığın inkişafında əhəmiyyətli yer tutmasından bəhs etmişdir. Aslan Sal-

manov “Ünvanlı məktub” adlı irihəcmli məqalənin Səməd Vurğunun “İnsan” dramına həsr edildiyini, nəyə görə “Ünvanlı məktub” adlandırıldığını, kimə ünvanlandırıldığını tədqiq etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Məmməd Cəfər Cəfərovun bu məqaləsində Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktublarının” tənqid hədəflərini ümumiləşdirmə üsulunun təsiri müşahidə olunur. Məmməd Cəfər Cəfərovun səs yazısının köməyi ilə dövrün ədəbi tənqidinin Səməd Vurğuna münasibətinə aydınlıq gətirmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Simuzər İsmayılova “Məmməd Cəfər Cəfərovun həyat xronologiyası dövrün ədəbi-ideoloji kontekstində” məqaləsində akademik hənəy yolü və yarıdıcılığının parlaq səhifələri mühit kontekstində işıqlandırılır. Müəllif tərəfindən tənqidçinin ədəbiyyatşünaslığın metodoloji məsələlərinə aid müxtəlif illərdə yazdığı məqalələr təhlil olunmuşdur. Simuzər İsmayılova Məmməd Cəfər Cəfərovun yarıdıcılıq fəaliyyətində müharibə dövrü və müharibədən sonrakı illərdə məhsuldar olmasından, ədəbi əlaqələrlə bağlı qiymətli araşdırmalarından, bununla bağlı sanballı dərslük hazırlamasından da bəhs edir.

Aysel Qurbanova “Romantizmdə milli ideal (Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyası əsasında) adlanan məqaləsində romantizmin klassik ənənə ilə bağlılığı haqqında Məmməd Cəfər Cəfərovun mülahizələrindən bəhs edir, akademik “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyasını tam milli düşüncəyə malik elmi əsər adlandırır. Aysel Qurbanova vurğulayır ki, romantiklərin yarıdıcılığında ziddiyyətli düşüncələr mövcud olmuşdur, Məmməd Cəfər Cəfərov bu məqamlara monoqrafiyasında geniş yer vermişdir. O, Azərbaycan romantizminin formalaşmasına təsir edən kontekst şərtləri və buna akademik münasibəti haqda da məqalədə məlumat verir. Aysel Qurbanova Məmməd Cəfər Cəfərovun milli ideal baxımından müəllif mövqeyinin romantiklərin görüşləri ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayır.

Jalə Qurbanqızı (Rızayeva) “Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında janr və forma problemi” məqaləsində elm tariximizin zəngin janr sisteminin öyrənilməsində Məmməd Cəfər Cəfərovun rolundan bəhs edir. Müəllif akademik çoxcəhətli zəngin yarıdıcılıq istiqamətlərini ümumiləşdirmiş, onun maraqlı sistemləşdirmələrindən nümunələr gətirməklə ədəbiyyatımızda işləklik dərəcəsi ni müəyyənləşdirmiş, bununla da ədəbiyyatşünaslığın milli məzmununun bir sistem kimi formalaşmasında Məmməd Cəfər Cəfərovun tarixi və müasir missiyasının əvəzsizliyini vurğulamışdır.

Şəfa Əliyeva “Nəzəriyyəçi alimin bədii yarıdıcılığı” adlı məqaləsində Məmməd Cəfər Cəfərovun həyat və fəaliyyətinin bütün dövrlərində bədii yarıdıcılıqla məşğul olduğunu, müfəssəl ədəbi nümunələr yaratdığını, lakin onların əsas hissəsinin son illər akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən üzə çıxarılıb, nəşrə təqdim edildiyini vurğulamışdır. Məmməd Cəfər Cəfərovun yarıdıcılığında “Əntiqə adamlar” satirik hekayələr kitabı, “Hicran” beş pərdəli dram əsəri, “Xatirələr” memuarı, Mirzə Cəlil haqqında yazdığı “İnsanlar və talelər” kinodramı, “Get dolangilən, xainsən hələ” dramının özünəməxsus rolundan bəhs etmiş, əsərləri ayrı-ayrılıqda təhlil etmişdir.

“Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: Ədəbiyyat Nəzəriyyəçisi” monoqrafiyası mövzuların aktuallığı, strukturu və məzmunundakı yeniliklər, müəlliflərin orijinal yanaşması ilə uğurlu və təqdirəlayiq bir tədqiqat olmaqla alimin yubileyinə onun davamçılarından, əsasını qoyduğu şöbə əməkdaşlarının gözəl hədiyyəsidir.

POETİKA.İZM

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri
The Scientific works of the Institute of Literature named after Nizami

Nəşriyyat redaktoru: **Töhfə Talibova**
Publishing editor: **Tohfa Talibova**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**
Make up editor: **Rashid Karimli**

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi nəşri olan
“Poetika.izm” jurnalında məqalələr pulsuz çap olunur.
In the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi,
in scientific publication – “Poetics.izm” the articles are published free.

BƏLƏDÇİ

İsa Həbibbəyli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi.....	3
---	---

ƏDƏBİ TƏHLİL. MƏTN POETİKASI

Tahirə Məmməd. “Get dolangilən, xainsən hələ” əsərinin sosial-psixoloji aspektdən dəyərləndirilməsi	14
Pərvanə Bəkirqızı. Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı yeni interpretasiyada ..	21

JANR, STRUKTURA, FORMA

Hüseyn Həşimli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında romantik lirikanın janr novatorluğu	27
Təyyar Salamoğlu. Milli nəsr problemləri Məmməd Cəfər Cəfərovun tənqidində	33

İZM

Gülbəniz Babayeva. “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında	41
Dəyanət Cümənov. Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan romantizminin tədqiqatçısı kimi	47

TARİXİ POETİKA

Cavanşir Yusifli. Klassik filoloji irs müasir ədəbiyyatşünaslıq kontekstində, yaxud qədim mətnlərin həniri	53
Təhminə Bədəlova. Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında Nizami Gəncəvi	58

MƏTNŞÜNASLIQ

Aslan Salmanov. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Xalq şairi Səməd Vurğun haqqında çıxışı	64
Şəfa Əliyeva. Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında	70

ƏDƏBİ KONTEKST

Məhəmmədəli Mustafayev. Ənənə və novatorluq ədəbi tənqid müstəvisində	76
Leyla Rzayeva. Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında dil və müasirlik problemi	81

MÜTƏFƏKKİR ALİM: ŞƏXSİYYƏTİ VƏ OBRAZI

Şamil Salmanov . Əfsanələşmiş insan	87
Qurban Bayramov. Həmişə müasirimiz – Məmməd Cəfər müəllim... ..	93
Simuzər İsmayılova. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin formalaşmasında akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun rolu	97
Rasim Nəbioglu (Qurbanov). Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov filosof və estetik kimi (Dövrünün yeganəsi olaraq tək gəldi, tək getdi...)	101

RESENZIYA

Dilarə Əliyeva. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kitabına resenziya	110
---	-----

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

www.literature.az
direclit@yahoo.com
Çapa imzalanıb: 10.12.2019. Formatı: 70x108 1/16
Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 7 ç.v.

=====

Jurnal “ELM VƏ TƏHSİL NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA” MMC
tərəfindən çap olunur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4